

СѢПЬМАНИ
УКРАЇНИ
І КОШОБІ
ОТТАМАНИ
ЗАПОРОВЬКОЇ
СІЗІ

О.М. АПАНОВИЧ

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1993

Головна редакція літератури з духовного відродження
України та історико-філософських наук

Головний редактор *С. В. Головка*

Редактор *С. О. Васильченко*

Апанович О. М.

А76 Гетьмани України і кошові отамани Запорозької
Січі. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.: іл.
ISBN 5-325-00062-4.

Ця книжка розповідає про видатних діячів України XVII—XVIII ст.: полководця, державного діяча, дипломата Петра Сагайдачного, трагічну постать української історії — гетьмана Правобережної України, Петра Дорошенка, останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського та ін. Дотримуючись історичної істини, авторка висвітлює їхнє життя та діяльність, конструктивний внесок в історичний процес не тільки України, а й Європи в цілому.

Для істориків, краєзнавців, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

0503020902-093

А 224-93 **Б3-33-18-92**

ББК 63.3(4Укр)46

ISBN 5-325-00062-4

© О. М. Апанович, 1993

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Українська Гетьманська держава за 116 років свого існування (1648—1764) мала 17 гетьманів. Назвемо їх усіх поіменно: Богдан Хмельницький (1648—1657); Іван Виговський (1657—1659); Юрась (Юрій) Хмельницький (1659—1663); Павло Тетеря, правобережний гетьман (1663—1665); Іван Брюховецький, лівобережний гетьман (1663—1668); Степан Опара, правобережний гетьман (1665); Петро Дорошенко (1665—1676); Суховієнко, кошовий гетьман (1668—1669); Дем'ян Многогрішний, лівобережний гетьман (1668—1672); Михайло Ханенко, правобережний гетьман (1669—1674); Іван Самойлович (1672—1687); Іван Мазепа (1687—1709); Іван Скоропадський (1708—1722); Пилип Орлик, гетьман в еміграції (1710—1742); Павло Полуботок, наказний гетьман (1722—1724); Данило Апостол (1727—34); Кирило Розумовський (1750—1764).

У процесі формування гетьманської влади як української державної інституції в назву «гетьман» до 1648 р. вкладалося поняття найвищого військового керівника козацтва.

Михайло Грушевський у своїй «Ілюстрованій історії України» подає складений ним «Порядок українських гетьманів», називаючи першими гетьманами тих козацьких керівників, котрі діяли з середини XVI ст. Імена цих людей, хоч вони й не мали гетьманського титулу, згадуються в історичних джерелах. Зауваживши, що «не можна відрізнити менших ватажків від гетьманів, признаних усіма, ані зложити ряд гетьманів без перерви», Грушевський у свій «Порядок українських гетьманів» включив і

польських так званих «кресових» старост, магнатів і шляхтичів, які, будучи прикордонними урядовцями Польщі, очолювали козацькі загони в походах проти татар.

Щоправда, відомий учений починає список з Дмитра Вишневецького, православного князя, родовід якого пов'язаний з Рюриковичами й Гедиміновичами — литовською правлячою династією. Вишневецький прагнув звільнити південні українські степи від панування ханських орд, знищити турецькі фортеці в пониззях Дніпра, а згодом і оволодіти Чорноморським узбережжям. У середині XVI ст. він побудував замок-фортецю на Малій Хортиці, звідки ходив у походи проти татар і на турецькі фортеці.

Офіційно термін «козацький гетьман» або «гетьман Запорозького Війська» почали застосовувати з часів виникнення реєстрового козацтва (70-ті роки XVII ст.). Під час великих походів і повстань влада реєстрового гетьмана поширювалася на все козацтво. Серед згаданих Грушевським гетьманів реєстрового козацтва є й Михайло Дорошенко, який діяв у 20-х роках XVII ст. Проводирі великих козацько-селянських повстань 30-х років XVII ст., що були спрямовані проти панування Польщі в Україні, теж називалися козацькими гетьманами. Їхні імена були широко відомі, про них багато говорилося в історичних джерелах.

Над усіма вище названими гетьманами періоду до Богдана Хмельницького як недосяжна вершина височить постать Петра Сагайдачного. Під його проводом козацтво оформилося в могутню військову силу, запанувало на Чорному морі. Він очолив національно-визвольну війну проти найбільшої держави тогочасного світу — султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства, увів козацтво в європейський історичний процес.

З числа тих, хто тримав гетьманську булаву, героями дослідницьких есе даної книжки обрано шістьох. Авторка зупиняється саме на цих особах тому, що їх об'єднувало найважливіше — вони були носіями ідеї незалежної самостійної Української держави. Втіленню цієї ідеї в дійсність вони присвятили все своє життя, поставивши за мету попередньо вибороти звільнення українського народу від панування чужинців. Діяти цим гетьманам довелося у найскладніших, найтяжчих, іноді найтрагічніших для України історичних умовах. Такі великі держави, як Польща, Османська імперія — Туреччина, Кримське ханство, Московія (пізніше Російська ім-

перія), домагалися повного загарбання України, вели між собою війни за оволодіння її землями.

Богдан Хмельницький, під проводом якого український народ у війні 1648—1657 років повалив польське панування в Україні, був творцем, будівничим і найвищою владою Української Гетьманської держави, першим гетьманом України. Він забезпечив Україні як незалежній самостійній державі численні міжнародні зв'язки, політичні союзи. В останні роки життя Богдан Хмельницький мав намір відійти від союзу з Московією, котра порушувала україно-російський договір, наступала на права та вольності України.

Гетьман Іван Мазепа намагався зробити з України європейську державу, підняти й зміцнити значення й престиж гетьманської влади, яка за десятиріччя руїни зазнала страшної девальвації. Жодний із гетьманів не зробив так багато, як Мазепа, для розвитку культури та духовності українського народу. Спроба цього гетьмана вирвати Україну з-під московського ярма, реалізувати велику ідею незалежної самостійної Української держави зазнала краху. Але протягом трьох століть ця ідея жевріла в серцях найкращих синів і дочок українського народу. Корені сучасної незалежності України певною мірою лежать у великій ідеї Мазепи.

Гетьмани Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа належали до тих, не таких уже й численних постатей, чиїми іменами називають епохи. Отже, в історії України була доба Сагайдачного, доба Богдана Хмельницького і Мазепина доба.

Окремі нариси в книжці присвячені гетьманам Івану Виговському, Петру Дорошенку, Пилипу Орлику, які були видатними державними й політичними діячами, талановитими дипломатами. Вони боролися за визволення Вітчизни від чужоземного панування, за відродження Української незалежної держави. Прямуючи до єдиної мети, ці гетьмани обирали різні шляхи її реалізації. У Виговського та Дорошенка вони виявилися фатальними.

Гетьман Іван Виговський — наступник Богдана Хмельницького — намагався продовжити його справу. Протидіючи наступові Москви на Україну, Виговський завдав нищівної поразки стотисячній царській армії. Однак Гадяцька угода з Польщею 1658 р., хоч і була укладена на основі федеративного союзу, який надавав Україні внутрішньої самостійності, призвела до народного повстання проти Виговського. Союз із державою, довготривале па-

нування якої в Україні було кілька років тому повалено, вважався неможливим. Та й сама Польща не мала наміру дотримуватися угоди.

Гетьман Петро Дорошенко поклав за мету відновити Українську державу, подолати руїну, котра була наслідком Андрусівського перемир'я 1667 р., за яким Москва віддавала Польщі Правобережну Україну. Разом із Іваном Сірком Дорошенко очолив народне повстання й на деякий час об'єднав розірвані частини України. Водночас для протидії Польщі та Москві Дорошенко вимушений був погодитися на васальну залежність від турецького султана з умовою невтручання останнього в справи України. Але султан спустошував і руйнував Правобережну Україну, знищував її населення. Народ, який раніше вітав Дорошенка як визволителя, відвернувся від нього.

Гетьману Пилипу Орлику довелося діяти в еміграції, за межами України. Він доклав багато зусиль, щоб включити питання визволення України в європейський політичний процес, організувати коаліції європейських держав проти завойовницької політики Російської імперії.

Запорозька Січ — козацька республіка — залишалася впродовж усього свого існування носієм української державності. Її уряд очолювали кошові отамани, ознакою влади яких також була булава.

За майже трьохсотрічну історію Запорозької Січі змінилося багато кошових отаманів: як правило, їх обирали кожного року. З тих, про кого маємо достовірні відомості, найвидатнішими були славетний кошовий отаман Іван Сірко і останній кошовий отаман Петро Калнишевський. Про їхнє життя та діяльність також розповідається в цій книжці.

УКРАЇНЕЦЬ З ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

Козацький полководець — таке традиційне визначення не розкриває всієї величчї цієї могутньої, ще досі по-справжньому не оціненої постаті в нашій історії, значення її діяльності для розвитку української нації.

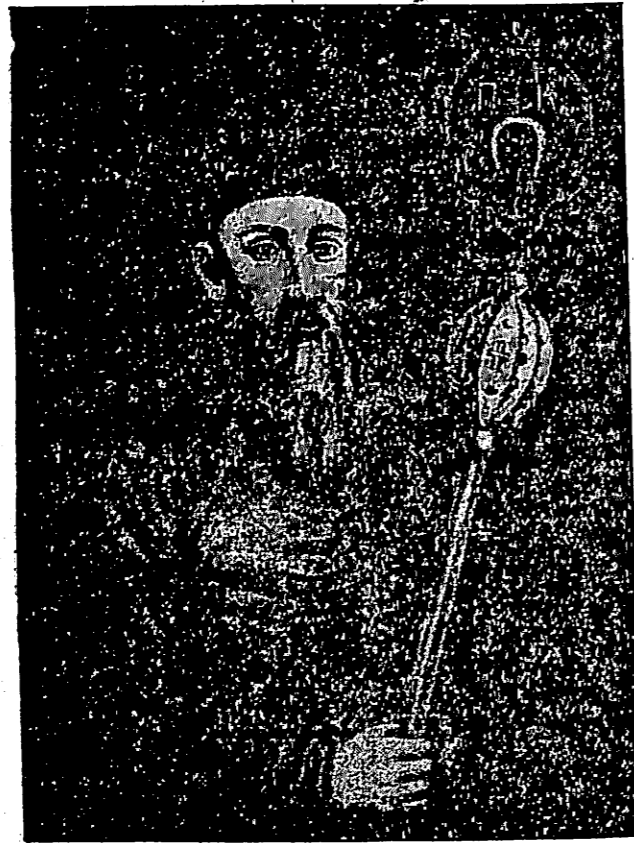
Один із найвидатніших полководців Європи, державний діяч, дипломат, захисник української культури й духовності, поборник освіти — він уособлював людину доби Відродження. Як і інші ренесансні особистості, Петро Сагайдачний піднісся до найвищих щаблів тодішньої освіченості, був титаном духу та думки, людиною могутніх пристрастей, кипучої, невтримної енергії.

На українському ґрунті така особа найповніше могла себе виявити передусім у визвольній боротьбі, яка протягом XVI—XVII ст. набула ваги першорозрядної життєвої проблеми, від розв'язання якої залежала доля нашого краю і його народу. Турецько-татарські загарбники загрожували йому геноцидом, фізичним винищенням; шляхетська Польща — духовним спустошенням, що неминуче призвело б до загибелі культури української нації, її етнічної своєрідності.

Не маючи власної держави, український народ вимушений був мобілізувати усі свої матеріальні й духовні можливості для формування козацтва — потужних збройних сил, важливої ознаки держави. Саме козацтво створило Запорозьку Січ, яка згодом розвинулася у політичний і військовий центр усієї України.

Петро Сагайдачний з'явився на Січі в останні роки XVI ст. Докладніше розповісти про попередній період

його життя немає можливості, оскільки документальних даних обмаль. Місце народження Петра Сагайдачного називає його сучасник Йоахим Ерлич у своєму творі «Літописець — або хронічка». Це село Кульчиці поблизу Самбора (нині Львівської області). Тут у сім'ї дрібного українського шляхтича приблизно у 1570 р. народився

хлопчик, якого нарекли Петром. Церковний пам'ятник Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря доніс до нас ім'я батька майбутнього гетьмана — Конон, за українською вимовою — Конач.

Навчався Сагайдачний в Острозькій школі на Волині, заснованій у 70-х роках XVI ст. Це був час особливого загострення ідейних протистоянь. Польська шляхта, загарбавши українські землі, встановила тут тяжкий феодально-кріпосницький гніт. Жорстоким примусом наса-

джувався католицизм, велося насильницьке ополячування українців. «Вогнем і мечем» діяли в Україні єзуїти — представники бойовничого католицького ордену. Відкриваючи свої школи-колегіуми, єзуїти перетворювали їх на знаряддя боротьби з православ'ям, викорінення культури, літератури та мови українців і білорусів.

Чимало українського феодального панства зрікалося своєї нації, віри, рідної культури, мови. Та народ непохитно протидіяв цьому. З другої половини XVI ст. набирає сили освітній рух, очолюваний братствами та міськими організаціями, котрі об'єднували ремісників, торгових людей, козаків, українську шляхту. Їм належить величезна роль у відсічі єзуїтській ідеологічній експансії. Заслугує на увагу їхня діяльність щодо розвитку освіти й друкарства, організації братських шкіл, піднесення національної самосвідомості народу.

Вважається, що першою й найбільшою була школа Львівського Успенського братства, відкрита у 1586 р. Проте значно раніше виникла Острозька школа, яка стала першим українським навчальним закладом. Фундатором її був багатий і впливовий магнат Костянтин Василь Острозький, котрий зберігав вірність своїй нації.

Острозьку школу, що проіснувала до смерті її засновника, називають академією. Найвидатніший природознавець нашого століття, нащадок запорозьких козаків Володимир Іванович Вернадський у своєму програмному виступі «До створення Української Академії наук», здійснюючи історичний екскурс у минуле академії, згадав і Острозьку школу, яка об'єднувала групу діячів культури. Він вважав її типовим науковим закладом саме першого етапу існування академії, коли вони були гуртками вечірніх, підтримуваних меценатами.

Курс навчання в Острозькій школі складався зі знаменитих «семи вільних наук» доби Ренесансу — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики й астрономії. Провідне місце посідало вивчення старослов'янської та грецької мов. Ректором школи був громадський діяч і письменник Герасим Смотрицький, учителями — відомі педагоги-письменники Іов Княгинецький (друг Івана Вишенського), клірик острозький Василь Суразький, ієромонах Кіпріян, Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка, керівника козацько-євлянського повстання 1594 р.).

Разом із Сагайдачним учився Мелетій Смотрицький, який згодом став автором «Граматики словенська правильна синтагма», що неодноразово перевидавалася

в Україні, Москві й за якою вчилося кілька поколінь українців, білорусів, росіян (наприклад, Михайло Ломоносов називав її «вратами» своєї освіченості).

Отже, в Острозі Петро Сагайдачний не тільки глибоко опанував знання. Тут сформувався його прогресивний, гуманістичний, патріотичний світогляд. Тож можна стверджувати, що Сагайдачний тривалий час перебував у атмосфері напруженого інтелектуального й духовного життя, де панували передові ідеї доби, порушувалися гострі політичні та ідеологічні питання, які хвилювали тодішнє українське суспільство. Згодом він потрапляє до Львівської братської школи, де зустрічається з Іовом Борецьким, з яким підтримував зв'язки до кінця свого життя. Вони були речниками спілки козаків та інтелігенції, яка тоді репрезентувалася переважно особами духовного стану.

Після переїзду зі Львова до Києва Сагайдачний стає домашнім учителем у київського судді Аксака. Є дані, хоч і побічні, про його активну громадську діяльність того часу.

6 жовтня 1596 р. у Бресті відбувся церковний собор, який проголосив унію — релігійне єднання православних і католиків. Визнаючи своїм духовним зверхником папу римського, уніати приймали основні догмати католицизму. Православна церква оголошувалася поза законом.

Селянство, міське населення, козаки, значна частина православного духовенства і української шляхти виступили проти унії, що призвело до подальшого загострення соціальної, політичної, ідеологічної конфронтації, яка досягла особливої гостроти в перші десятиріччя XVII ст., а в 30-ті роки боротьба проти унії стає одним із гасел козацько-селянських повстань.

Слід зазначити, що хоча в першій половині XVII ст. унія виступала як ідеологія чужоземних феодалів, панства та королівської влади, в майбутньому уніатство зазнало певної історичної трансформації. З кінця XVIII ст. польські магнати й шляхта, втративши після поділів Польщі політичну владу на Правобережній Україні, все ж зберігали там економічне й духовне панування. Вони переслідували й тероризували українське населення, для частини якого в той час уніатська віра вже стала традиційною. Як відомо, уніатська церква сприяла також поширенню освіти серед народних мас.

Одразу ж після Брестського собору 1596 р. Петро Сагайдачний зайняв позицію неприйняття унії. Про це свідчить його твір «Пояснення про унію», який, щоправ-

да, не дійшов до нас. Проте зберігся лист, у якому литовський канцлер Лев Сапега називав цей твір «дуже цінним».

У відповідь на Брестську унію посилювалися покаяння українського населення, втечі на Січ. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. запорозьке козацтво, зростаючи кількісно, стає могутньою військовою силою.

Подався на Запорожжя й Петро Сагайдачний. На Січі, яку дослідники справедливо називають ще однією українською академією, але вже військовою, де в умовах постійної небезпеки й героїзму гартувалися національні герої, ватажки народних повстань проти польсько-шляхетського панування і феодално-кріпосницького гноблення, керівники походів проти турецько-татарських агресорів, він набув військового досвіду, досконало вивчив козацьку стратегію й тактику, зрештою, сформувався як полководець.

Петро Конашевич Сагайдачний брав найактивнішу участь у походах і досить швидко, завдяки освіченості, державному розуму, сильній вдачі, переконанням здобув високий авторитет. Спочатку його обрали обозним, доручивши відати всією артилерією Січі, згодом він очолює січове товариство — стає кошовим отаманом. Пізніше кілька разів його обирають гетьманом.

З розвитком Запорозької Січі активного, наступального характеру набирає боротьба проти турецько-татарської агресії. Козаки не тільки давали відсіч навалам татарських орд і турецьких військ в Україну, але й самі наприкінці XVI ст. розгорнули наступ на володіння султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства, намагаючись перенести військові дії на територію ворога. Перша така спроба була зроблена ще в середині XVI ст., коли Дмитро Вишневецький, спираючись на побудований на Малій Хортиці замок, водив козаків на кримські улуси.

Турецька імперія (Оттоманська Порта), до якої входили завойовані нею країни Європи, Азії та Африки і яку населяло 60 мільйонів чоловік, була в ті часи найбільшою державою. Вона панувала на Чорному морі і Балканах, володіла гирлами Дунаю, Дніпра, Дону, прагнучи використати їх як опорну базу для наступу проти України, Росії, Польщі, Білорусії. Збройні сили Оттоманської Порти належали тоді до числа найсильніших армій світу, мали репутацію «непереможних». Включаючи у свої агресивні плани загарбання України, султанська Туреччина викликала й інспірувала татарські напади.

Вторгнення татарських орд в українські землі супроводилося нещадним розоренням сіл. Але найтяжчим наслідком цих навал було знищення й масове полонення українців. Залишаючи на своєму шляху згарища й трупи, орди, повертаючись до Криму, гнали, як худобу, тисячі бранців, молодих здорових людей, цвіт українського народу; малих дітей і старих людей ординці безжально знищували.

Трагічною була доля хлопчиків-підлітків, які потрапляли в полон. Їх здавали до султанського війська, де намагалися витравити всі спогади про рідний дім і Вітчизну, виховати з них фанатичних захисників султанського престолу. Яничарський (піхотний) корпус султанської армії насамперед і поповнювався хлопчиками зі слов'янських країн. За три століття ханські орди й султанські війська знищили й перетворили в невідомі мільйони українців. Отже, проти такої супердержави та її васала козаки й розгорнули справжню національно-визвольну війну.

Стратегію цієї війни розробив Сагайдачний. Запорожці влаштовували морські та сухопутні походи на Крим та узбережжя Чорного моря. Основним напрямком козацького наступу на турецькі володіння були береги Анатолії й Малої Азії, хоча козацькі судна («чайки») з'являлися й поблизу берегів Африки. Ставилось завдання: послабити військову силу ворога, знищити його флот, зруйнувати найважливіші порти.

Під час великих походів козаки атакували кілька фортець одночасно, однак основного удару завдавали якомусь найбільшому центру, серед яких були Стамбул, Трапезунд, Синоп, Риза та інші. «Окурювали мушкетним димом столицю турецького султана», — записав літописець.

Козаки не намагалися на тривалий час оволодіти фортецею чи містом, що було й неможливим, оскільки військові операції вони проводили далеко від своєї бази — Запорозької Січі. Захоплюючи на деякий час турецько-татарські фортеці, козаки знищували їхні гарнізони, здобували великі трофеї. Проте найголовнішим було те, що вони звільняли велику кількість нещасних полонених, що конали в тяжкій турецько-татарській неволі. Саме в цьому полягала гуманна суть козацьких експедицій, які підривали економічну й військову могутність султанської Туреччини. Головною метою походів козаки вважали визволення з турецького й татарського рабства людей, котрі мучилися там.

Петро Сагайдачний розробив і вдосконалив козацьку тактику морського бою, що було значним внеском у розвиток українського військового мистецтва. В морські походи козаки відпливали вночі перед новим місяцем. Скільки чатувало на них перед виходом у море небезпек! Треба було проминути турецькі фортеці Кизи-Кермень, Тавань, Аслам-Кермень (там, де тепер Берислав і Каховка). За переказами, щоб перепинити прохід по Дніпру, турки поставили посеред річки металеву браму, а від Кизи-Керменя до Тавані й далі до Аслам-Керменя протягли залізні ланцюги.

До нас дійшла оповідь про те, як сміливці долали цю перепону. Кілька десятків колод вони зв'язували залізним ланцюгом і сторчма пускали до брами. Стукіт колод, брязкіт ланцюгів створювали враження, нібито рухається козацька флотилія, й турки відкривали вогонь по гаданих козацьких «чайках». А тим часом запорожці, причаївшись в очеретах, очікували, поки вщухне стрілянина, й тоді стрімким кидком проходили лінію фортець. Так само вони долали шлях біля Очакова й Кінбурна — турецьких фортець, що, немов міфічні Сцілла й Харібда, стерегли вихід у Чорне море.

«Чайки» за 36—40 годин досягали Анатолії. У морі козаки завжди першими помічали великі турецькі галери, оскільки на своїх суднах вони піднімалися над водою лише на 2,5 стопи. На «чайках» спускали шогли, визначали напрямок вітру й ставали так, щоб під вечір сонце у козаків було з тилу. За годину перед заходом сонця українські воїни починали сильно веслувати ближче до галер. За певним гаслом опівночі вони підгрибали до ворожих суден, зненацька брали їх на абордаж, нерідко вдаючися й до рукопашного бою. Турецький екіпаж знищували, невідомим чином давали свободу, відвозили в рідні краї або залучали до свого товариства.

«Чайки» завдали немало відчутних ударів могутньому турецькому флоту. А сила й значення флоту Сагайдачного настільки зросли, що друге десятиліття XVII ст. стало періодом майже повного панування козаків на Чорному морі. Італієць Д'Асколлі, що спостерігав морські бої козаків, писав: «Козаки такі відважні, що не тільки при рівних силах, але й 20 чайок не бояться на 50 галер напасти, як то буває щорічно». Поляк Старовольський засвідчував, що «запорожці, зустрічаючись з турецькими галерами, воліють загинути, ніж ганебно відступити або здатися... вони не ухиляються від бою й часто перемагають...» Турецький хроніст Мустафа Наї-

ма, описуючи битву запорожців на чайках із турецьким флотом, стверджував: що «на всій землі немає людей сміливіших, котрі б менше турбувалися про своє життя, менше за все боялися смерті».

З середини першого десятиріччя XVII ст. Сагайдачний керував майже всіма значними походами — як сухопутними, так і морськими, що досягли на той час особливої сили, розмаху і масштабів. Із запорозької січової гавані виходило іноді понад 300 «чайок», в яких розміщувалося до 20 тисяч бійців.

Після розгрому у 1605 р. татарських орд на Подніпров'ї козаки на чолі з Петром Сагайдачним улітку 1606 р. організували нову морську військову експедицію. Козаки кілька разів нападали на турецькі міста й фортеці Чорноморського узбережжя, ходили на Кілію і Білгород. З моря козаки атакували Варну і з боєм оволоділи цією важливою фортецею та великим портом султанської Туреччини. Було захоплено 10 турецьких галер із продовольством, товарами й екіпажами.

Влітку 1608 р. запорожці провели сухопутний похід на Кримське ханство, захопили Перекопську фортецю й спалили її. А в наступному році, восени, в новий морський похід повів запорожців Сагайдачний. На 16 чайках козаки увійшли в гирло Дунаю, знову атакували Кілію, Білгород, а також Ізмаїл.

Добою героїчних походів назвали історики ці морські козацькі експедиції, керовані Петром Сагайдачним. Як відомо, вони набули загальноєвропейського значення. Уряд Османської імперії боротьбу з козаками розцінював як найважчу, найскладнішу і найневідкладнішу воєнну й зовнішньополітичну проблему. Найбільша держава тогочасного світу мобілізувала майже всі свої збройні сили проти українських воїнів, котрі протистояли їм у битвах силами іноді в кілька десятків разів меншими, і все ж добивалися перемоги.

Видатний історик запорозького козацтва Д. І. Яворницький зазначав: «Дивна сміливість, швидкість і руйнівна сила всіх цих козацьких походів на Крим і Туреччину перевершують будь-які описи. Вони можуть бути пояснені тільки тим, що на чолі козаків стояв такий геніальний проводир, яким був Петро Конашевич Сагайдачний».

Особливо «врожайним» на події був 1616 р., коли воєнна слава запорожців сягнула апогею. Найзначнішим із походів того року слід назвати наступ на Кафу — основний невольницький ринок у Криму. Коли Сагай-

дачний покликав у похід, тисячі козаків прибули на Січ. Та ось нарешті приготування закінчилися, й екіпажі «чайок» зайняли свої місця. Сагайдачний із переднього човна, на якому майорить гетьманська короґва, подає сигнал — судна вирушають до моря. Успішно проминувши Кизи-Кермень, Тавань та Аслам-Кермень, козацька флотилія підступила до Очакова й Кінбурна.

Ще здалеку запорожці побачили, що перед лиманом вишикувалися турецькі кораблі, закриваючи вихід у море. Але запорозька ескадра сміливо атакувала ворога. Вийшовши на морський простір, козаки взяли курс на Кафу. (Між іншим, для визначення курсу запорожці користувалися особливим компасом; як справжні мореплавці, також добре орієнтувалися по зорях.)

Через кілька днів ескадра наблизилася до Кафи. Козаки штурмом здобули цю могутню, з потужними укріпленнями турецьку фортецю й розгромили чотирнадцятитисячний гарнізон. За наказом гетьмана було знищено й турецький флот. Багато невольників здобули волю. Ця морська експедиція перевершила всі попередні козацькі походи.

Восени того ж року козаки знову спорядились у похід — цього разу на Синоп. Проте вітер заніс «чайки» під Трапезунд. Дві тисячі запорожців висадилися на берег, залишили «чайки» під охороною невеликої кількості своїх товаришів, а самі вздовж моря пішки дісталися до Трапезунда. Штурм фортеці був блискавичним. Козаки увірвалися в місто, визволили багато невольників. Тільки-но козаки сіли в «чайки», як на них посунула турецька флотилія. Найкращі кораблі, серед них шість величезних галер під керівництвом адмірала Цикаліпаші, направив султан проти козаків. Морський бій тривав недовго й закінчився розгромом турецького флоту. Три галери козаки потопили.

За наказом султана увесь флот, що залишився у Константинополі, попрямував до Очакова. Сагайдачному стало відомо, що султанська столиця залишилася беззахисною з боку моря. Козаки напали на Стамбул, а потім без перешкод відпливли від турецької столиці. А біля Очакова їх даремно чекав паша зі своїм флотом. Козаки повернулися додому зовсім іншим шляхом: вийшли в Азовське море, потім по річці Молочній віднялися догори, перетягнули волоком «чайки» на річку Конку й таким чином дісталися на Січ.

Після 1616 р. було здійснено цілий ряд морських і сухопутних експедицій. Очаків, Перекоп та інші турецькі

й татарські фортеці зазнали могутніх ударів запорожців під командуванням Сагайдачного. У 1618 р. «козаки,— записано в одному з тогочасних джерел,— ввійшли в Стамбул, убили 5 чи 6 тисяч турків, захопили велику кількість полонених і спалили половину міста». Таким чином, козаки майже неподільно запанували на Чорному морі, по суті, контролюючи навігацію між Босфором і Лиманом.

За свідченням сучасника, «не тільки на Чорному морі, а й у самій турецькій столиці козаки викликали такий великий переполох, що через них там постійно тримають флот, увесь або частину, будують укріплення на берегах Босфору».

Відомий італійський мандрівник П'єтро дела Валле повідомляв у травні 1618 р.: «Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б козаки не взяли й не сіллондрували. В усякому разі вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, якщо докладуть більше енергії, будуть цілком його контролювати».

Справді, паніка в приморських районах і в самій турецькій столиці досягла такого напруження, що причорноморські міста Анатолії та Балкан звернулися до султана з петицією, в якій заявляли, що, коли він не захистить від козаків, то вони будуть вимушені визнати їхню владу. Майже негайно султан скликав спеціальну нараду, на якій обговорювались заходи оборони. На неї було запрошено послів Венеції, Нідерландів, Франції та інших країн.

Запорозькі ж козаки зі свого боку розгорнули дипломатичну антитурецьку діяльність. Так, Сагайдачний приєднався до Європейської Ліги. Ймовірно, з його ініціативи протягом 1617—1620 років відбувалися переговори України з Персією, з якою Туреччина розпочала незабаром нову війну. Ці українсько-персидські переговори шах Аббас I розглядав як одну з ланок формування антитурецької коаліції, до якої намагалися залучити, окрім Запорозької Січі та Персії, Францію, Польщу, Ватикан, а також Абхазію та грузинські князівства — Мінгрелію та Гурію. Провідну роль у цій коаліції Аббас I відводив запорожцям, яких вважав найбільш серйозною, мобільною й активною антитурецькою силою. Щоправда, укладений Туреччиною мир із Персією поклав край цій міжнародній акції.

Спрямувавши всю свою енергію й знання на боротьбу з султанською Туреччиною та Кримським ханством, Сагайдачний усвідомлював, що виступати проти Польщі

ще не час. Воювати на два фронти Україна не могла. Досвід козацько-селянських повстань кінця XVI ст., керованих Криштофом Косинським і Северином Наливайком, показав, що для всенародного повстання проти польської шляхти поки що бракує сили.

Саме з цих причин гетьман, «політик великий і справний», як називали його сучасники, не йшов на відкриту політичну конфронтацію з Річчю Посполитою, а використовував дипломатію для утвердження і проведення своєї лінії.

Слід зауважити, що у вітчизняній історичній літературі побутувала оцінка особи Сагайдачного як «польсько-шляхетського угодовця». Приналежність його до вищої козацької старшини ніби визначила, як стверджували деякі автори, обмеженість та однобічність його політики, начебто спрямованої тільки на задоволення інтересів панівної верхівки. Цей стереотип аж ніяк не відповідає історичній правді.

Проаналізувавши поза межами вульгарного соціологізму діяльність Петра Конашевича, переконаємося, наскільки твердо, наполегливо й неухильно він проводив свою політичну лінію, дотримуючись чіткої позиції щодо польського короля, магнатів та шляхти. Найбурхливіше діяльність Сагайдачного розгорнулася у перші два десятиліття XVII ст. Так, значна кількість постанов сейму Речі Посполитої прямо чи опосередковано була спрямована проти козацтва. Магнатів і шляхту, королівський уряд турбувало масове покозачення селян і міщан, які прагнули звільнитися від феодално-кріпосницької залежності та національно-релігійних утисків.

Зростання козацтва, посилення його суспільно-політичної ролі спричинилося до того, що сучасники-іноземці починають називати весь український народ козацьким. Річ Посполита для розв'язання цієї проблеми намагалася спочатку підкорити запорожців своїй владі. Прагнучи чисельно зменшити козацтво, взявши незначну його частину на королівську службу, щоб потім його ліквідувати, уряд намагався скласти для цього реєстр, а тих, котрі до нього не увійшли, повернути до кріпацтва.

Реєстрове козацьке військо мало свої самостійні виборні органи й власну юрисдикцію. Хоча уряд Речі Посполитої й прагнув ліквідувати суверенність українського козацтва, перевести його із категорії численної соціально-економічної верстви з державними тенденціями в суто військові рамки, проте був змушений зберегти реє-

стровому війську елементи автономії, а також легалізувати й офіційно визнати козацьку військову та політичну організацію, яка склалася внаслідок внутрішнього розвитку. Отже, козацтво, очолюване Сагайдачним, борлося за розширення реєстру, й це був легальний шлях протидії шляхетському наступові.

Петро Конашевич Сагайдачний брав також активну участь в опозиційному русі українського міщанства, православно духовенства, частини української шляхти проти політики національно-релігійних утисків. З усім двадцятитисячним Військом Запорозьким вступив він до Київського (Богоявленського) братства, яке виступало проти політики шляхетської Польщі, відіграючи одночасно роль культурного та наукового центру України.

Маніфестаційний вступ усього війська до братства, яким запорожці продемонстрували солідарність із його програмою, а також те, що беруть його під свій захист, був виявом величезної політичної ваги, який сприяв популярності організації в широких народних масах, високо підніс авторитет братства, а водночас оберігав його від репресій. Хоча нову культурну інституцію було засновано без дозволу короля, проте ні польський уряд, ні коронний гетьман (він же київський воевода) С. Жолкевський, ні католицьке й уніатське духовенство не наважувалися заборонити його, бо побоювалися козацтва, очолюваного Сагайдачним. Уніатські єпископи у своєму меморандумі папі до Рима скаржилися, що співробітництво між Київським братством і запорожцями на чолі з гетьманом Сагайдачним несе велику загрозу католицизму.

Козацтво, яке стало колективним членом Київського братства, було тісно пов'язане з життям заснованої при ньому школи. Сагайдачний стає її ктитором (опікуном), допомагає їй матеріально. Першим ректором школи був Іов Борецький, видатний просвітитель і, як і Сагайдачний, непримиренний ворог унії. Київська школа згодом розвинулась у Києво-Могилянську академію, що протягом тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом у Східній Європі.

Таким чином, Сагайдачний зробив незвичний, безпрецедентний для свого часу історичний крок — поставив зброю на охорону культури, освіти, можна сказати, гуманізував зброю. Тож біля джерел Києво-Могилянської академії — гуманістичний, патріотичний подвиг Петра Конашевича.

1617 року сейм знову розглядав козацьке питання.

Для придушення козацтва були послані коронний гетьман Жолкевський і комісари з військом, а шляхту Київського воеводства зобов'язали зібратися в загальне ополчення. У жовтні польсько-шляхетські війська розташувалися табором в урочищі Суха Ольшанка над річкою Россю (неподалік Таращі). Сюди й прибула українська делегація.

Сагайдачний вважав, що краще піти на компроміс, аби не доводити до збройного конфлікту з досить численним військом. Йому запропонували тисячний реєстр із видачею жалування по червінцю та шматку сукна. Всі, хто не увійшов до реєстру, мусили під загрозою страти повернутися до феодалів. Козацька делегація домоглася деяких змін: щоб до найближчого сейму не визначати кількості реєстрових воїнів, щоб «старшой» обирався ними самими, й ці вибори тільки санкціонувалися польським урядом. Однак ухвали Ольшанської ради не були здійснені.

Сагайдачний узагалі не дуже брав до уваги всі сеймові постанови та комісії, слушно вважаючи, що вони не мають реального значення: якщо виникне потреба (наприклад, похід), він може зібрати десятки тисяч козаків із Запорозької Січі та волості. Історичним парадоксом було те, що польський уряд сам сприяв розширенню меж реєстру: потребуючи значної кількості збройної сили під час реалізації своїх військово-політичних планів, шляхта прагнула залучати на свій бік українське козацтво, і в такі моменти за її мовчазною згодою реєстровцями визнавалися всі козаки.

Так було й у 1617 р., коли розпочалася нова польсько-шляхетська інтервенція проти Московської держави. В 1617—1618 роках королевич Владислав, який претендував на російський престол, зробив останню спробу захопити Москву. Однак шляхта, що брала участь у поході, відмовилася воювати, посилаючись на свої привілеї. Аби врятувати Владислава з безнадійного становища, козакам нагадали, що вони є підданими Речі Посполитої. Король звернувся до гетьмана з проханням взяти участь у поході на Москву.

Згоду на це козацтва Сагайдачний обумовлював вимогою розширення прав українського народу. До речі, сейм 1618 р. ухвалив конституцію, яка обіцяла православним вільне богослужіння та скасування всякого насильства на релігійному ґрунті.

Похід на Москву. Ці слова нещодавно викликали священний жах серед деяких наших істориків. Та й не

лише істориків. Ідеться про те, що в працях, де висвітлювалися події тих далеких часів, або зовсім замовчувався похід запорожців на Москву, або ж подавався у спотвореному вигляді.

Історична правда вимагає відкинути догматичний антиісторичний стереотип в оцінці цієї події, яка розглядалася поза часом, поза історичними умовами й без урахування міжнародної обстановки. Участь українців у поході на Москву зумовлювалася ще й неприязню багатьох із них до царського уряду Михайла Федоровича, дипломати якого, маючи тоді зносини з Туреччиною та Кримом, спонукали їх уряди до нападів на Річ Посполиту з півдня, що загрожувало насамперед українським землям.

Навіть російські козаки-донці, невдоволені політикою царату щодо них, коли дізналися про підготовку королеви Владислава до походу на Москву, надіслали до нього отамана Бориса Юміна та осавула Афанасія Гаврилова із заявою, що бажають йому «правдою служити й прямить»; та й під час походу Владислава представники донських козаків виявляли бажання підтримувати його в продовженні війни. До того ж треба згадати, що й частина московських бояр воліла бачити польського королеви на царському престолі.

Навесні 1618 р. Сагайдачний із 20-тисячним військом вирушив з України до Московської держави. Здобувши до дорожі міста Ливни, Єлець, Михайлов, захопивши московське посольство, яке їхало до Криму, розбивши військовий загін князів Пожарського та Волконського, знищивши біля Донського монастиря рать, що виступила з Москви, Петро Конашевич без перешкод підійшов до царської столиці. Розташувались біля Арбатських воріт, він розпочав облогу. Вже визначено було час наступу — ніч проти свята Покрови, 1 жовтня, вже козаки кинулися в атаку, як несподівано Сагайдачний звелів її припинити. Може, тоді виникла у нього думка залучити в майбутньому Московію до війни проти Речі Посполитої, що її він мав намір розпочати, дочекавшись слухного часу і відповідної міжнародної обстановки.

Було укладено польсько-російське перемир'я на 14,5 років, за яким Російська держава змушена була поступитися Речі Посполитій Смоленськом, Черніговом, Новгород-Сіверським, Стародубом та іншими містами. Сагайдачний відійшов з козаками на Україну.

Обіцянки сеймової конституції 1618 р. залишилися на папері. Більше того, невдовзі знову було прийнято ухва-

лу про придушення козацтва. В ній ішлося, зокрема, й про припинення воєнних дій запорожців на Чорному морі — вимогу, яку султанський уряд завжди висував під час дипломатичних переговорів із Річчю Посполитою. Але польські феодали вже нічого не могли вдіяти з козацтвом. Адже тепер польська шляхта мала справу з добре організованими, численними збройними силами України. Якщо наприкінці XVI ст. козаків було тільки 5 тисяч, то за гетьмана Сагайдачного — понад 50 тисяч.

Отже, магнати й шляхта спромоглися тільки на безсилі сеймові постанови про заборону походів проти Туреччини. Але ці постанови Сагайдачний ігнорував і надалі ходив на султансько-ханські володіння. До того ж він приєднався до антитурецької ліги, представник якої де Марконне так переказував зміст своєї розмови з Сагайдачним 13 квітня 1618 р.: «Я мав довшу розмову з представником козаків, який запевнив, що вони продовжуватимуть боротьбу з турками незалежно від того, чи польський король хоче цього, чи не хоче. Це має велике значення, оскільки король у мирі з султаном і гарантував йому спокій козаків».

У жовтні 1619 р. біля Роставиці (нижче міста Павлолі) зібралися королівські комісари з керованим коронним гетьманом Жолкевським великим військом. Та й тут український полководець продемонстрував силу своєї армії, даючи таким чином зрозуміти, що не заважається піти проти ворога, якщо інтереси козацтва ігноруватимуться.

Хоча Сагайдачний разом із депутацією козацької старшини підписав Роставицьку угоду, проте зовсім не вважав себе прив'язаним до польської державної колісниці. В 1619 і в наступному році успішно водив козаків на ханські улуси, а в 1620 р. провів дві політичні акції, які неоднозначно були спрямовані проти Речі Посполитої.

Видатний український історик М. С. Грушевський писав, що вже сучасники дуже високо оцінювали політичний талант Петра Сагайдачного, визнавали загальноукраїнське значення його діяльності. «В сучаснім громадянстві славили Сагайдачного як дуже розважного, глибокого політика, що вмів поставити козацчину на службу загальнонародним справам і зробив з козацького війська опору національного українського життя... Сагайдачний відкрив тим нову добу в історії українського життя».

Ще одна важлива подія — посольство Петра Конашевича їде до Москви в 1620 р. У листі до царя Михай-

ла Федоровича «от гетьмана Петра Сагайдачного і от всево Войска Запорожского» висловлювалась готовність «служити проти всяких его царского величества неприятелей». Поза всяким сумнівом, тут малася на увазі шляхетська Польща.

Не бажаючи порушувати перемир'я й загострювати відносини з Річчю Посполитою, московський уряд не прийняв пропозицію, проте його відповідь не виключала дальших зносин козацтва з Москвою. Від імені царя посланцям було сказано, що цар гетьмана і все Запорозьке військо за це «похваляє» і в своєму «царском милостином жалованье... имети хочет». Того ж 1620 р., звичайно, за згодою Сагайдачного, відправляє посольство до Москви й київський митрополит Іов Борецький.

Таким чином, готуючись до збройного виступу проти окупації шляхетською Польщею українських земель, козаки вбачали в Московській державі спільника. Проте наступного року їм довелося воювати разом із польським військом проти могутнього ворога як Польщі, так і України.

15 червня 1624 р. в урочищі Суха Діброва почалася 50-тисячна козацька рада. Прибули гетьман Яцько Бородавка, полковник Петро Сагайдачний, інша старшина (Сагайдачний тоді гетьманом не був, оскільки невдоволені його обережною політикою, зокрема під час Роставицької угоди, випищики, тобто козаки, викреслені з реєстру, зібравшись на Запорожжі, позбавили його гетьманства). Численним на раді було представництво духовенства. Так, найвищий церковний ієрарх на Україні Іов Борецький ще перед тим (28 квітня 1621 р.) видав «Манифестацію», де він називав козацтво продовжувачем воєнної слави Київської Русі, вважав, що воно розвинуло її кращі традиції у своєму військовому мистецтві.

Рада мала прийняти рішення, яке могло визначити подальшу долю всього українського народу. До козаків звернувся польський король із проханням приєднатися до польського війська, яке після цецорського розгрому турецькою армією в 1620 р. опинилося в безвихідному становищі. Султанська Туреччина, вирішивши завоювати Польщу, почала збирати чималі сили.

Королівський уряд благав козаків про допомогу. Іншого виходу у нього не було — мусив іти на боротьбу з могутнім падишахом в умовах міжнародної ізоляції: адже цей уряд був у ворожих стосунках майже з усіма своїми сусідами — Росією, Швецією, Семиградям та ін. Незважаючи на величезні фінансові зусилля, чисельність

зібраного польського війська (понад 30 тисяч) була вдвоє меншою за ту, що її визначив сейм, і, звичайно, з такими силами не можна було протистояти ворогові, чие військо сягало кількості тисяч воїнів. Відчувався й брак арсеналів. З усієї Речі Посполитої не зуміли зібрати й 30 гармат, їх позичили в козаків. До того ж, відповідно до традиції, в польському війську переважала кіннота, а за умов Хотинської кампанії необхідна була піхота. А саме вона складала велику частину чисельного козацького війська.

Польський король після репресивних сеймових постанов проти козаків у 1619 р. не дуже сподівався на їхню згоду. Тож він звернувся до єрусалимського патріарха Феофана з проханням закликати козаків стати на бік польського війська. Грамоту Феофана й зачитали 15 червня 1621 р. на раді в Сухій Діброві.

Петро Сагайдачний підтримав ідею спільної з поляками боротьби проти султанської військової сили й переконував, що за розгромом польських військ і підкоренням Польщі прийде черга загарбання України, а вже після перемоги султанська Туреччина безжалісно розправиться з усіма ними.

Козацька рада ухвалила виступити на допомогу польському війську, обумовлюючи свою згоду на участь у війні виконанням низки вимог: визнання прав козацтва, розширення реєстру, скасування певних королівських універсалів, виведення польських військ з України, релігійне рівноправ'я, визнання вищої православної ієрархії з її зверхником митрополитом Іовом Борецьким. Рада відправила послів на чолі з Петром Конашевичем до Варшави. Вирішили також запросити й бойових побратимів — донських козаків.

Ця перша рада, на якій зібралася така велика кількість озброєних козаків, вражаюче подіяла на королівського посланця ксьондза Обалківського. Він писав: «Належить побоюватися, аби справа не дійшла до повстання, до селянської війни. Надто вони розлютувалися тут, побачивши себе в такому зібранні та силі. Борони, боже, тутешніх католиків, їм нікуди втікати буде! Усе живе подалося до козаків».

Понад 40 тисяч добре озброєних козаків виступили на чолі з гетьманом Яцьком Бородавкою із Сухой Діброви на з'єднання з польськими військами. Бородавка, зосередивши в районі Могилева більшу частину свого війська, розіслав чати вглиб країни на великі відстані, обачно розפורшивши таким чином бойові ряди. Протя-

гом серпня: запорозькі загопи з винятковою мужністю билися з ворогом, що переважав їх у кілька разів.

Тим часом Сагайдачний, закінчивши переговори у Варшаві, дістався Хотинського польського табору і, не знайшовши тут запорозького війська, рушив під Могилів на зустріч із ним, домовившись попередньо з польським головнокомандуючим про місце розташування козацьких військ. Ходкевич для охорони Сагайдачного дав три корогви своїх вершників. Однак сталося так, що ті потрапили у ворожу засідку. Зав'язався несподіваний бій, під час якого український полковник був поранений отруйною стрілою, що стала причиною його тяжкої хвороби, а наступного року — смерті. Польські корогви з пораненим Сагайдачним врятувалися від переслідувачів і через кілька годин зустріли козаків, які прямували від Могилева до Хотина.

Під час маршу відбулася рада. Сагайдачний розповів козакам про наслідки своїх переговорів із королем. Було засуджено хибні організаційні та військові заходи гетьмана Яцька Бородавки, його звинувачено в розпорощенні військових сил у ворожому краю, внаслідок чого він мало не загубив усього війська — вже було втрачено понад чотири тисячі воїнів. Тож рада позбавила Бородавку гетьманства, обравши замість нього Сагайдачного. Літописець зафіксував: «У цей день козацьке військо розжалувало свого головного начальника й на його місце призначило одного хороброго і войовничого мужа».

Новообраний гетьман негайно виступив на чолі свого війська. Стримуючи натиск турецької армії, яка не хотіла допустити об'єднання запорожців із поляками, він зумів вивести козаків з дуже небезпечного становища — адже перед ними постала загроза прийняти на себе ще на марші перший удар усієї маси ворога й бути відрізаними од спільників. Випередивши султанське військо на дві милі, 41 520 козаків з'єдналися з польськими силами, які чекали порятунку.

Польське військо налічувало не більше 35 тисяч, оскільки після переправи, ще до Хотина багато шляхтичів розбіглося. Загальна ж кількість турецького війська, коли воно повністю зосередилось під Хотином, становила близько 300 тисяч чоловік і відзначалася надзвичайною строкатістю складу (турки, сірійці, боснійці, греки, піврених слов'яни, багато з них були мобілізовані з підкорених країн). Турки везли 260 гармат, мали велику кількість верблюдів, мулів і навіть чотирьох бойових

слонів, які наводили жах на місцеве населення. Такої армії вже давно не бачили в Європі.

Натомість польсько-козацький табір переважав у ручній вогнепальній зброї (за рахунок передусім запорожців, цього «рушничного війська»). Сеймовий комісар польського війська під Хотином Якуб Собеський дуже високо оцінював козацьке озброєння: «Якби польське військо було так добре озброєне, то могло б помірятися силами з найсильнішою в світі піхотою».

2 вересня з'явилася голова колони турецької армії — 20 тисяч добірної кінноти — спаги центральних турецьких земель Румелії та Анатолії під командуванням анатолійського беглербея Хусейна. Разом із ними прибув і султан Осман II зі своїм штабом. Не зупинившись, прямо з маршу, турецькі війська, підтримані татарами, атакували козацькі позиції. Турецькому командуванню було відомо, що в козацькому таборі ще не закінчені фортифікаційні роботи. Султанське командування вважало запорозьких козаків головною й вирішальною силою Польщі у цій війні, найбільш боекратною й витривалою частиною польських військ, і тому саме проти козацьких позицій спрямувало воно як свою першу атаку, так і більшість наступних. Очевидець — вірменський хроніст Авксент, що був у польському таборі, розповідав, що в турецькому таборі під Хотином говорили: «Якщо ми переможемо козаків, тоді легше собі дамо раду з поляками».

Перша атака турецько-татарських військ була сильною. Кілька разів йшли вони в наступ на козацький табір. Однак одностайний рушничний вогонь у відповідь раз у раз відкидав їх назад. Артилерія, що безперервно, впродовж усього дня, обстрілювала козацький табір (було випущено 60 ядер), теж не могла зламати опір запорожців. А в кінці дня, коли атакуючі ледве трималися на ногах, козаки самі перейшли в наступ. У результаті цієї контратаки ворог швидко відкочувався назад, але виснажені денним поединком запорожці й самі почали знемагати. Ходкевич, помітивши, що групі козаків загрожує оточення, кинув їм на допомогу свіжі сили: піхоту, найманців, кілька кінних корогов рейтарів та добровольців. Ворожі війська були відкинуті на вихідні позиції. Турки втратили 800 вояків убитими й пораненими, кілька їх потрапило до полону. Загинув паша Сілістрії — Хусейн. Захоплено значну кількість коней і зброї. Серед козаків — 40 чоловік загиблих і полонених. Серед польського війська — 30 полеглих і багато поранених.

Третього вересня всі зайняті попередньо турецькими військами підгір'я вкрилися білими наметами. Турецькі частини поступово розгорталися в північному та північно-східному напрямку, оточуючи з усіх боків польсько-козацький табір. У дію були введені, крім учорашніх сил, ще вісім тисяч яничарів і три тисячі спагів із султанської гвардії. І знову всю енергію та силу своїх військ турки скерували проти козаків. Дві години тривала інтенсивна артилерійська підготовка, але вона не мала успіху, оскільки більшість ядер падала далеко за лінією укріплень. Захищені в окопах запорожці зазнали невеликих втрат.

Коли турки, вирішивши, що козаки вже цілком знищені, піднімалися в атаку, козаки з шаблями в руках вискакували з оконів їм назустріч, кидалися в контратаки, давали відсіч нападникам. Це повторювалося тричі. Козаків підтримував воевода Вейхер, який через річку з трьох гармат громив атакуючих турків. Нарешті козаки востаннє піднялися проти ворогів. Турки контратакували, але на допомогу кинулися поляки. Спільно з ними запорожці й цього разу здолали нападників. Запала темрява — бій припинився. Загинуло кілька десятків козаків, серед них один полковник. Турецькі втрати були значно більшими — понад двісті вбитими. Серед забитих був беглербей Боснії. Козаки захопили у ворога чотири гармати, багато різної зброї й кілька полонених.

Четвертого вересня у вранішній імлі з усіх гармат турецької артилерії почався обстріл козацьких позицій. За дві години було випущено до тисячі ядер, але й на цей раз без значного ефекту. Більшість ядер перелітала окопи, де укрилися козаки, й падала у хвилі Дністра. Проте загинуло багато коней. Цей третій наступ був найсильнішим. Шість годин атакували сили нападаючих козацький табір. Після артилерійської підготовки спочатку вдарили яничари. Їх відбили. А потім, як морські хвилі, раз у раз накочувались на козацький табір ворожі війська. На кожну атаку козаки, керовані Сагайдачним, відповідали інтенсивним рушничним вогнем і рішучою контратакою. Три шалених штурми відбили козаки. Їм допомагала литовська кіннота, котра трощила ворога фланговими ударами, а також німецька і угорська піхота, яку надіслав на підмогу Ходкевич. Увечері турки знову підійшли до козацьких позицій і почали кидати жмути запаленої соломи, прагнучи підпалити табір. А згодом, під прикриттям темряви, почали новий штурм. Відбиваючи цей, четвертий, штурм ворожих сил, ко-

заки під проводом Сагайдачного перейшли до наступу. Козацький гетьман, який узагалі, на противагу стратегії пасивної оборони феодальних армій, розвивав далі козацьку наступальну стратегію концентрованого раптового удару й маневрену динамічну тактику, блискуче реалізував ці принципи в Хотинській битві, піднявши на новий високий щабель українське військо мистецтво. Відбивши атаку, козаки погналі ворога й, переслідуючи, вдерлися у ворожий табір, захопили чотири гармати, п'ять наметів, багато коней, одягу, амуніції, зброї, полонених, серед яких і кілька турецьких воєначальників.

Французький історик першої половини XVII ст. М. Бодье писав: «Козаки з такою сміливістю переслідували турків, змітаючи все на своєму шляху, що прорвалися майже до наметів і стягів султана». Поява запорожців серед султанських наметів викликала паніку в османських військах. Настав рішучий момент, який міг принести цілковиту перемогу й покласти кінець війні. Але гінці, яких Сагайдачний посилав до Ходкевича, просячи допомоги й пропонуючи виступити усіма силами, поверталися ні з чим. Ходкевич відмовився ввести в бій свої війська, посилаючись на пізній час. Сучасники, а згодом дослідники-історики намагалися зрозуміти й пояснити цю поведінку польського командуючого. Мабуть, не останнє значення мало те, що Ходкевич під впливом сеймових комісарів дотримувався концепції позиційної війни і стратегії пасивної оборони. Бодье зробив висновок: «У цій битві козаки розгромили б турецьку армію, якби принц Владислав і польський генерал Ходкевич не наказали їм відійти, замість того, щоб самим приєднатися до козаків».

Сагайдачному довелося відводити своїх звиятців назад під вогнем батареї з 12 гармат і натиском контратаки всіх сил правого крила турецької армії. Козакам довелося відступити з великими втратами. Це був найкривавіший день у Хотинській битві. 800 чоловік втратили козаки. Турки — втричі більше. Але це був, безперечно, величезний успіх козаків, керованих їхнім гетьманом. Розлючений невдачею, Осман II кричав, що він не їстиме, не питиме доти, поки йому не приведуть того «свого пса Сагайдачного».

Упродовж усієї Хотинської війни козаки приймали на себе основний тягар турецьких атак. На чолі зі своїм гетьманом вони відбили всі дев'ять штурмів, п'ять із яких були спрямовані безпосередньо й виключно на козацький табір, що являв собою недоступну фортецю.

Жодного разу ворог не зміг проникнути за його вали. Водночас Сагайдачний, котрий не раз водив запорожців на турецькі фортеці, віддаючи перевагу наступальній стратегії й тактиці, намагався випереджати турецькі штурми. Так, у ніч із шостого на сьоме вересня гетьман організував могутній виступ, яким почав серію нічних рейдів, що мали на меті знищення противника, здобуття продовольства та інших трофеїв, деморалізацію турецької армії. У нічних рейдах, які завдавали великих втрат турецьким військам і викликали серед них паніку, з особливою силою виявилася динамічна тактика запорозьких козаків, їхня ініціативність й активність, вміння максимально використовувати фактор раптовості. З ініціативи Сагайдачного питання впровадження нічних атак спеціально розглядав польський сейм.

Наприклад, козакі здійснили такий рейд 12 вересня. В дощову ніч Сагайдачний повів козаків на султанські позиції. У нічній темряві десять тисяч козаків підкралися до турецького табору. Знявши безшумно сторожу, запорожці увірвалися в намети. В турецькому таборі виникла паніка. Тікали кудись напівроздягнені яничари і спаги. Тільки й чути було лякливий крик: «Козакі, козакі!» Коли турецькі командуючі трохи отямилися, почалася безладна стрілянина. Захопивши великі трофеї, козакі організовано відійшли. Загін, залишений Сагайдачним, прикривав відхід Запорозького Війська. Цей загін прийняв на себе удар армії великого візира Хусейна-паші, що зробив невдалу спробу наздогнати війська Сагайдачного.

Козацький гетьман організував рейди 17, 18, 19, 22, 24, 25 вересня, які, за винятком одного, були успішними, козакі захопили численні трофеї.

Українському полководцеві належала найвидатніша роль у Хотинській війні. Слабий після поранення, козацький гетьман завжди діяв наполегливо, рішуче. Від ранку до ночі, а під час рейдів і вночі був на ногах, керував військом, втручався в кожну дрібницю, бував на військових нарадах у коронного гетьмана, сам перевіряв варту.

28 вересня султан вирішив зробити ще один, останній штурм, зосередивши для нього абсолютно всі сили, вводячи максимум резервів. У таборі залишилося лише дві тисячі спагів і чотири тисячі яничарів особистої султанської варті. Ще вночі турки встановили чотири батареї. Найбільша, що складалася з 40 гармат, обстрілювала супротивника з-за Дністра. Другу встановили біля мосту, третю — навпроти шанців німців Денгофа, четвер-

ту — біля брами, де розміщені були польські коронні війська.

У вранішній час турки й татари провели розвідувальні дії. Відігнані від шанців, вони переконалися в дієвості вартової служби польсько-козацького табору. Коли розвиднілось, гармати почали бити, ядра летіли з чотирьох боків. Загалом було випущено 1500 ядер, із них 500 — із батареї за Дністром. Артилерійський шалений обстріл дещо відтіснив козаків від лівого берега Дністра, з чого скористалися татари, вплав перебравшись через річку. Але запорожці, підтримані німецькими частинами, перейшли в контратаку й примусили ворога на деякий час припинити гарматний вогонь і дещо відступити вглиб лівого берега Дністра. На правий фланг обрушилися основні сили, й артилерійська канонада відновилася. Очевидець описує: «Більш як 60 гармат гриміли безперестанно».

Після артилерійської підготовки почався штурм. Спаги й татари за Дністром відвертали увагу, загрожуючи переправою, в той час як на правий фланг обрушилися головні сили. Рядових воїнів підганяли сотники. Спаги, які спішилися, несли перед собою снопи соломи, захищаючись від куль. Після дев'ятої атаки турки увірвалися на вали польських позицій, але були зустрінуті вогнем із гармат, що їх заряджали, коли закінчилися запаси ядер, шматками заліза й скла. Турки відступили під натиском угорських, польських, українських воїнів.

Особливо запеклі бої точилися перед козацьким табором. Запорожці, яких штурмували понад 20 тисяч спагів, відбили 11 атак на козацькі позиції. Щоразу запорожці діяли сильним рушничим вогнем або енергійними вилазками, кидаючись на ворога і всупаючи в рукопашний бій. Відбивши останню — одинадцяту атаку, запорожці кинулися на допомогу своїм союзникам, завершуючи цілковитий розгром ворога. Після закінчення битви, яка не вгавала протягом усього дня, втративши кілька тисяч убитими й пораненими, деморалізовані, пригнічені турки повернулися до свого табору.

На полі бою полягло понад тисячу ворогів. Втрати в польсько-козацькому таборі були невеликі. Лише татари захопили 40 полонених у ясир. Бої 28 вересня оцінювалися як найзначніша битва Хотинської війни. «Була то найбільша битва», — зробив висновок турецький історик Кятіб Челябі.

Цілковитий розгром турецької армії змусив султана погодитися на переговори й укладення миру з Польщею.

Могутня турецька армія зазнала нищівної поразки, османський уряд — краху своїх загарбницьких планів щодо Польщі та України. Спроба Османа II поставити на коліна Польщу, ліквідувати козацтво й завоювати Україну провалилася. Протягом п'ятиденних боїв султан не здобув жодної перемоги, а втрати його армії дорівнювали 40 процентів воїнів.

Однак Хотинський мир був наслідком компромісу, який був спрямований проти запорожців. Невдячністю заплатила Річ Посполита тим, хто врятував її від катастрофи. Адже вона зобов'язувалась заборонити чорноморські походи й карати козаків за них. Польський король рекомендував відібрати у козаків човни, щоб не допустити їхніх походів на Кримське ханство й Туреччину, а також зменшити кількість козаків до 3000 чоловік, переписавши їх до реєстру. Решту, майже 85 відсотків учасників Хотинської кампанії, що забезпечили перемогу в ній, хотіли перетворити на кріпаків. Інша річ, що реалізувати такі свої задуми польські феодала були неспроможні.

Про вирішальну роль козаків у Хотинській битві свідчили численні турецькі та польські тогочасні документальні джерела.

Навіть представники польського табору визнавали: козаки не тільки винесли на своїх плечах тягар війни й забезпечили перемогу, а й взагалі врятували Річ Посполиту від загибелі. Сеймовий комісар магнат Якуб Собеський заявив: «Справжніми переможцями під Хотином і рятівниками Польщі були козаки». Вірменський хроніст Авксент писав: «Якби не козаки, польське військо було б розбите за 3—4 дні. Перемогу здобуто лише завдяки Богові й запорозьким козакам».

У Західній Європі, де з великим напруженням та інтересом стежили за розвитком подій під Хотином, від яких могла залежати доля багатьох європейських народів, також утвердилася загальна думка про те, що основна заслуга у відсічі турецько-татарським полчищам, провалі завойовницького походу Османа на Україну і Польщу належить козацтву. Це, зокрема, стверджує французький історик Бодье у праці, яку він видав у 1631 р. у Парижі. Отевіль (Гаспар де Тандр) захоплено писав у книзі, що вийшла в Кельні 1697 р., про високі військові якості козаків: «Словом, під час цього походу козаки творили справжні чудеса». Цікаві його спостереження про витривалість запорожців: «Вони такі міцні від природи, що голод, спрагу, вітер, дощ, холод і всі інші

злігодні переносять набагато легше, ніж усі інші народи».

Спільна боротьба поляків і українців проти турецько-татарських загарбників під Хотином збагатила кращі традиції братерства цих народів. Козацький полководець Петро Конашевич Сагайдачний став героєм і України, й Польщі. Хотинська війна була вінцем його полководницької діяльності, європейської слави.

Я. Собеський у своїй «Історії Хотинської війни» свідчив: «Скільки очолював Сагайдачний Запорозьке Військо, всюди був овіяний славою подвигів на суші й на морі і мав незмінне щастя. Кілька разів погромив татар на степах перекопських і навів страх на Крим. Не менше прославили його морські походи — й тут завжди мав він щастя, — зруйнував кілька великих міст турецьких у Європі та Азії, попалив околиці Константинополя. Взагалі був це чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був перший, коли доводилося відступати — останній, був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив, як то звичайно у козаків, на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний».

Отруєна татарська стріла, що влучила у Сагайдачного при сутичці на самому початку Хотинської битви, вкоротила йому життя. У Києві він дуже хворів, страждав від рани, але продовжував піклуватися про школи, братства, церкви та шпиталі. За п'ять днів до смерті Петро Конашевич у присутності київського митрополита Іова Борецького й нового запорозького гетьмана Оліфера Голуба склав тестамент, заповідаючи своє майно на освітньо-навчальні, релігійно-церковні благодійні цілі, зокрема 1500 золотих подарував Київській і Львівській братським школам «на науку і цвічення (виховання) діток українських і бакалаврів учених».

До останнього подиху Сагайдачного не покидали думки про долю рідної України і козацтва. Відповідаючи на лист Сигізмунда III, він просить, щоб король стримував «високодумних і вельможних панів коронних, які владу свою на Україну поширюють і... до ярма робітного безбожно людей православних нахиляють».

Помер Петро Конашевич Сагайдачний у квітні 1622 р. Кончину гетьмана з болем сприйняли скрізь в Україні. З великим сумом проводжали в останню путь славного полководця. Двадцять студентів Київської братської школи перед похованням прочитали вірші, складені ректором школи Касіаном Саковичем. Поховали Сагай-

дачного на території Братського монастиря на Подолі «з великим плачем Запорозького Війська і всіх людей православних».

Вірші Касіяна Саковича були видані в тому ж 1622 р. окремою книжкою під назвою: «Вірші на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Его Королевской Милости Запорозкого. Зложоный през инока Касіяна Саковича, ректора школ Киевских, в брацтві. Мовленые от его спудеов на погребі того цного рыцера в Києві, в неділю проводную, року Божого тысяча шестьсот двадцать второго». Епіграф до книжки: «Не вісти ли яко властелин велик паде в сій день».

У творі Саковича подаються біографічні відомості про Сагайдачного, який, на думку автора, втілює найхарактерніші риси козацтва — безприкладну хоробрість козаків у боротьбі з ворогами Батьківщини й готовність віддати за неї своє життя.

...Лепій ест стратити живот за ойчизну,
Ніжли неприятелю достать ся в коризну.
Кто бовім за ойчизну не хочет вмирати,
Тот потом з ойчизною мусьть погибати.

Підносячи військові доблесті та моральні якості Сагайдачного, Сакович говорить, що він був «вож славний, неприятелю ойчизны страшный... способный и прудкий до бою», мудро керував військом, був справедливим.

У книжці «Вірші на жалосный погреб зацного рыцера Петра Сагайдачного» розповідається про взяття Ка-

За своего гетманства взял в Турцех місто Кафу,
Аж и сам цесар турскій был в великом страху,
Катарги едины палил, другій потопил,
Много тогда з неволі христиан свободил,
За што го Бог с воинством его благословил,
Бо за найбільшую нех себе нагороду
Почитаєт рыцер, кгда кого на свободу
Вызволить, за што гріхов собі отпущенье
Одержить, а по смерти в небі воміщенье.

Розповідь про бойові діла і славу Сагайдачного автор «Віршів» вважає за необхідне поширити не лише на гетьмана, а й на всіх козаків, бо «гетман не сам през ся, лєч войском ест славный... Гетман без войска — што ж ест, го». Тому Сакович, описуючи життєвий шлях Сагайдачного, поєднує це з розповіддю про славні діяння Запоро-

зького Війська. Вважаючи однією з основних рис характеру свого героя безавітне служіння своїй Батьківщині, поет відзначає хоробрість запорожців, які готові без вагань віддати життя за свободу Вітчизни («За волность еи и свой живот положить»).

Відаючи хвалу «зацне силному запорозкому рыцерству», Сакович називає його «ойчизні нашої суть обороною, от татар поганных и турков заслоною». Він високо підносить ратні подвиги Запорозького Війська проти ворогів християнства, проти «неприятелей ойчистых», яких воно перемагало «морем, сухом, частокроть пішо и тыж конно».

Подіям Хотинської битви і майстерному військовому керівництву Сагайдачного в її боях він відводить кілька рядків. Сакович також висловлює загально визнану сучасниками думку, що саме козаки забезпечили перемогу під Хотинном.

Бо и в так рочной войні, Бог вість, як бы было,
Кгда бы запорозкое войско не прибыло,
Котрое, с коронным войском обок ставши,
Менжне поган разило, в помоч Бога взявши.

Автор «Віршів», оцінюючи вступ Сагайдачного з усім Запорозьким Військом до Київського братства як велику збройну і моральну підтримку йому, говорить також про матеріальну допомогу з боку гетьмана.

В которое ся братство зо всім войском вписал
И на него ялмужну значную отказал.

Стверджуючи ідею про безсмертя подвигів, слави і добродійств Сагайдачного, автор «Віршів» пише:

Несмертельной славы достойный, гетмане,
Твоя слава в молчаню нікгда не зостане,
Поки Дніпро з Дністром многорыбные плынути
Будуть, поты длности теж твої слынути.

Безсмертя справи Петра Сагайдачного Касіан Сакович порівнює з безсмертям слави античних героїв:

Бо если выхваляет Кречея Нестора,
Ахилесса, Аякса, а Троя Гектора,
Атенчикове славять кроля Періклеса,
И славного оного з тим Темистоклеса,
Рим зась з смілости свого хвалить Курціуша
И з щасливых потычок славить Помпеюша,
Теды теж и Росія Петра Сагайдачного
Подасть людем, в памятку віку потомного.

Тому Сакович стверджував, що коли б якийсь поет

зібрався вичерпно описати подвиги славного гетьмана, він мусив би вчитися у Гомера:

Кто бы хтіл достатечне справи описати
Петра Конашевича і на світ подати,
Мусіл бы у грецького поеты Гомера
Зычить розуму, альбо тыж у Димостена,
Котрыи валечных своих кгреков дін
Выписали достатне, яко по лінії.

У творі Саковича вперше в українській давній поезії поданий образ ідеального національного героя. Автор ставить виховні завдання — «с того гетьмана кождый рыцер нех ся учить». Патріотизм запорозького гетьмана він порівнює з любов'ю до Вітчизни афінського царя Кодра, який не вагаючись пішов за неї на смерть.

Воліл сам, як Кодрус-кроль в Атенах в Греції,
Смерть поднят, бы ойчизна только была в цілі.

Видання художньо оформлене. Невідомий український художник-гравер зобразив запорозького гетьмана на коні, використавши таку стародавню традицію мистецтва, як возвеличення людини засобом кінного портрета. Кінь — наче п'єдестал лицаря, хороброго й доблесного воїна. Та взагалі у творах мистецтва кінь — це своєрідний символ. Людина на коні мовби підноситься над буденністю життя. Вершник, який гордо сидить у сідлі, уособлював героїзацію образу, чого й прагнув анонімний художник-гравер, який, ідучи за «Віршами» Саковича, подав монументальний образ видатного історичного діяча.

Водночас, оскільки портрет Петра Сагайдачного — реалістичний, то в осанці гетьмана, що сидить на коні, відчувається літня вже людина. В його фігурі немає стрункості, він тут подібний до старого козака, і лише булава в руці та герб відзначають його високе становище. Спеціалісти вважають, що ця гравюра є повторенням мальованого, можливо, домовинного, портрета гетьмана.

Інша гравюра присвячена битві за Кафу. «Здобуття Кафи» — це перше в українській книжковій графіці композиційне зображення батальної сцени — штурму турецької фортеці козаками на своїх «чайках». На задньому плані гравюри — мурі фортеці. Видно, наскільки могутніми були укріплення Кафи. На передньому — затока з козацькими човнами, що атакують турецькі галери. Бій зображено в той момент, коли козацькі «чайки» вже захопили ворожі кораблі. Бачимо фігури турків, яких скидають з галери. Показано, що запорожці почали виса-

джувати десант, дехто з козаків вже приставив до мурів драбини й піднімається вгору.

Українська книжка 1622 р. була першим історико-поетичним твором про Сагайдачного. Потім у різних країнах з'явилось чимало творів, у яких розповідалось або згадувалось про уславленого гетьмана. Після переможного закінчення Хотинської війни авторитет і слава запорозьких козаків і їхнього керманича поширилася по всій Європі.

СВІТОВА ВЕЛИЧ І ФАТАЛЬНА ПОМИЛКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Жодний з історичних діячів України давніх століть не може зрівнятися з Богданом Хмельницьким за кількістю створених про нього праць. Важко навіть перелічити види наукових розвідок і творів художньої літератури й мистецтва, в яких описується, досліджується, змальовується, згадується постать великого гетьмана. Наукові монографії, статті, розвідки й документальні публікації, записки, мемуари й спогади... Народ у своїй творчості: історичних піснях, думах, легендах, переказах, у прикладному мистецтві завжди приділяв особливу увагу славетному сину української землі. Про нього написано романи, повісті, оповідання, поеми, драми, створено кінострічки, картини й скульптури.

Коли б хто-небудь спробував зробити карту місць, де виникали всі ці наукові, літературні та мистецькі твори про Богдана Хмельницького, то довелось б включити до неї багато країн світу. Цей загальнолюдський доробок свідчить про глобальний інтерес до нашого славного предка, світовий характер подій, у центрі яких він перебував. «Так ось оце той Хмель, що його слава та ім'я лунають по світу», — писав його сучасник Павло Алеппський, арабський мандрівник XVII ст.

Історія підняла на своїх хвилях українського гетьмана: насамперед тому, що він утілював прогресивні вимоги свого часу в історичній обстановці тогочасної України. Богдан Хмельницький належав до тих типових постатей доби, що дала світові в різних країнах видатних діячів політики, науки, культури, наділених найрізноманітнішими талантами.

На цьому історичному діячеві зійшлися прагнення, зусилля, інтереси всього українського суспільства XVII ст. Водночас він сам був породженням цієї доби. Українське життя XVI—XVII ст. виховало його саме таким, яким він став, — вождем повсталого українського народу в боротьбі за визволення від іноземного панування.

Народився Богдан Хмельницький у 1595 р. Однак досі документально не встановлено, де саме побачив уперше світ майбутній гетьман України. Існує кілька припущень. Проте відомо, де пройшов перший період його життя, в яких умовах формувалася непересічна індивідуальність.

Батько Богдана — Михайло Хмельницький, який служив осадником у корсунсько-чигиринського староства магната Яна Даниловича, заснував (осаджував) нові поселення на українських землях, що потрапили до рук польського феодала Даниловича за королівськими даруваннями. Михайло Хмельницький осадив містечко

Чигирин, а пізніше, коли став чигиринським підстаростою, хутір Суботів, що став його родовим маєтком.

Чигиринщина тоді була степовим прикордонням, поряд із яким розкинулося Дике поле, де царювали хижі татарські орди. Не випадково поселенцями на Чигиринщині були переважно селяни-втікачі, які, рятуючись від феодално-кріпосницького гноблення, шукали вільного життя на незаселених, хоч і небезпечних землях. Щоб привабити таких поселенців, феодали змушені були надавати їм пільги, звільняти від податків і повинностей на десять, двадцять і більше років. Тому навіть тут, у феодалних маєтках, хоч і тимчасово, селяни відчували себе вільними від панського ярма. Проте переважаючим населенням цих міст, як і взагалі Черкащини та Канівщини, були козаки. Вільні виробники, вони не визнавали панської влади, мали своє самоврядування, свої закони.

Богдан Хмельницький з дитинства вбирав у себе це вільне повітря покозаченої України. Тим більше, що мати його — дружина Михайла Хмельницького — була козачкою з Переяслава. Навіть фізично Богдан загартувався в небезпечних умовах життя степового прикордоння, де виживали, витримували найсміливіші, мужні, міцні люди. Ось і виріс із Богдана сильний юнак, подібний до справжнього козацького дуба. На цій землі набрав Богдан і першого військового досвіду, оскільки все населення прикордоння було озброєне й брало участь в обороні країни.

Безперечно, козацьке оточення справило великий вплив на формування характеру майбутнього гетьмана, збагачення його життєвого досвіду. Пройде недовгий час, і він, що був за походженням дрібним шляхтичем, завжди пов'яже своє життя з козацтвом.

Потім Богдан навчався в українській школі, де саме — невідомо, але на це вказує лексика його листів — тогочасна українська літературна мова. Вчився Богдан і в єзуїтському колегіумі у Львові; пройшов там класи граматики, поетики й риторики, добре засвоїв латинську мову, що була тоді міжнародною літературною мовою й мовою тогочасної дипломатії. Венеціанський посол Вімьона, що приїздив до Чигирини в 1650 р., вже під час визвольної війни, доповідав, що переговори з ним Богдан Хмельницький вів латинською мовою. А ще раніше французький посол де Бріжі, що зустрічався з Хмельницьким у Варшаві в 1641 р., засвідчує добре знання ним латинської мови й називає його «людиною освіченою, розумною».

Єзуїтські колегіуми в Україні створювалися польсько-шляхетським урядом для боротьби проти православ'я, проти української культури, з метою окатоличення та ополячення української молоді. Однак світ чужої віри не заповонив душу молодого Хмельницького, який пізніше, в ході війни, вимагав закриття єзуїтських колегіумів на визволеній території України.

Молодий Хмельницький не тільки спостерігав неволю, гноблення і страждання. Він і на собі особисто відчув нещастя й горе, трагедію народу, його пекучі рани. Поневірявся Хмельницький в турецькому полоні. В бою під Цецорою, у Молдавії, в жовтні 1620 р., коли польське військо гетьмана Жолкевського, а з ним і загін «охочих стрільців» із Чигиринщини, було розбите турецько-татарськими військами, Богдана та його батька захопили в полон. Сам Богдан потім розповідав, що він «лютої неволі два роки зазнав», перебуваючи в Константинополі — на одній із галер турецького флоту. Викуплений запорожцями з неволі, Богдан повернувся додому, оволодівши турецькою й татарською мовами та сповнений ненависті до агресорів і свідомості близької нещадної боротьби з ними.

Справді, Богдан Хмельницький не раз візьме участь у козацьких походах на султанську Туреччину та Кримське ханство, виступаючи керівником деяких з цих походів. Козацькі війни з султанською Туреччиною та Кримським ханством були важливою ланкою загальноєвропейської боротьби з турецькою навалою. Козаки відвертали значні сили Туреччини, зокрема майже увесь її флот, од Європи й тим самим сковували агресивні наміри Порти.

Богдан зазнав також переслідування та свавілля польських панів. Коронний гетьман Станіслав Конєцпольський та його син Олександр руками своїх урядників пограбували й спалили хутір Суботів, забили канчуками Богданового сина, а його самого переслідували, наче хижого звіра. Він відчув цілковиту безпорадність легальним шляхом добитися справедливості там, де панувало беззаконня магнатів.

Однак не особиста образа штовхнула Хмельницького на повстання проти польської шляхти. Визвольна боротьба українського народу стала для нього справою життя ще в далекі роки юнацтва. По суті, майже півстолітній період життя Богдана Хмельницького до визвольної війни хронологічно вкладається в період козацько-селянських повстань, які почалися наприкінці XVI ст. й тривали до 1638 р.

Одне з перших з цих повстань (1594—1596 років), кероване Северином Наливайком, можна було б вважати своєрідним салютом на честь народження людини, якій судилося в майбутньому довести до найвищого злету боротьбу, що почалася в перший рік її життя. «Він був по-собняком Тараса», — свідчить сучасник — польський історик Коховський про участь Богдана Хмельницького в Переяславській битві 1630 р., в якій повсталі, керовані Тарасом Федоровичем (Трясилом), перемогли польсько-шляхетські війська, очолювані Конецпольським. У повстаннях 1637—1638 років Богдан Хмельницький відіграв керівну роль, займаючи видатне становище серед козацької старшини.

Участь у козацько-селянських війнах відіграла важливу роль у формуванні Хмельницького як державного діяча, політика, полководця. Ці війни мали міжнародне значення й набули загальноєвропейського резонансу. До визвольної боротьби українського народу постійну зацікавленість виявили держави, які визначали тоді політичний клімат європейського континенту, — Франція, Іспанія, Швеція, Росія й особливо Ватикан.

Річ Посполита, що приєдналася до агресивного католицького феодалного табору контрреформації, який очолювали Ватикан і династія Габсбургів, з останньої чверті XVI ст. перетворилася на «східний бастион» феодалної кріпосницької реакції в Європі.

Політичні діячі й дипломати, оцінюючи, зокрема, повстання 1630 р., в якому брав участь 35-річний Богдан Хмельницький, робили висновок, що внаслідок виступу українського народу було поставлене під загрозу саме існування шляхетської Польщі. Блискучі успіхи козаків у визвольній боротьбі сприяли швидкому зростанню їхньої військової репутації в Західній Європі. Володарі європейських країн прагнули перетягти їх на свою службу, серед них — шведський король, що називав козаків «дияволами», правителі Трансильванії та Голландії.

Наприкінці Тридцятилітньої війни, в 1645—1646 роках, козацький корпус, який очолював Богдан Хмельницький, був залучений на французьку службу й у складі війська принца Конде брав участь в облозі та штурмі фортеці Дюнкерка.

Отже, Богдан Хмельницький ще до Визвольної війни 1648—1657 років розумівся на політичній ситуації європейського континенту, збагнув місце і роль України в змінах цієї ситуації. Він пройшов добру школу міжнародних відносин у Запорозькому Війську, оскільки запо-

розьке козацтво здавна намагалось провадити свою, незалежну від уряду Речі Посполитої зовнішню політику. Вже у 1637 р. Хмельницький був генеральним писарем і не тільки керував військовою канцелярією, а й здійснював листування з іншими державами, вів переговори з іноземними послами.

Повстання 1637—1638 років було розгромлене, Хмельницький як генеральний писар підписав акт про капітуляцію під Боровицею 24 грудня 1637 р. Так звана «сеймова ординація» 1638 р., обмеживши козацьке самоврядування, ліквідувала вищий козацький апарат управління, призначивши на вищі старшинські посади польських шляхтичів.

Є історичні дані, що вже в 1645 р. Хмельницький із деякими старшинами готував нове повстання, котре почалося, як відомо, в 1648 р. Хмельницький сформував перший повстанський загін. Запорозька Січ дала йому гетьманську булаву, і як український гетьман Богдан Хмельницький очолював визвольну війну, що за своїми масштабами, напруженням і наслідками була найвищим, найвеличнішим етапом у боротьбі українського народу проти іноземного панування.

Богдан Хмельницький був творцем збройних сил повсталого українського народу. Француз П'єр Шевальє, що залишив свої записки «Про війну козаків з поляками», свідчить, що саме масова участь населення у визвольній війні мала фатальні наслідки для польського війська. «Поляки чинили завжди опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, і все-таки ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 р., майже в момент смерті короля». Павло Алеппський, який безпосередньо спостерігав козацьке військо під час війни, зауважував: «Ці вояки раніше були простими селянами, без усякого досвіду, але поволі навчилися».

Заслугою Богдана Хмельницького є саме те, що він протягом першого року війни за допомогою досвідченої козацької старшини з розрізнених селянських і козацьких загонів, що виникали в Україні під час повстання, зумів створити народно-визвольну армію. Починаючи війну, він вийшов із Запорозької Січі з тринадцятим повстанським загоном. Під Зборовом, за свідченням самого українського гетьмана, чисельність війська досягла 360 тисяч чоловік. Нечуваний для того часу кількісний склад Європейські армії, котрі брали участь у Тридцятилітній війні, не перевищували 40—50 тисяч чоловік. Богдан Хмельницький перетворив селянські загоны в дисципліновані

полки, які перемагали добре навчених шляхетських во-
яків.

Створюючи збройні сили повстання, що мали народ-
ний характер, їхній головнокомандуючий спирався на за-
порозьке козацтво, яке було в них військово навченим
ядром. Служба генеральним писарем, а потім сотником у
козацькому війську до 1648 р. дала можливість Богдану
Хмельницькому досконалим вивчити принципи комплек-
тування, організації, керування в цьому війську, систему
підготовки до походу. Використавши, розвинувши цей
досвід, український гетьман виявив себе як найталанови-
тіший організатор армії, яка відбивала традиційні риси
січового військового ладу.

З ім'ям Богдана Хмельницького пов'язане створення
козацької кінноти як роду військ. Артилерію повстан-
ського війська, по суті, теж створив Хмельницький. Спо-
чатку він володів тільки кількома гарматами, які дала
Запорозька Січ. Під кінець війни народно-визвольна ар-
мія мала вже понад 400 гармат. Хмельницький збільшив
кількість гармат за рахунок організації і поширення їх
виробництва в полках, а також за рахунок трофейних і
надісланих російським урядом. У результаті в ряді битв
(під Зборовом, Берестечком, Білою Церквою, Охмато-
ницький закріпив за кожною гарматою постійну службу
з нисла кращих стрільців і додав до кожної польової
гармати упряжку коней, а дрібнокаліберні гармати по-
ставив на двоколесні візки, що були прообразом тачанки
часів громадянської війни 1918—1920 років. Як відомо,
тачанку запровадили саме в українській селянській армії,
керованій визначним полководцем Нестором Махном,
який в умовах степового характеру театру воєнних дій
певною мірою використовував традиції козацької так-
тики.

У Визвольній війні 1648—1657 років Богдан Хмель-
ницький продовжував основні напрями стратегії й так-
тики козацько-селянських повстань і розвинув головні ри-
си запорозького військового мистецтва, яке він добре
засвоїв, вступивши до Запорозького Війська і перебуваю-
чи на Запорозькій Січі. Богдан Хмельницький поєднав
це з досвідом західноєвропейського військового мистецт-
ва, з яким він познайомився в період перебування у Фран-
ції, в бурхливі роки Тридцятилітньої війни.
У війні 1618—1648 років, що охопила значну частину
країн Європи, діяли найвидатніші полководці багатьох
народів. Тут застосовувалися різні напрями стратегії й

особливі засоби ведення бою, випробовувалися різні види
зброї й перевірялися в дії різні системи організації військ.

Полководець Богдан Хмельницький піднявся до най-
вищих щаблів тодішнього світового рівня військового
мистецтва. З Ганнібалом та іншими полководцями ан-
тичності, що вважалися еталонами воєнного генія, по-
рівнювали сучасники українського гетьмана. Військове
мистецтво українського народу, підняте Богданом Хмель-
ницьким, випередило західноєвропейське в головних на-
прямах стратегії й тактики.

Український полководець вважав, що переможний кі-
нець визвольної війни проти Речі Посполитої буде досяг-
нутий тільки внаслідок знищення головного угруповання
сил — польсько-шляхетського війська — на західному те-
атрі бойових дій. Тому козацький стратег забезпечував
його максимальною кількістю засобів і сил, зосереджую-
чи тут основні сили повстанської армії. На північний
театр війни проти литовських військ він посилав невели-
кі загони.

Хмельницький проводив лінію активного, рішучого
наступу і концентрованого удару, що вирішило долю
битв на користь повстанців під Корсунем, Пилявцями,
Збаражем і Зборовом. Палкий поборник наступальної
стратегії, він шукав ворога й завдавав удару там, де
вважав для себе корисним. Першим починаючи битву,
полководець міцно тримав в руках ініціативу, нав'язував
противникові свою волю, застосовуючи резерв для оста-
точного розгрому ворога.

Одним із класичних прикладів може бути Корсунська
битва, коли Хмельницький, керуючи 15-тисячним повстан-
ським військом, примусив 20-тисячну польсько-шляхет-
ську армію покинути зайняті нею позиції, а потім прий-
няти бій на невідній для польської кавалерії пересіче-
ній місцевості — Горохова Діброва — під час спуску
обозних возів та артилерії в глибокий яр. Шеститисячний
резерв Кривоноса, що вдарив із тилу, із засідки, остато-
чно вирішив переможну для козаків долю другої битви
війни. Такі ж принципи стратегії й тактики Хмельниць-
кий застосував і в битві під Пилявцями, що відбулася на
початку вересня 1648 р.

32 тисячі шляхтичів, 8 тисяч німецьких ландскнехтів,
а також озброєна обозна обслуга й шляхетські слуги, які
за своєю чисельністю перевершували основну армію мало
не втричі, сунули на Україну. Сейм після тривалих деба-
тів доручив командування цією армією трьом магнатам:
Заславському, Остророгу та Конєцпольському. Жоден із

них не відзначався ні воєнними здібностями, ні іншими талантами. Шляхта обрала їх унаслідок компромісу між тими магнатськими угрупованнями, які неодмінно хотіли мати свого представника в командуванні, не дбаючи про те, якою мірою такий представник був придатний для керування воєнними операціями. До трьох верховних головнокомандуючих сейм прикомандирував ще 32 радників із титулами «військових комісарів» і з невизначеними повноваженнями.

В польській армії недооцінювали свого противника. Корсунські уроки нічому не навчили гонористу шляхту. Самовпевнені пани зневажливо говорили, що їм навіть шкода орудувати зброєю, бо щоб розбити «хлопів», вистачить «канчуків і нагаїв». Дізнавшись про виступ польського війська, Хмельницький за короткий строк мобілізував бойові сили України й сформував 35 козацьких полків і кілька селянських загонів. Близько 70 тисяч козаків, селян і міщан об'єднав під своєю булавою український гетьман. Армія Богдана Хмельницького значно поступалась перед поляками якістю озброєння та кількістю кінноти, але бойовим духом, своєю організацією, командним складом незмірно підносилася над шляхетською.

Козацький гетьман розмістив своє військо в зручній для нього місцевості, далеко від ріки — на рівнині. Щоб зблизитися з ним, противник мусив був пройти берегом Пиляви, що розлилася від осінніх дощів. Нерівна, горбувата місцевість, порізана струмками та озерами, вкриті осінньою багнюкою, неминуче повинна була утруднити просування та зосередження військ, так і встановлення табору та спорудження земляних укріплень. Коли ж згадати, що однією з переваг польської армії була її кіннота, то стане зрозуміло, що в подібних топографічних умовах використати повною мірою свою перевагу шляхетська армія не могла.

Майже наосліп рухалось польсько-шляхетське військо. Командування його не мало інформації ні про сили та стан українського війська, ні про плани та задуми Богдана Хмельницького. Польські роз'їзди, як і в попередніх боях, не могли дістати «язика» або зібрати будь-які відомості у місцевого населення. Народ не хотів давати інформацію ворожій армії. На противагу цьому розвідка в повстанському війську була добре налагоджена.

9 вересня польська армія підійшла до Пиляви. Два дні закладався просторий табір на незручній місцевості — пересіченій заболоченій території. Підступити до

козацької армії польське військо могло тільки через земляну греблю, що з'єднувала обидва береги ріки. Хмельницький наказав викопати шанці на греблі. Бій за неї тривав цілий день. І тільки ввечері польська піхота й великі з'єднання кінноти змусили відступити захисників греблі до козацького укріпленого табору.

13 вересня військо Хмельницького, вирушивши проти польського табору, зав'язало бій із польською кіннотою, атакуючи водночас і польську піхоту, яка засіла в шанцях на березі. Атаку підтримували з табору козацькі гармати, що безнастанно обстрілювали греблю, перешкоджаючи переправі польських підкріплень із протилежного берега. Після першого штурму Мазовецький полк, що перебував у цьому редуті, втік. Сандомирський полк уперто захищався. Однак він не витримав натиску козаків і мусив залишити редут. Увесь цей полк був розсіяний. За першим редутом козаки захопили другий, витиснувши звідти кіннотні й піхотні частини та захопивши артилерію. Дезорганізація в польському війську досягла крайньої межі. Накази командуючих не мали ніякої сили. Начальники корогов під тим чи іншим приводом відмовлялися вести в бій свої загани. Польські війська відступили в напрямі Старокостянтинова.

Козаки продовжували свій переможний наступ і вночі. Це викликало паніку в польсько-шляхетському війську, воєначальники якого вирішили залишити табір, кинути обоз і відступати верхи. Почався не відступ, а нестримна панічна втеча. Першими, потай від війська, втекли головнокомандуючі, за ними кинулися комісари й начальники корогов. Помітивши це, кинулася тікати кіннота, залишаючи зброю та припаси. Кинуто було все: прапори, гармати, вози, яких нараховувалось кілька десятків тисяч, багате майно. «Страх і жах перед козацьким військом гнав утікачів», — свідчив один польський шляхтич. Деякі зупинилися тільки біля самої Вісли.

Козацький полководець діяв усупереч стратегії й тактиці західноєвропейських армій. В них панувало прагнення до оборони та облоги фортець і ухиляння від битв, оскільки це завдавало великих втрат найманим військам, що дорого оплачувалися. Хмельницький не витрачав часу й не розпоршував сили на облогу фортець. Перемоги у війні він добивався польовими боями, йшов прямо до головної мети — зав'язати бій з основними силами противника й розгромити їх.

Влітку 1648 р. українська армія пішла в рішучий наступ проти польсько-шляхетського війська, хоча в тилу

залишалися ще в руках ворога фортеця Кодак і ряд замків на литовському кордоні. Водночас перемога під Пилявцями дала змогу визволити Волинь і Поділля, й жодне укріплене місто вже не чинило опору козацькій армії. Після Пилявецької битви Хмельницький не чекав наслідків облоги Кам'янця, Бродів та інших фортець, а продовжував похід, залишивши позаду укріпленій Львів і виступивши на Замостя.

Гетьман розвинув запорозьку тактику маневрування, яку він теж використовував з метою рішучого розгрому ворога. Йдеться про застосування складного тактичного маневру — охоплення ворога з флангів і вихід у його тил. Так, уже в першій битві під Жовтими Водами повстанські загони за наказом свого гетьмана оточили військ Стефана Потоцького і Шемберга з флангів і вийшли в його тили.

Великого значення надавав Хмельницький факторові раптовості. У 1649 р. під Зборовом йому вдалося до останньої хвилини приховувати свої сили й захопити ворога зненацька, несподіваним наступом. 2 серпня 1650 р. у своєму універсалі білоцерківському полковникові гетьман наказував: «Щоб ви, години не відкладаючи, до завтра з доброю зброєю виходили, вдень і вночі поспішали на Уманський шлях, не треба задержуватись за борошном і в дорозі добувати, тільки на коні сідайте, бо треба, щоб ми випередили неприятеля, а не нас наші неприятелі».

Керівник визвольної війни також широко використовував не перевершене ніким у минулому розвідницьке мистецтво запорозьких козаків. До високої досконалості довів український гетьман козацьку майстерність у переслідуванні ворога.

Значне місце в ході битви відводив Хмельницький козацькому фортифікаційному мистецтву — спорудженню земляних укріплень, використанню індивідуального з хисту від вогню ворога. Про козацький метод індивідуального окопування під час війни 1648—1657 років розповідає в своїх записках уже згадуваний Павло Алепський: «Кожний має свій окремий захист — яму в землі. Ставши на ноги, вони стріляють з рушниць: випускають свій набій, а коли стріляє противник, ховаються в ямах, і жодна куля в них не влучить».

Активно застосовував Хмельницький табір — оригінальний і найпопулярніший у козаків особливий бойовий порядок. За наказом Хмельницького під Зборовом табір був побудований «у кількадесят рядів». Під Берестечком він простягнувся на сім верст у ширину та довжину. Під

Білою Церквою в 1651 р. табір розклали серед балок і оточили подвійним валом. Укріплення козаки могли будувати з надзвичайною швидкістю. 1649 р. під Лоевом 10 тисяч козацьких кіннотників спішилися й за чверть години побудували в густому лісі могутній табір, укріпили його засіками й відбили атаку військ литовського гетьмана Радзивілла. «Наша литовська кіннота не могла його заступити», — писав учасник бою. Під час Визвольної війни 1648—1657 років табір настільки довів свою ефективність, що навіть невеликі селянські загони пересувалися під захистом своїх «табориків».

Успіх військової, політичної та державної діяльності Богдана Хмельницького, крім інших факторів і причин, визначався ще й тим, що гетьман зумів зібрати навколо себе сузір'я талантів, вихідців із козацтва, селянства та міщан, найкращих знавців військової справи, загартованих у попередніх повстаннях проти шляхетської Польщі, непримиренних ворогів магнатів, талановитих, мужніх, незламних військових керівників.

Того часу народ взагалі щедро народжував таланти, як це завжди буває у вирішальні, переломні періоди. Визвольна війна висунула ряд видатних козацьких полководців та багато ватажків окремих повстанських загонів, які розвивали далі українське військо мистецтво. Це — Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Степан Побадайко, Нестор Морозенко, Антон Жданович, Матвій Гладкий, Мартин Пушкар, Прокіп Шумейко, Мартин Небаба, Іван Золотаренко, Філон Джалалій, Дем'ян Лисовець, Іван Кричевський.

Очолити процес формування Української держави, Хмельницький вів активну й широку державну та політичну діяльність. На визволеній території України виник новий державний апарат, прототипом якого були установи, що існували на Запорозькій Січі. Своє знання та досвід у сфері дипломатії Хмельницький як керівник Української держави, що склалася в ході визвольної війни, використовував у дипломатичних відносинах із багатьма країнами.

Зовнішні відносини, дипломатію Хмельницький теж підпорядковував визволенню українського народу від гніту шляхетської Польщі, утвердженню Української Гетьманської держави.

Зберігся уривок листа Олівера Кромвеля, в особі якого Англія, що переживала тоді буржуазну революцію, звертаючись до українського гетьмана, висловлювала йому велику пошану. Блискучий політичний і диплома-

тичний талант українського гетьмана ставив його в перший ряд керівників європейських держав.

У березні 1654 р. у Москві відбулося укладання україно-російського договору, ініціаторами якого були Богдан Хмельницький і козацька старшина. В дипломатичну практику та історичну дійсність цей договір увійшов під назвою «Статті Богдана Хмельницького» або «Березневі статті 1654 року».

Розпочинаючи в 1648 р. війну з Польщею, Богдан Хмельницький шукав союзників. Першим (хоча і дуже ненадійним, як виявилось надалі) став кримський хан, через якого козаки намагалися одержати підтримку Туреччини. До того ж робилися певні кроки для встановлення тісних контактів з васалами султана — Молдавією, Волощиною, Семиграддям. Природним було й намагання встановити союзи відносини з єдиновірною Московією, яка неодноразово вела (щоправда, не досить успішно для себе) війни з Польщею.

Спроба вступити в переговори з царським урядом була зроблена вже наприкінці першого року визвольної війни. Коли в грудні 1648 р. Богдан Хмельницький після блискучих перемог над військовими силами Речі Посполитої прибув із козацьким військом до Києва, він радився з представниками вищого київського православного духовенства. Разом з українськими церковними ієрархами гетьман і старшина дійшли висновку про необхідність звернутися до Москви за військовою й дипломатичною допомогою. Єрусалимському патріархові Паїсію, який їхав через Київ до Москви, доручили просити московсько-російського патріарха вплинути на царя, щоб той в інтересах православної віри допоміг Україні військовою силою в її війні з католицькою Польщею.

З Паїсієм відправився український дипломат Мужиковський. Треба було довести, що царю не варто тріпотися Поляновського мирного договору 1634 р. з Польщею, котрий підтверджував Деулінське перемир'я 1619 р., за яким Москва віддала Речі Посполитій Смоленські, Чернігівські та Новгород-Сіверські землі. Однак сподівання виявилися марними. Цар не надав Україні ні військової, ні дипломатичної допомоги. Хоча Москва й прагнула взяти в Польщі реванш за недавню заподіяні втрати, втім вона не наважилася розірвати угоду з Річчю Посполитою. Богдан Хмельницький наполегливо продовжував робити все можливе, щоб утягнути Московську державу у війну з Польщею. На кожних переговорах він обов'язково й постійно висував головну пропозицію: Україна зара-

ди протистояння наступу Польщі готова прийняти протекторат царя, який у свою чергу надасть Україні військову допомогу. Після Зборівського договору з Польщею 1649 р., на який Богдан Хмельницький вимушений був піти внаслідок сепаратної угоди кримського хана з королем, козацький гетьман посилив свої домагання московської допомоги.

Після невдалої для козаків Берестецької битви (знову-таки через невірного союзника — хана), що призвела до польсько-української Білоцерківської угоди 1651 р., котра значно урізала навіть Зборівські умови 1649 р., гетьман активізував відносини з Москвою. А військові дії тим часом тривали. Виснаження українського народу дійшло краю: міста зруйновані, ніякої допомоги ззовні.

1 жовтня 1653 р. у Москві відбувся Земський собор, на якому були присутні, крім бояр, дворянства, духовенства та царських чиновників, представники міст, купецтва, селянства й стрільців. Учасники Земського собору, опитані «по чинам, порознь», висловились за рішення: «Гетмана Богдана Хмельницького і все Войско Запорожское принять». 9 жовтня 1653 р. в Україну відправилось посольство в складі ближнього боярина й намісника тверського В. В. Бутурліна, окольничого й намісника муромського І. В. Алфьорова, думного дяка Л. Д. Лопухіна.

9 грудня 1653 р. московське посольство прибуло до українського міста Переяслава, де відбулися наради послів із гетьманом Богданом Хмельницьким і старшиною, а 8 січня 1654 р. — Переяславська рада, на якій було проголошено приєднання України до Московської держави. На Раді були присутні генеральна старшина, полковники з полковою старшиною та нечисленними представниками від козацтва, а також козаки й міщани Переяслава. Загальна кількість учасників Переяславської ради була відносно невеликою і не перевищувала тисячі осіб. Звичайно козацькі ради збирали по кілька тисяч і навіть по кілька десятків тисяч учасників. Так, наприклад, рада в Сухій Діброві 1621 р. налічувала понад 50 тисяч осіб.

На Раді в Переяславі Богдан Хмельницький у своїй промові, змалювавши вкрай тяжкий стан України, в якому вона опинилася після шестирічної виснажливої кривавої війни, продовженням якої загрожувала Польща, зазначив, що єдиний порятунок — це віддатися під захист сильної держави, щоб одержати від неї військову допомогу — Туреччини, Кримського ханства чи християнського православного царя. Свою промову гетьман закінчив та-

кими словами: «А буде, хто с нами не згоден тепер, куди хочє вільна дорога».

Учасники Переяславської ради — старшина всіх рангів, козаки й міщани висловились: «волим під царя московського православного». На Раді посла вручили Богдану Хмельницькому царську грамоту, якій передав писарю, а той зачитав «всем людям явно». В грамоті говорилося, що цар «велел принять под свою высокую руку гетмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и с землями и будет вспомошествовать им против недругов ратными людьми».

Наступного дня, 9 січня, у зв'язку з церемонією присяги гетьмана і старшини в церкві, виникли серйозні ускладнення. Гетьман зажадав від царських послів, щоб вони наперед присягнули від імені царя Олексія Михайловича в тому, що цар не видасть їх польському королю, не порушить їхніх вольностей і надасть їм на їхні маєтності свої грамоти. Царські послы категорично відмовилися присягати за царя. Тільки піддані присягають царю — «чинят веру царям», доводили вони, а цар «учнет их держати в своем государском милостивом жалованьи и призрении», тобто гетьман, старшини, козаки, міщани мусять покладатися на «царське милостиве слово».

Гетьман сказав, що він бажає поговорити про це з полковниками і «усіма людьми», й вийшов із церкви. Невдовзі прийшли переяславський і миргородський полковники Павло Тетеря і Григорій Сахнович, котрі повторили вигук Богдана Хмельницького, послаючись на те, що «козаки не вірять; сії останні домагаються присяги за государя». І знову посла висловлювалися, що «непристойно за государя присягати подданим».

Бояри хотіли прищепити козацтву ті принципи, ті поняття, на яких тримався московський лад: цар стоїть над правом, кожен акт царя — це ласка, пожалування, й може бути рівноправних стосунків між ним і людьми. Такі форми взаємин не сприймалися українською свідомістю, вихованою на західноєвропейських, конституційних принципах.

В Україні існували інші порядки, ніж у самодержавній Московії, де вимагалось беззастережно, як милість і благо, сприймати кожне царське слово. Всі царські піддані вважалися рабами, холопами, й той же Бутурлін, ближній боярин і царський намісник, звертаючись до царя, мусив дотримуватись формули: «Я, Васька Бутурлін, холоп твой».

Богдан Хмельницький і козацька старшина вперше від-

чули, що це означає — абсолютистська тоталітарна царська держава. Проте вони поклали великі надії на допомогу Москви у війні з Польщею і, щоб не зірвати переговори, вимушені були погодитися на свою односторонню присягу царю. Наступного дня присягали сотники, осавули та козаки Переяславського полку, а також міщани Переяслава. З боку міщан виявилася опозиція, тому їх силою мусили гнати до церкви. Хворого переяславського війта (керівника магістрату) понесли до церкви в ліжку, після чого на другий день він помер. Не було в Переяславі представників Запорозької Січі. Не присягали Уманський і Брацлавський полки. Категорично не сприйняв ідею Переяславської ради полковник Іван Богун, якого, після Богдана Хмельницького, вважали головним козацьким стратегом.

І все ж Хмельницький із старшинами, не задовольнившись «царським словом» і туманними запевненнями послів, заявили, що вони бажають вести переговори з царем і добитися від нього договірних гарантій і зобов'язань. Таким чином уперше було твердо поставлено питання про укладення з Московією угоди, оформленої міждержавним юридичним письмовим договором.

Головним у тодішній ситуації було те, що козацькі старшини на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким, дбаючи про подальшу долю Української держави, прагнули захистити її самостійність і автономні права гарантійним міждержавним договором. І, безперечно, їх дуже непокоїло, що повноважні московські послы у Переяславі відмовилися прийняти від імені царя присягу й скласти такий договір.

14 січня Бутурлін виїхав до Києва, Ніжина та Чернігова приймати присягу. Не все йшло гладко. Київські міщани присягнули, а духовенство на чолі з митрополитом Косовим і шляхта відмовилися від присяги. Під жорстким наполяганням Богдана Хмельницького митрополит і київське духовенство склали все ж таки присягу, але, як каже сучасник, «за слізьми світу не бачили». Боярин, прийнявши присягу від ніжинців і чернігівців, повернувся до Москви, а царські урядовці продовжували приймати присягу в інших українських містах. Не обійшлося без опозиції й протистояння, наприклад у Чорнобилі на Київщині, а в Полтавському та Кременівському полках царських урядовців навіть побали киями.

Переяславська рада була предтечею українсько-російського договору, який на кілька століть мав фатальні наслідки для долі України. Ні сучасники, ні наступні по-

коління не надавали якогось особливого значення тій раді. Суттєво те, що справжнє її місце в історичному процесі аж ніяк не відповідало тій гіпертрофованій ролі в історії України, яку їй приписувала радянська історіографія, й не лише вона.

У 1953 р. були видані «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією», схвалені ЦК КПРС. У «Тезах» реальний історичний процес в Україні висвітлювався страшенно спотворено, наводились абсурдні твердження, до яких слід віднести й такий термінологічний нонсенс, як «возз'єднання України з Росією». Вся історія України фальсифікувалася. Переяславській раді надавалося значення найголовнішої, центральної події всієї української історії. Узвичаювалося, що це був акт «возз'єднання України з Росією». У січні 1954 р. радянський уряд провів помпезне офіційне святкування 300-річчя Переяславської ради і «возз'єднання України з Росією».

Це була свідомо організована злочинна акція імперсько-комуністичної системи, спрямована проти українського народу. Згаданим «Тезам» надавався статус канонічного, нормативного, ідеологічно-партійного документа, який абсолютно всі мусили беззастережно сприймати й виконувати як закон. Найменше висловлювання всупереч «Тезам» убивча радянська цензура викреслювала або ж узагалі не допускала працю до друку. Деякі автори таких праць зазнали репресій, і вигнання з роботи було найменшою з них. Отож і займалися радянські історики міфотворчістю, писали антинаукові, антиісторичні праці, які виступали своєрідними ілюстраціями до капеересівських тез.

Із сторінок книг, часописів, газетних шпальт, по радіо й телебаченню проповідувалося, що нібито Переяславська рада, яка передувала договору 1654 р., не тільки підсумовувала всю попередню історію українського народу, а й визначала її подальший розвиток.

Стверджувалося, що Переяславська рада «здійснила споконвічну мрію, багатівікове прагнення й увінчала боротьбу українського народу протягом сторіч за возз'єднання України з Росією, що було величезним благом для України». Виходило, ніби український народ був, мабуть, єдиним народом на нашій планеті, який боровся проти власної національної незалежності й мріяв тільки про те, як би влізти в той імперський зашморг.

Українських історичних діячів, котрі очолювали національно-визвольний рух нашого народу проти царської Росії, таврували, навіщували їм ярлики «мерзенних, під-

лих зрадників», «ворожих ставлеників», «слухняних агентів різних держав», «одвічних, найлютіших ворогів українського народу» і т. ін. Десятиріччями зухвала брехня вбивалася в свідомість українського суспільства. Кілька поколінь народжувалося, виростало, виховувалося, здобувало освіту за такої безприкладної фальсифікації історії. Це входило в генетичну пам'ять, деформувало національну свідомість і гідність, породжувало комплекс національної неповноцінності, якоїсь історичної вторинності українського народу. У людей складалося фаталістичне уявлення про неможливість самостійного існування, неспроможність створити свою незалежну державу.

Після від'їзду царських послів козацька старшина з гетьманом прийнялися за вироблення умов майбутнього договору з Москвою. Відбулися старшинські наради в Корсуні та Чигирині. 17 лютого 1654 р. українське посольство відправляється з Чигирина до Москви для укладання міждержавного договору. Очолили це посольство високі представницькі особи з середовища правлячої козацької старшини — генеральний суддя Самійло Богданович і переяславський полковник Павло Тетеря. Посольство супроводжували брацлавський осавул Григорій Кирилівич, чигиринські отамани — Герман Гапанович та Ілля Харитонович, писар і тлумач Яків Іванович і окремий посланець гетьмана до царя Конрад Якимович. Вони везли з собою грамоту Богдана Хмельницького до царя й проект договору, який включав 23 статті.

12 березня послы прибули до Москви. Наступного дня їх прийняв цар, і в цей же день почалися переговори з царськими уповноваженими — боярином князем Трубецьким, боярином Бутурліним, окольничим Головніним, думним дяком Алмазом Івановим. Переговори велися протягом двох тижнів, збиралися на конференції шість разів. Українські послы подали свій проект договору, підписаний Богданом Хмельницьким. Він мав 23 статті. За винятком п'яти останніх пунктів, які торкалися важливих проблем поточного моменту, український проект договору мав конституційний характер.

У договорі обумовлювалися права та вольності України, непорушність прав, наданих князями та королями «духовним і мирянам»; визначалася чисельність її збройних сил — 60 тисяч; утверджувалося право обирати голову держави — гетьмана — на загальноїсцьковій Раді; суверенність фінансової політики (прибутки від збору податків залишаються в Україні, за винятком певної грошової данини Москві). Йшлося в договорі й про авто-

номію суду, право незалежних міжнародних зносин; висловлювалося бажання отримати підтверджуючі царські хартії на вольності й права козаків, на їхні маєтки й щоб ці права переходили до вдів і дітей козаків, а також на права та вольності української шляхти й військової старшини, ставилося питання про встановлення їй платні. Нарешті, йшлося й про надання чигиринського старства на гетьманську булаву.

Московська сторона висловлювала своє відношення до українського проекту договору царськими указами й резолюціями бояр на кожну статтю. Десять статей було прийнято беззастережно, в решту вносились обмеження, поправки, інші формулювання. Деякі статті навіть відкидалися.

21 березня українські послы подали новий проект договору в 11 статтях, який був ратифікований царем і боярами за винятком однієї статті. Однак у трьох царських грамотах, що були видані послам 27 березня, не тільки санкціонувався другий варіант договору з 11 статтями, а й по суті ратифікувалися ті статті з першого варіанту договору, які не ввійшли до остаточного варіанту.

Коли укладався українсько-російський договір 1654 р., Україна була цілком незалежною державою. Вона фактично характеризувалася тими ознаками, що визначають державу: територією, яку охоплювала державна організація; людністю, котра не визнавала за собою іншої влади, крім влади свого гетьмана; загальновійськовою радою й гетьманським урядом, які здійснювали владу на території України; збройними силами — козацьким військом; самостійними міжнародними відносинами; власним судочинством; суверенною економічною політикою.

Для Хмельницького договір 1654 р. був передусім звичайним оборонним договором, складеним для того, щоб дістати військову допомогу царя у війні проти Польщі. З іншого боку, уряд Богдана Хмельницького цим договором ставив завдання закріпити за Україною її права та вольності, не допустити в майбутньому їх порушення та обмеження царизмом. В умовах даної історичної доби, політичних і фактичних обставин було використано звичайну для того часу, всім тоді знайому форму договору між двома державами, так звану форму протекції, коли вдаються за допомогою до сильного сусіда в боротьбі проти свого ворога. До такої форми договору вдавалися всі монархи та володарі.

Під час тривалої боротьби з Польщею Богдан Хмельницький не вперше складав договори з сусідніми держа-

вами, та й із самою Польщею. Так, у ході війни з нею двічі формулювалися юридичні стосунки між Україною й Річчю Посполитою у Зборівському і Білоцерківському договорах 1649 і 1651 років. Але ці укладені державно-політичні умови були зірвані Польщею, війна тривала. Богдан Хмельницький сподівався, що на підставі українсько-російського договору Україна одержить військову допомогу від Москви й водночас заманіфестує перед світом своє цілковите визволення від Польщі. Московський цар діставатиме за це певну грошову данину.

Самостійність України визнавалася і в аспекті її міжнародних відносин. Передусім Польща в своїх дипломатичних стосунках трактувала Україну як самостійну державу, могутністю котрої лякала інших володарів. Посол польського короля в Криму доводив ханові, що «осібна держава», яку робить з України Богдан Хмельницький, буде небезпечною для сусідів. Польські дипломати залякували Семигородського князя, що Богдан Хмельницький стане монархом із сотисячною армією, з владою над усіма руськими землями. Тогочасний французький часопис «Gazett de France» 21 березня 1654 р. писав, що Хмельницький в об'єднанні з Москвою шукав союзників для боротьби проти Польщі: «Щоб знайти Польщі ще одного ворога, Богдан Хмельницький піддався під протекцію московського великого князя та присягнув йому від імені козаків».

Сусідні країни оцінювали Україну періоду Богдана Хмельницького як самостійну державу. Богдан Хмельницький здійснював широко розгалужену міжнародну діяльність і мав дипломатичні відносини з багатьма державами, листуючися з ними, укладаючи договори, обмінюючись посольствами. Монархи, князі та інші родовиті голови держав зверталися до Богдана Хмельницького, називаючи його «приятелем», «другом», «братом», як це було прийнято в стосунках між володарями незалежних держав. Отже, чужоземні монархи та держави трактували Україну, незважаючи на договір 1654 р., як окрему від Москви державу, а гетьмана — як самостійного государя. Значення цього договору вони оцінювали тільки як «протекцію» в тодішньому розумінні, часто номінальну. Таким чином, договір не стояв на перешкоді їхнім дипломатичним відносинам з Україною на високому державному рівні.

Хоч оцінка договору московським урядом із часом мінялася, однак спочатку він погоджувався з переважаючим у ту добу поглядом на «протекційні» договори і вва-

жав Україну за окрему, вільну, незалежну державу. Маючи з Богданом Хмельницьким відносини ще перед тим як укладався договір, царський уряд здійснював їх через спеціальних послів, котрими відав Посольський приказ — по суті московське міністерство закордонних справ, що взагалі керувало відносинами Москви з чужоземними державами. Україну відокремлювали від Москви державний кордон і митні установи.

Але Московське царство було за своєю природою й характером абсолютистською, феодално-кріпосницькою державою, для якої Українська Гетьманська держава — з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною, без феодалного примусу, працею на землі, покозаченим селянством — була своєрідною історичною антитезою. Отже, неминуче, рано чи пізно царський уряд повинен був розпочати наступ на автономію України, щоб узагалі зліквідувати її.

При укладанні договору це виявилось в більш-менш прихованому прагненні і царя й бояр установити контроль над внутрішнім економічним і воєнним життям, а також над міжнародними відносинами України. Однак українські послі відповідно до твердих і рішучих інструкцій Богдана Хмельницького протистояли цим прагненням, хоча в ході обговорень деяких статей їм доводилося йти на компроміс.

Одним із визначальних факторів незалежності Української Гетьманської держави була влада гетьмана. В договорі 1654 р. вона не обмежувалася. Гетьман залишався верховною владою й головою Української держави. Титули, які надавалися гетьманові в офіційних документах, свідчили, зокрема, про його повну владу щодо внутрішніх справ Гетьманської держави — «верхній владця і господарь Отчизні нашої», «зверхнійший властитель».

Договір визначав, що гетьман одержував свою владу за вибором Війська Запорозького, тобто обирався на козацькій раді, де, як правило, були присутні представники інших станів, і мав цю владу «доживотно». Царя зобов'язані були лише «извещати» про вибори, а гетьман мусив скласти присягу цареві. І на майбутнє після смерті кожного гетьмана в Україні мали право, як формулювалося у жалуваній ратифікаційній царській грамоті, обирати гетьмана «по прежним их обычаям, самим меж себя».

У пропонованому проекті договору гетьман і Військо Запорозьке вимагають уже в першій статті непорушності

автономії України, зокрема в судочинстві. Суд тоді вважали за одну з найважливіших функцій влади, і в Україні їй надавали великої ваги. «Щоб ні воевода, ні боярин, ні стольник в суди військові не вступали, але від старших своїх щоб товариства суджені були: де три чоловіка козаків, тоді два третього повинні судити». Ось у такій формі була висловлена теза про цілковиту незалежність від царського уряду Війська Запорозького у сфері судочинства.

27 березня 1654 р. цар ратифікував першу статтю договору без жодних змін. «Пожаловали, велели им быть под нашего царского величества высокою рукою, каковы им даны от королей польских и от великих князей литовских, и тех их прав и вольностей нарушивать ничем не велели, и судиться им велели от своих старших по своим прежним правам».

Коли заглибимося в аналіз статей, пов'язаних із проблемою податків, і простежимо хід її обговорення, то переконаємося, наскільки вона була для України життєво важливою. Певною мірою ця проблема була пов'язана зі збройними силами. Для нас, сучасників і жертв болісного процесу розпаду останньої величезної імперії в світі, ці суперечки 350-річної давності зберігають свою актуальність і деяку повчальність. Адже з цими суперечками перегукуються ті імперські тенденції, які виявилися в прагненні «центру» нав'язати народам колишньої радянської імперії то «оновлений Союз», то «Союз суверенних держав», над котрими «центр» волів поставити ще одну державу, тобто відновити імперію.

Коли Україна визволилася з-під польської влади і утворилась Українська Гетьманська держава, її фінансова політика набрала характеру суверенності. Всі податки, які людність України повинна була давати до королівського скарбу, на короля, католицькі монастирі та церкви, на панів, були передані до скарбу Війська Запорозького, Української Гетьманської держави. До того ж Богдан Хмельницький установив мито з чужоземного краму. Податки з меду, пива, горілки також давали великий прибуток Українській державі.

Отже, український гетьман, укладаючи договір із царем, прагнучи, щоб увесь прибуток і надалі залишався в Україні, за винятком певної грошової данини Москві. Московські бояри не прийняли цієї умови в запропонованій редакції. Вони прагнули самі визначати характер і розміри податків, а, головне, щоб фіскальні органи належали Москві, тобто стягування податків здійснювалося

збирачами, надісланими царем. Важко навіть було тоді передбачити, яких масштабів набудуть згодом безконтрольність, свавілля, зловживання московських фіскалів.

У результаті обговорень дійшли компромісу. Одночасно грошова данина замінялася збиранням податків, але місцевими українськими органами, які вже передавали кошти до царського скарбу через відряджених від царя людей. Отже, змінився спосіб виплати данини. Зберігалися фіскальні права України та українська фінансова адміністрація, а роль московських агентів обмежувалася тільки прийняттям зібраної данини. І все ж для державного українського скарбу виплата данини в розмірі більшої частини безпосередніх податків була тяжкою втратою, оскільки позбавляла Українську державу значної частини фінансових засобів.

Царський уряд намагався встановити військовий контроль над внутрішнім життям України, забезпечивши це введенням у головні українські міста своїх воевод із військовими залогами. Щоб надати подібним діям законного характеру, бояри домагалися зафіксувати це в договорі 1654 р., однак безуспішно.

Взагалі, розмова про місце царського воеводи в Україні виникла вперше у 1653 р., тобто ще до укладання договору. Її ініціатором був Богдан Хмельницький, який через свого посла Лавріна Капусту просив у Москві військової допомоги проти Польщі й пропонував вислати до Києва тритисячне військо під командуванням воеводи. Під час переговорів у Переяславі в січні 1654 р. Бутурлін нагадав Хмельницькому про його прохання й попросив дати перепустку воеводі на приїзд до Києва. Богдан Хмельницький погодився одержати військову допомогу від царя, зауваживши, що в разі ворожого наступу до весни бажано навіть збільшити кількість царського війська.

У наказі від 30 січня 1654 р. цар чітко вказав призначеному в Київ воеводі князю Куракіну його функції, котрі обмежувалися військовим захистом України від ворожого наступу: «по челобитию гетмана велел государь быть в Киеве ратным людям для бережения от приходу поляков и всяких воинских людей». Проте через три роки воеводи з царськими військами були вже не тільки в Києві, а й у Чернігові, Переяславі та Ніжині. А в 1657 р. відряджений до Богдана Хмельницького царський посол — окольничий Ф. Бутурлін — вимогливо запитував у гетмана, чому немає воевод в інших великих українських містах. Богдан Хмельницький відповів, що своїм послам

у Москві в 1654 р. він наказував не погоджуватися на присутність царських воевод в українських містах, окрім Києва, та й на переговорах у Переяславі саме так погодив справу.

Міжнародні відносини України обговорювалися Богданом Хмельницьким із московськими послами ще в Переяславі, а потім гетьманськими послами — Богдановичем і Тетерею — з боярами в Москві. Ці питання порушувалися в обох проектах договору, однак українська та московська редакції значно відрізнялися одна від одної.

Богдан Хмельницький вважав, що в міжнародній сфері мову слід вести лише про взаємну інформацію щодо сусідніх держав та їхніх військово-дипломатичних планів, а за необхідності — про спільні заходи для оборони. Саме такі стосунки встановлювалися між самостійними державами, які укладали взаємооборонний союз. За цим принципом і була сформульована перша українська редакція статей.

У відповідь 19 березня бояри оголосили послам царський указ: «чтоб гетману з польским королем и турецким султаном не ссылатся». А в наступному указі цар не тільки обмежував дипломатичне активне право України щодо Туреччини та Польщі, а й її пасивне право — приймати та відпускати послів. Царський уряд хотів поставити це під свій контроль.

Таке одностороннє обмеження чужоземних зносин суперечило волі та дійсним намірам Богдана Хмельницького. Українська сторона вважала, що при союзних договорах обмеження чужоземних зносин мусять бути двосторонніми й торкатися тільки контактів з ворожими обом державам країнами. Тому послы й заявили боярам, що з погляду взаємних союзних обов'язків Москві теж не слід мати відносини з цими двома ворогами-сусідами — Туреччиною та Польщею. Але навіть і обмежуючий царський указ усе ж таки визнавав у принципі право України як окремої держави на встановлення відносин з іншими державами, хоч і під певним контролем з боку Москви.

Умови військового характеру спочатку виконувалися. Об'єднані російські та українські сили весною 1654 р. виступили проти Польщі на білоруському театрі. Хоча і ця ситуація мала деякий нюанс — саме в аспекті послідовного виконання умов договору Богдан Хмельницький розраховував, що російські війська об'єднуються з козацькими, щоб захистити Україну від наступу поль-

ських сил. Проте цар залучив козацькі війська передусім для відвоювання земель, які втратила Московська держава за Поляновським миром із Польщею.

У квітні 1654 р. цар Олексій Михайлович вирушив військом на Смоленськ. Йому на допомогу Богдан Хмельницький вислав 20-тисячний український корпус під проводом полковника Івана Золотаренка, визначного воєначальника й політика. Об'єднані козацько-московські сили відвоювали Білорусію й більшу частину Литви. Міста Білорусії добровільно піддавалися козакам, які на південних білоруських землях, сусідніх із Гетьманщиною, заклали новий козацький полк. У цих перемогах важливу роль відіграло воєнне мистецтво Богдана Хмельницького, який, залишаючи за собою верховне командування козацькими військами, продовжував розвивати далі стратегію Запорозького Війська, зокрема, наказував Золотаренкові не затримуватися біля фортець, не втрачати часу на їх облогу, а громити головне військо ворога в польових битвах.

У травні 1655 р. Хмельницький писав Золотаренкові: «Не баритися під курниками, як минулого року, а треба йти туди, де голова або де б стояли які-небудь окремі ворожі полки. Бо й минулого року багато доброго було зроблено, коли б біля тих курників не барилися, а то мало що доброго вдіяно, тільки тратили людей... Промишляй, ваша милість, над головою, а з хвостом вже піде легше».

Восени 1654 р. відкрився західно-український фронт. Польська 30-тисячна армія, об'єднавшись з новим для себе союзником — кримським ханом, вирушила в похід на Україну. Пройшовши «огнем і мечем» по Брацлавщині, це об'єднане вороже військо обернуло її в руїну.

В перший місяць 1655 р. Хмельницький із козацьким та московським військом виступив на відсіч. Генерал битва між козацько-московськими та польсько-ханськими військовими силами відбулася 29—30 січня в Дрижичі польському урочищі під Охматовим на Київщині, недалеко від Білої Церкви. Тоді стояли люті морози. З великими зусиллями, в ході кривавих боїв Хмельницькому вдалося розірвати блокаду польсько-татарських сил і вивести армію з небезпечної ситуації. На полі бою з обох воюючих сторін полягло 15 тисяч вояків, із них — дев'ять тисяч московських. Багато людей замерзло. Польське військо відступило на Захід. Татари пішли до Криму, спустошивши середню Київщину й набравши там десятки тисяч полонених. Таке завершення першого року після

прийняття договору дуже послабило надії українців на московського царя як на могутнього протектора, котрий зміг би забезпечити Україні свободу та спокій.

Москва, укладаючи договір, розуміла, що Україна є самостійною й незалежною державою, однак водночас вона дивилася на Україну, як на новий набуток свого царства, прагнула обмежити українську державність, маючи за кінцеву мету замінити протекторат на повну інкорпорацію України. Однак протягом трьох років після укладення договору, тобто до кончини Богдана Хмельницького, Москва досить обережно вдавалася до спроб обмежувати державну незалежність України й порушувати договір. Бона навіть не змогла здійснити ті свої обмеження, які внесла указами царя в текст одинадцятистатейного варіанту договору. Надто великими були авторитет і влада гетьмана Богдана Хмельницького в Україні. Крім того, він твердо й послідовно протидіяв тиску царизму, відстоюючи права України.

Умови договору щодо збирання податей і передання їх до царської казни взагалі тривалий час не реалізувалися, в усякому разі за життя Хмельницького, хоча цар уже в травні 1654 р. вислав в Україну царських дворян для опису та збирання податей. Оскільки йшли бойові дії, Богдан Хмельницький попросив відкласти цю справу. В 1657 р. царський посол Ф. Бутурлін докоряв Хмельницькому, що цар і досі не одержує доходів з України й що не допускаються в її міста царські воеводи. Український гетьман відповів Бутурліну, що у нього й на гадці не було дати інструкцію своїм послам — генеральному судді Самійлові Богдановичу та полковнику Павлу Терті, щоб вони діяли у такому напрямі.

Не брав до уваги Богдан Хмельницький і ті застережені царськими указами умови договору, які обмежували державну самостійність України у сфері міжнародних відносин. Гетьман продовжував проводити активну та пасивну дипломатію з чужоземними державами, укладав договори міжнародного характеру й брав міжнародні зобов'язання, навіть не повідомляючи царя, зокрема з Фрідріхом-Вільгельмом, Волощиною, Кримом, Туреччиною, з якою після приєднання до Москви Богдан Хмельницький відновив стосунки.

У гетьманській резиденції в Чигирині на початку 1657 р. перебували акредитовані й спеціально вкваліфіковані послы до гетьмана Богдана Хмельницького: австрійський, турецький, ханський, два шведських, два від князя Ракочі, три з Молдавії, три з Волощини, посол польсько-

го короля й окремо — посол польської королеви, представник Литви, московські послани.

Умови договору між Україною та Росією щодо міжнародних відносин навіть у царській редакції не виконувала й сама Москва, яка 1656 р. уклала зрадницьку угоду з Польщею. Не повідомивши Богдана Хмельницького, не запросивши українських представників на польсько-московські переговори, царський уряд по суті змовницьки (з ворогом України) вирішував її долю.

У Богдана Хмельницького виникла думка зовсім відійти від Москви. Він шукав нових союзників, інших політичних комбінацій. Найбільше значення мали для нього стосунки зі Швецією, яка довгий час вела війни з Польщею. Ще у 1650 р. розпочав Богдан Хмельницький зносини зі Швецією, пропонуючи цій країні союз проти Речі Посполитої. Проте тоді шведська королева Христина не бажала воювати. Карл-Густав X, який змінив її на престолі, вирішив відновити війну. Разом із князем Семиградя (Трансільванія, Угорщина) він створив союз протестантських держав проти католицьких країн — Польщі та Австрії, котрі належали до реакційного габсбурзько-католицького табору в Європі. Отож король Карл-Густав закликав Богдана Хмельницького до спільної боротьби й той з охотою пристав до цього військового союзу.

Весною 1655 р. Карл-Густав відправився в похід на Польщу. Богдан Хмельницький в цей час вирушив з українською армією та допоміжним московським корпусом Бутурліна проти польських військових сил, які ще перебували в Україні. Вони вибили поляків із Поділля й перенесли військові дії в Галичину. Після того, як польське військо розбили під Городком, Хмельницький вдруге, як і в 1648 р., взяв в облогу Львів. Він не штурмував його, а обмежився невеликою контрибуцією, не бажаючи віддавати це місто Москві. Царські воеводи ті українські міста, які відвойовувались силами союзників — козацьких і московських військ, вважали здобутком царя й винамали, щоб такі міста присягали царю на вірність.

Шведський король прагнув вплинути на Хмельницького, щоб він негайно розірвав з Москвою, доводячи, що царський уряд через свій самодержавний устрій «не потерпить у себе вільного народу». Однак Хмельницький тоді ще мав намір зробити Україну нейтральною державою під протекторатом і Москви, і Швеції.

Водночас польські політики висунули проект вибору московського царя Олексія Михайловича на польський

престол після смерті Яна-Казимира, за що цар мав оборонити Польщу від шведів. Цар пішов назустріч таким пропозиціям і у травні 1656 р. оголосив війну Швеції; а через три місяці, в серпні, в місті Вільно почалися переговори Москви з Польщею без української делегації. Стало відомо, що на переговорах дискутувалося питання про повернення України під владу Польщі.

Віленське перемир'я розцінили в Чигирині як зраду царя. В жовтні 1656 р. у гетьманській резиденції відбулася генеральна рада, яку охопило загальне обурення Москвою, котра понад головами українців уклала договори з ворогом і влаштувала торги за українські землі. Багато старшини дорікало Хмельницькому за московські справи. Гетьман на ці нарікання, як доносив Іван Виговський московським боярам, «прикро вражений, кричав немов божевільний і несамовитий, що нема іншого виходу, як відступити від Москви й шукати собі іншої помочі». За свідченням очевидців, на завершення ради «усі полковники, осавули й сотники склали собі взаємно проміж себе присягу, що коли хто-небудь на них наступатиме, то вони проти того ворога всі, як один муж, разом стояти будуть».

Гетьман через свого посла-полковника Тетерю, якого він відправив у 1657 р. до Москви, заявив, що не приймає Віленську угоду. Й не тому, що не хоче миру, а хоче війни, а тому, що ця угода вважає «несправедливою», крім того, вони мають відомості, що цар хоче козаків «уступити по-старому коруні польській».

На дорікання гетьману з боку царського посла Ф. Бутурліна за укладення договору з Ракочі та допомогу шведам проти Москви Богдан Хмельницький заявив про самостійність своїх рішень у міжнародній політиці й звинуватив царя в шкідливому для України замиренні з Річчю Посполитою: «Ніколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу вже шість років. Шведи — люди правдиві, вміють заховати приязнь та обіцянки. А великий государь вчинив було наді мною та над Військом Запорозьким немилосердіє своє, замирився з поляками, бажаючи звернути їм нашу Отчизну».

Справді, український гетьман, хоч поки й не розривав явно з Москвою, не бажав вступати з нею зразу в збройну боротьбу, однак дуже енергійно займається утворенням коаліції зі Швецією, Семиградям, Брандербургом, Молдавією, Володимиром та Литвою. Ця коаліція була спрямована проти Польщі та Криму, а також певною мірою й проти Москви. Беручи в ній участь, Богдан

Хмельницький мав на меті відвоювати у Речі Посполитій загарбані нею західноукраїнські землі, котрі ще не ввійшли до складу Гетьманської Української держави.

У січні 1657 р. семиградський князь Юрій Ракочі з 30-тисячним військом із маляр і волохів перейшов Карпати і ввійшов у Галичину. До нього приєдналося 20-тисячне козацьке військо на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем (три реєстрові полки і з'єднання «охотників», які з власної ініціативи йшли в похід). Богдан Хмельницький на той час був уже настільки хворим, що особисто не міг очолити військо. В порадики Ждановичу він дав одного з найкращих тоді своїх соратників — генерального суддю Івана Креховецького.

Жданович, пройшовши Галичину до Перемишля, об'єднався тут з Ракочі. Разом з козацькими полками та військом Ракочі діяли й шведи. Союзники взяли Ланцут, розбили під Замостям коронного гетьмана Потоцького, оволоділи Краковом, зайняли Берестя й нарешті Варшаву. Жданович, зайнявши Берестя, порозумівся з шляхтичами Пінського повіту, цієї стародавньої української землі, яка за княжих часів мала назву Турово-Пінської. Шляхта — і православна, і католицька — звернулася до гетьмана з заявою, що вона з цілим своїм повітом добровільно прилучається «на вічні часи» до Української держави. Богдан Хмельницький видав їм «асекрацію», приймаючи їх у підданство й забезпечуючи права та вольності, а особливо свободу католицької релігії. Звернулася до українського гетьмана й шляхта Волині з проханням прийняти її під свій протекторат. Приєднувалися до цих прохань і такі могутні магнати, як, наприклад, Степан Четвертинський.

Однак після такого триумфу Української Гетьманської держави й кульмінації престижу її керівника гетьмана Богдана Хмельницького вже літом того ж 1657 р. справи для коаліції склалися якнайгірше. Політичні й воєнні успіхи українського гетьмана та його союзників викликали занепокоєння сусідніх держав, почалися дипломатичні перешкоди. Згодом Данія оголосила Швеції війну, а Австрія вислала на поміч Янові-Казимиру корпус війська. Трохи пізніше прибув до поляків і кримський хан.

Проте найважливішим було те, що страшне нещастя, котре впало на Польщу й загрожувало їй загибеллю як державі, розбудило у поляків дух патріотизму. Всі верстви польського суспільства, в тому числі шляхта й магнати, які пристали до шведського короля, були обурені

безчинствами шведів, котрі, будучи протестантами, зневажали католицькі святині, грабували костьоли, обтяжували населення величезними контрибуціями. Викликали гнів також спустошення й насильства, які чинили війська Ракочі. Всі поляки бралися до зброї, піднімалися на визвольну боротьбу проти чужинців. Шведський король вимушений був вивести свої полки з Польщі, війська Ракочі поляки й татари спочатку оточили, а потім і розгромили. Сам він ледве врятувався.

У козацьких полках виникли інші складності. Серед них почався заколот, призвідцем якого була Москва, котра вислала до Богдана Хмельницького посольство за посольством, вимагаючи розірвати союз із шведами та Ракочі. Не добившись тут нічого, царський уряд послав в Україну агентів, які почали підбурювати народ проти гетьманського уряду, дискредитувати його політику. До війська Ждановича прислали царського дворянина Желябужського, котрий проводив серед козацтва провокаційні і демагогічні розмови. До того ж козаки були невдоволені Ракочі, який не хотів радитися із Ждановичем, а сам здійснював кампанію без усякого плану, безглуздо. Козаки не схотіли більше воювати й вирушили додому, в Україну.

Загітованими Желябужським виявились й козаки, які під проводом Юрія Хмельницького стояли під Корсунем для охорони України від татар. Коли прийшов від гетьмана наказ іти в Польщу на поміч Ждановичу, козаки збунтувалися. Ці відомості завдали гетьману великого удару. По звістці про самовільний відступ корпусу Ждановича Богдана Хмельницького розбив параліч, і за кілька днів великого гетьмана не стало. Закінчив він свій земний шлях 6 серпня 1657 р. у Чигирині.

Після втрати свого могутнього керманіча, під проводом якого український народ визволився від іноземного панування і створив незалежну самостійну державу, Україна надовго поринула у суспільно-політичний розбрат. Її подальша історія — це поступове обмеження, скорочення, нищення суверенності, а потім і остаточне скасування Української Гетьманської держави московським самодержавством. Це — відчайдушні спроби, героїчні намагання вирватися з лещат московського протекторату.

Богдан Хмельницький зробив велику помилку, уклавши договір із царем. Згодом він усвідомив це й захотів визволитися від Москви, відмовитися від договору, але не встиг. Однак, мабуть, і в найстрашнішому сні не міг

би він передбачити, в яку безодню нещастя, бід, страждань, наруги, рабського поневолення, етноциду був кинутий на довгі століття український народ через цей договір...

НАСТУПНИК БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО — ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

Ільки два роки — 1657—1659 — гетьманував Іван Виговський, але за цей короткий час устиг прибрати багато нищівних визначень своєї особи та діяльності, лайливих, чорних епітетів — і від сучасників (особливо у цьому вправлялися цар та його урядовці), і від нащадків — українських радянських істориків, для яких при згадуванні імені Івана Виговського ритуально обов'язковими були такі дефініції — «підлий зрадник», «ставленик і прислужник шляхетської Польщі, польських панів» тощо.

А насправді це був щирий патріот України, один із найвизначніших українських діячів середини XVII ст., політик, дипломат, професійний, високої кваліфікації державний і адміністративний керівник, воєначальник. Він повстав проти панування Московії в Україні й відстоював незалежність Української держави.

Важко й повільно відбувається навіть у нашій, вже незалежній Україні зміна наукової парадигми щодо оцінки історичної ролі гетьмана Івана Виговського. На протиположності цьому для істориків української діаспори у справедливий, відповідній історичній істині характеристиці Івана Виговського ніколи не було проблем.

Іван Виговський — виходець із дрібної української шляхти — народився десь на початку другого десятиріччя XVII ст. Його батько — Остап Виговський володів невеличким клапчиком землі в селі Вигові Овруцького повіту на північній Київщині. Згодом він переїхав до Києва. Остап Виговський був письменною людиною, служив у київського митрополита Петра Могили, який дістав блис-

кучу освіти (навчався у Львівській братській школі, Сорбонні, Замойській академії). Просвітницька й літературна діяльність київського митрополита відіграла значну роль у розвитку освіти, науки й культури в Україні, також у пробудженні національної свідомості українського народу. Інтелектуальна, духовна й культурна атмос-

фера, що існувала навколо Петра Могили, не могла вплинути через батька на формування особистості Івана Виговського.

Батько віддав сина вчитися в Києво-Могилянську колегію, заслуга заснування якої значною мірою належить Петру Могилі. Великих успіхів Іван Виговський досяг, оволодіваючи латиною, що тоді була мовою європейської науки, літератури, політики, дипломатії, юриспруденції. Добре засвоєння юнаком Виговським курсів риторичної літератури, котрі викладалися в Колегії, мало наслідком надбання ним майстерності у складанні державних, с-

дових, адміністративно-господарчих та інших документів, а також в оволодінні ораторським мистецтвом.

Закінчивши Києво-Могилянську колегію, Виговський розпочав службову кар'єру наприкінці 30-х років XVII ст. Спочатку працював юристом у міському суді в Луцьку. Потім служив намісником луцького підстарости — завідував канцелярією луцького земського суду. Вже тоді Іван Виговський, вступивши до луцького православного братства, виявив себе великим ревнителем православної віри.

Згодом Виговський зайняв значну посаду в Києві — служив писарем, тобто секретарем при польському комісарі Шембергу, котрий за так званою Ординацією 1638 р., прийнятою сеймом Речі Посполитої, був поставлений над козацтвом замість гетьмана. Згідно з Ординацією тільки поляки могли займати посади козацької генеральної старшини та полковників. Так був зведений до посади чигиринського сотника генеральний писар Богдан Хмельницький, із яким познайомився Іван Виговський саме в цей період.

У 1648 р. Виговський був у складі польського авангардного війська, яке відправив коронний гетьман Микола Потоцький під проводом свого сина Стефана Потоцького й комісара Шемберга проти Богдана Хмельницького, що підняв прапор повстання на Запорозжжі. У першій битві Визвольної війни українського народу 1648—1657 років — Жовтоводській — польське військо зазнало цілковитої, нищівної поразки. Виговський потрапив у полон. Татари, союзники Богдана Хмельницького, забрали військових полонених у неволю. Хмельницький, дізнавшись про лиху долю Івана Виговського, викупив його у татар.

Минув недовгий час, як Виговський став найближчою й найдовіренішою особою при Богдані Хмельницькому і невдовзі зайняв найвпливовішу посаду серед генеральної старшини — генерального писаря. Рада цієї старшини, куди входили писар, обозний, два осавули та два судді, була й військовим штабом, і своєрідним кабінетом міністрів. Тут сходилися всі військові та цивільні справи.

Отже, генеральна старшина являла собою вищий щабель козацького управління й тримала у своїх руках усю владу в Українській Гетьманській державі, що формувалася в ході війни 1648—1657 років. Старшина складалася з тих рядових козаків, які піднеслися нагору завдяки своїм талантам і військовим заслугам, а також із тих українських шляхтичів, які підтримали повстання під проводом Богдана Хмельницького проти чужоземного гніту й,

маючи освіту, урядовий досвід, необхідні здібності, зайняли високе становище в Запорозькому Війську. Саме до останніх належав і генеральний писар Іван Виговський.

Посада генерального писаря найтісніше була пов'язана із зовнішніми відносинами, дипломатією, а також з адміністрацією. Він був канцлером (так найчастіше називали його іноземці) держави й стояв на чолі Генеральної військової канцелярії, що була своєрідним об'єднанням міністерств внутрішніх і закордонних справ. Виговський першим підніс значення Генеральної військової канцелярії. Згодом виникла традиція: генеральні писарі завжди були фахівцями, які пройшли практичну школу в адміністративних установах і вміли утримувати свій уряд на високому рівні.

Генеральна канцелярія комплектувалася військовими канцеляристами, які вважалися елітою серед канцеляристів численних полкових, сотенних, магістратських канцелярій. Взагалі канцеляристи складали прошарок світської української інтелігенції тих часів. Генеральна канцелярія була школою не тільки канцелярського справоведення, а й адміністрування і взагалі державного знання. Приймали до неї освічену молодь, нерідко випускників Київської Академії, які мали підстави до того, щоб вирости на добрих урядовців і державників. Деякі канцеляристи прислужилися до розвитку та поглиблення державного світогляду. Отже, Виговський був причетний до виховання цілого покоління талановитих канцеляристів.

Під проводом гетьмана та його канцлера — генерального писаря Івана Виговського, склалася школа талановитих українських дипломатів, серед яких видатну роль відіграли Силуян Мужилівський, Іван Груша, Іван валецький. У тій широкого розмаху міжнародній діяльності, активній дипломатичній діяльності Богдана Хмельницького завжди разом із ним діяв Іван Виговський. Це було й під час Визвольної війни 1648—1657 років, і після неї, до кончини гетьмана.

У січні 1654 р., після Переяславської ради, що відбулася 8 січня того року, виникла гостра колізія. Коли всі зібралися в церкві для проведення освячення та церемонії присяги, царські послі відмовилися присягати від імені царя, бо, мовляв, «московські царі ніколи не присягають своїм підданам».

В Україні існували інші порядки, ніж у самодержавній Московії, де вимагалася беззастережно, як милість і благо сприймати кожне царське слово. Бояри прагнули

прищепити козацтву ті принципи, ті поняття, на яких тримався московський лад: цар стоїть над правом, кожен акт царя — це ласка, пожалування, й не може бути рівних стосунків його з людьми, які віддаються під його владу. Такі стосунки суперечили українській свідомості, вихованій у західноєвропейських, конституційних традиціях. Богдан Хмельницький, Іван Виговський, інша козацька старшина вперше на собі відчули, що це означає — абсолютистська тоталітарна царська держава.

Хмельницький із Виговським та іншими старшинами, не задовольнившись «царським словом» у грамоті й туманними запевненнями послів, заявили, що вони бажають вести переговори з царем і добитися від нього договірних гарантій. Керівники Української держави зажадали від послів письмових підтверджень їхніх словесних запевнень та обіцянок щодо обов'язкового здійснення царем доброї волі щодо України. 12 січня до московських послів прийшли на чолі з генеральним писарем Виговським військовий суддя Богданович, полковник Тетеря, Сахнович та інші старшини. Вони почали вимагати, щоб послі, оскільки вони наділені високими повноваженнями, видали лист за своєю рукою, «щоб вольностям, і правам, і маєтностям бути як колись».

Старшини пояснювали, що «кожному полковнику необхідно буде його показати, коли він прийде у свій полк». Коли такий лист не буде виданий, то не слід послам їхати по містах приймати присягу, оскільки «усім людям в містах буде в сумнів». Насправді Виговський і старшина вважали, що неможливо буде примусити український народ, який внаслідок тяжкої кількарічної війни звільнився від іноземного панування, присягати царю невідомо за що й на яких умовах. Царські послі відмовилися давати таке зобов'язання.

Богдан Хмельницький з Іваном Виговським виробили проект умов майбутнього міждержавного договору з Московською державою, який обговорили на старшинських нарадах у Корсуні й Чигирині. 17 лютого 1654 р. до Москви виїхало українське посольство для укладання міждержавного договору. Докладну інструкцію, яку вони одержали від гетьмана, доповнив окремо своїми увагами та рекомендаціями генеральний писар.

Майже зразу після укладання договору Москва, як уже зазначалося, зробила спробу, порушуючи його умови, домогтися введення воевод в українські міста, крім того, вона прагнула забрати у свої руки фінанси України, Богдан Хмельницький та Іван Виговський для протидії

цьому повідомили царський уряд, що з боку Польщі, Литви, Криму й Туреччини робляться спроби, спрямовані на те, щоб розірвати спілку козаків із Москвою. Це мало необхідні наслідки. Царський уряд обмежився утриманням воеводи з військом лише в Києві й до часу відмовився від попереднього свого наміру збирати податки з українського населення.

У дипломатичних переговорах Виговський услід за Богданом Хмельницьким демонстрував високого рівня державну свідомість, що виявлялася, зокрема, в широкому використанні історичних даних для аргументації своєї позиції. Ставлячи завдання — здобути Україні повну самостійність, Богдан Хмельницький і Виговський на переговорах посилалися на те, що в князівські часи кордон Української держави доходив до самої Вісли. Від Речі Посполитої вимагали, щоб вона відмовилася від володіння містами Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем. Українські керівники надавали великої ваги поверненню Українській державі правобережних земель. Генеральна рада постановила перервати переговори зі Швецією про встановлення союзних відносин, доки шведський король «не визнає за ними прав на всю стару Україну, або Роксоланію, де грецька віра була і мова їх ще існує — до Вісли».

Отже, Хмельницький мав на меті, й у цьому його цілком підтримував Виговський, об'єднати в гетьманській державі всі етнічні українські землі, на яких розселився український народ. Більше того, коли відповідно до україно-російського договору 1654 р. у результаті спільних дій українських і московських військових сил проти Речі Посполитої була звільнена значна територія Білорусії, на її сусідніх з Україною землях створили Білоруський козацький полк, куди входили Могилів, Чауси, Новий Бихів, Гомель. Білоруський народ охоче приймав козацький устрій. Приєднання частини Білорусії до Української держави мало для останньої не тільки стратегічне значення (йдеться про її захист із півночі), а й економічне. У переговорах зі Швецією Хмельницький з Виговським розглядали ці білоруські землі як торговий шлях до Балтійського моря, куди надходив український експорт. У Старому Бихові Хмельницький установив навіть «вільний порт».

Москва постійно прагнула скасування Білоруського полку, але Богдан Хмельницький, а згодом і Виговський не зважали на вимоги царського уряду. Білоруський полк протримався і в роки гетьманування Виговського. Він

був скасований після позбавлення його гетьманської булави.

Іван Виговський був невідлучно поруч із Богданом Хмельницьким майже в усіх битвах Визвольної війни 1648—1657 років: і на полі бою, й у переговорах із польськими комісарами та послами інших держав. Ретельно порядкував і в похідній військовій канцелярії. У 1651 р. Виговський, можна сказати, врятував Хмельницького, коли вони вдвох потрапили в надзвичайно скрутне становище. У Берестецькій битві настав момент, коли поляки спрямували концентрований гарматний вогонь на союзників козаків — татар. Хан утік, а за ним у великій паніці й уся ханська орда. Богдан Хмельницький, передавши тимчасово командування кропив'янському полковнику Філону Джалалію, кинувся разом з Іваном Виговським та чотирма козаками слідом за ханом, аби вмотивувати його повернутися на поле бою. Вони наздогнали хана за милю від табору. Але розлючений хан захопив Хмельницького та Виговського в полон і забрав їх із собою.

Під Костянтиновом хан зупинився, маючи намір віддати полякам українського гетьмана і його генерального писаря в обмін на своїх мурз, що потрапили в полон до польського війська. Виговський зумів переконати хана, що не слід ламати союзницьку присягу. Бог покарає, а Військо Запорозьке помститься за них і «не буде вам добра з нашої крові».

Хан відпустив Виговського, давши йому 20 тисяч татар, яким було наказано повернутися під Берестечко. Хмельницького ж затримав, зажадавши за нього викуп. Татари пройшли з Виговським верст із двадцять, а потім розбіглися. Генеральний писар їхав по Україні й бачив, що ханська орда, повертаючись у Крим, забирає в неволю людей. Оповістивши козаків, щоб ішли відбивати у татар бранців, Виговський добув грошей, через місяць прибув до зрадливого хана й викупив у нього Хмельницького.

Будучи правою рукою, дорадником і заступником гетьмана, розважливий, стриманий, далекоглядний Іван Виговський мав сильний вплив на імпульсивного Хмельницького, неодноразово гамував його спонтанні вибухи справедливо, однак гострого й бурхливого гніву. Коли в 1657 р., після смерті Богдана Хмельницького, Іван Виговський став його наступником і дістав гетьманську булаву, він із перших кроків гетьманування в головних напрямках зовнішньої та внутрішньої політики йшов слі-

дами свого попередника, великих планів якого значною мірою й сам був співтворцем.

Виговський прагнув зберегти авторитет і престиж гетьманської влади, які Богдан Хмельницький підніс до надзвичайно високого рівня. Влада гетьмана досягла вершини могутності, безмежно розширилися компетенції та повноваження гетьмана. Він сам вирішував законодавчі справи, очолював військові сили, призначав старшин і суддів, орудував скарбом, — усі державні функції зосереджував у своїх руках. Після 1654 р. гетьман обходився зовсім без загальновійськової ради, а старшину зробив цілком залежною від себе.

Хоча після смерті Богдана Хмельницького розпочалася боротьба за владу, все ж таки, ніби за інерцією, діяв високий авторитет гетьманської влади. Виговський, приймаючи булаву, у своїй «тронній» промові сказав: «Ця булава буде доброму на ласку, а злomu на кару. Коли мене гетьманом обрали, потурати я в військо нікому не буду, бо Військо Запорозьке не може бути без страху».

Іван Виговський умів репрезентувати гетьманську владу з гідністю й державним розумом, твердо й чітко ставив і відстоював справу української державності в переговорах і з Московією, і з Польщею, не дозволяючи їм зверхньо ставитися до України. Іван Виговський, ряд інших вищих старшин високої національної свідомості були державниками зі школи Богдана Хмельницького. Вони розуміли значення держави й захищали її існування.

Іван Виговський, продовжуючи й розвиваючи починання та звершення Богдана Хмельницького, виявився талановитим організатором державності в різних сферах життя: в адміністрації, війську тощо. Зберігав провід над усіма козацькими збройними силами України, кількість яких — 60 тисяч чоловік — визначена була договором 1654 р., хоча насправді досягала майже 100 тисяч. За гетьмана Виговського, як і його попередника, керівне становище у війську займали генеральний обозний та два генеральних осавули. Ще Богдан Хмельницький вношував план піднесення боездатності своєї армії шляхом створення найманих частин із німців, сербів, татар, котрі могли внести до козацького війська зразки чужої організації. Виговський зробив спробу організувати регулярне наймане військо. На українську службу вступали цілі сотні й тисячі сербів. Крім того, він вживав заходів, щоб залучити до армії шведських військових інструкторів і техніків.

Гетьманською резиденцією й за Виговського залишався Чигирин. Спочатку туди приїхала жінка Виговського Олена з маленьким сином Остапом. Вона була дочкою сенатора й новоградського каштеляна Статкевича, який родичався з князями. Тому її не хотіли віддавати «за козака». Виговський викрав дівчину з рідного дому й повінчався з нею в Києві.

Обрання Івана Виговського гетьманом відбулося за складних і важких, суперечливих обставин, в умовах зіткнення різних протидіючих сил. Як тільки дійшла до Москви звістка про кончину Богдана Хмельницького, звідти поквапилися послати на Україну агента Василя Кікіна. Йому доручалося використати вибухонебезпечну ситуацію, що склалася в Україні (заворушення у війську, вбивство деяких старшин), виявити суперечності й підготувати ґрунт для конкретних засобів обмеження української державності.

Проте місія Кікіна не мала великого успіху. Старшинський уряд оволодів ситуацією. 23—26 серпня 1657 р. у Чигирині старшинська рада обрала гетьманом генерального військового писаря Івана Виговського. На цій раді Юрась (Юрій) Хмельницький, син Богдана Хмельницького, відмовився від гетьманської влади. 16-літній хворий, відмовився від гетьманської влади. 16-літній хворий робливий юнак, який іще вчився в Києво-Могилянській колегії, був не дуже великих здібностей. Гетьманом його обрали за п'ять місяців перед тим, коли хворий Богдан Хмельницький скликав старшинську раду й порушив питання про свого наступника. Всі одностайно заявили, що бажають мати гетьманом його сина, «щоб слава була, що в нас Хмельницький гетьманом».

Оскільки Чигиринська рада відбулася на гетьманському дворі за зачиненими ворітьми, з обмеженою кількістю учасників, це викликало нарікання серед козаків. Виговський, бажаючи додержати козацького права, призначив нову раду. Через два місяці, на початку жовтня 1657 р., в Корсуні скликали загальновійськову генеральну раду за участю генеральної, полкової й сотенної старшини, делегатів від рядового козацтва (по два з кожної сотні), а також духовенства. Корсунська рада підтвердила гетьманство Виговського, вирішила ряд дуже важливих справ. Узагалі, вона відіграла значну роль у зміцненні міжнародного становища України.

На Корсунську раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії, Волощини. Виговський продовжив активну міжнародну діяльність Богдана Хмельницького. Було оформлено со-

юзний договір із Швецією, підготовлений ще за Богдана Хмельницького. У переговорах зі Швецією Виговський прагнув забезпечити Україні повну самостійність: «визнати й оголосити Запорозьке Військо з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підданий народ». Україна має стати такою державою, як Нідерланди або Швейцарія — дві республіки, яким за Вестфальським миром гарантувалася самостійність.

Договір зі Швецією мав оборонний характер. Союзники забезпечували собі взаємодопомогу на випадок ворожого нападу, мали повідомляти одна одну про плани ворогів, зобов'язувалися укладати мирні договори тільки за спільним порозумінням. Умови договору торкалися й торгівлі. Обидві країни мали право вільної торгівлі через Пруссію. Україні дозволялося наймати військо та офіцерів у шведських провінціях, купувати зброю й амуніцію.

Але головною умовою було те, що Швеція мала визнати Україну вільною державою, обороняти її волю й незалежність. Шведський король Карл X Август зобов'язувався добитися визнання Польщею незалежності України, а також прилучення до неї західноукраїнських земель, зокрема тих, котрі визнали протекторат Запорозького Війська під кінець гетьманування Хмельницького, — Волині, Полісся і Білорусії. Виговський бажав утримати в межах козацької держави всі українські землі до Вісли та кордонів Пруссії.

З Польщею, від якої Україну відділяла нейтральна смуга між Случчю і Горинню, на Корсунській раді було укладено перемир'я. Одночасно Виговський поновив союз із Кримським ханством і Туреччиною, продовжуючи політику Богдана Хмельницького щодо Кримського ханства. Хоч від стародавніх часів розвиток України був пов'язано з чорноморською проблемою, її вирішення відходило на другий план у зв'язку з нагальною необхідністю оборонятися від наступу Польщі та Московії. Тут був розрахунок на військову допомогу, зокрема, татарської кінноти. Як відомо, в той час у козаків переважала піхота, крім того, важливо було не допустити, щоб численне військо Кримського ханства опинилося в таборі ворогів України.

Тому й Богдан Хмельницький, і Виговський вимушені були звертатися по допомогу до кримського хана, хоча перебування татарських орд в українській землі оберталося бідною для народу. Богдан Хмельницький дав згоду на відбудову фортеці Аслам-Кермень у пониззі Дніпра, що давало змогу хану контролювати вихід Дніпром у

море. Щоправда, Богдан Хмельницький передбачав уладнати справу української торгівлі на Чорному морі спеціальними умовами з Туреччиною. Він планував навіть побудувати український порт у гирлі Дніпра, прагнучи; щоб у майбутньому українські кораблі виходили й у Середземне море.

Отже, Виговський, звертаючися по допомогу до кримського хана, виступав послідовником Богдана Хмельницького. Надалі цю ж політично-військову традицію продовжували й наступники Виговського. На Корсунській раді 1657 р. вперше виявилася різниця у політичній орієнтації української козацької старшини. Деякі полковники, наприклад Пушкар, рішуче виступали на підтримку московського протекторату в Україні. Й навіть полковники Тетеря, Гуляницький, Дорошенко, які згодом зайняли антицаристську позицію, на Корсунській раді висловилися за московську орієнтацію. Водночас вони відстоювали збереження автономії України в складі Московської держави.

Значна частина старшини, зокрема генеральної, а також полковники Зеленський, Богун та інші прямо й недвозначно доводили на раді, що царський уряд не додержуватиметься договору про вольності України, а тому необхідно подбати про забезпечення своїх прав за допомогою інших держав. За рішенням Корсунської ради до Москви було послано посольство у складі корсунського полкового осавула Юрія Міневського та його брата Вапосиля, сотника Юхима Коробки та чотирьох козаків. Посольство мало повідомити царський уряд про вибори нового гетьмана й просити підтвердження царем Іваном Виговським на гетьманство, а також нагадати про необхідність збереження козацьких прав і вольностей.

У своїй закордонній політиці Виговський прагнув утримувати приязні відносини з усіма сусідніми державами, не віддаючи жодній з них особливої переваги. Він вважав, що система міжнародної рівноваги забезпечить Україні незалежність. 27 жовтня 1657 р. в Києві, на Подолі, у Братському монастирі, в присутності царських вояків відбулась урочиста церковна церемонія освячення виборів нового гетьмана. Чернігівський єпископ Лазар Баранович окропив свяченою водою гетьманські клейноди — булаву, шаблю та бунчук — і подав їх гетьманові. Потім виголосив промову й запросив усіх присутніх до себе на обід.

На Корсунській раді був і царський посол Артамон Матвеев, котрий привіз царську грамоту, в якій Вигов-

ський називався не гетьманом, а писарем. Отже, цар не визнав обрання Виговського, мотивуючи це поправкою до договору 1654 р., яку однобічно висунула Москва. Тепер вимагалось повідомляти її не після обрання гетьмана, як зумовлювалось у цьому договорі, а перед обранням, одержавши спеціальний дозвіл царя. Сама процедура на раді мусила проходити обов'язково в присутності царського представника. Тож із Москви вислали окольничого Богдана Хітрово, який мав скликати нову козацьку раду для санкціонування влади гетьмана.

І царський посол Хітрово, й гетьман зі старшиною за-прошували на раду полковника Пушкаря, але він так і не приїхав. Виговський спочатку не бажав розривати союзу з Москвою, але домагався, щоб вона ставилася до України як до рівноправної держави. «Нехай Великокоросія буде Великокоросією, Україна Україною — ми є військо непереможне», — так відповів він московському послові на заяву того, що нібито Україна — це «гілля, відламане від природного кореня Великокоросії». Виговський прагнув, щоб Москва не втручалась у внутрішні справи України, яка сама спроможна порядкувати військом, фінансами, соціальними відносинами. Він також гостро виступав проти запровадження царських воевод в українських містах. Виговський домагався, щоб царський уряд тільки гетьмана визнавав репрезентантом найвищої влади в Українській державі.

Після укладання договору 1654 р. до смерті Богдана Хмельницького царський уряд досить обережно вдавався до спроб обмежувати державну незалежність України й порушувати договір. Надто великим був авторитет і силою була влада гетьмана Богдана Хмельницького в Україні, який твердо й послідовно протидіяв тиску царизму, відстоюючи права Української Гетьманської держави. Ситуацію, що склалася, Москва вирішила використати, щоб розгорнути наступ на державність України, її автономний устрій.

Посол Хітрово мусив запевнити Виговського, що метою цієї місії є нібито зміцнення його гетьманської влади, щоб «Військо Запорозьке було у нього в покорі». Але насправді, як свідчить текст царського наказу Богдану Хітрово, він мав завдання домогтися згоди гетьмана на призначення воевод у Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь, Полтаву, Миргород. Порушувалося питання про утримання цих воевод із «ратними людьми» за рахунок місцевих коштів. Нова Рада відбулася 7 лютого 1658 р. в Переяславі. Вона одногосло підтвердила

обрання Виговського; козаки високо цінували його діяльність під час війни («голову свою смажів, нас із лядської неволі визволяючи»).

Крім питання про воевод в Україні та їх утримання, царські послани від імені царя поставили вимогу про скасування козацтва в Білорусії, а також зажадали, щоб гетьманський уряд надіслав Швеції ультиматум про примирнення з Москвою, в іншому разі він погрожував розірвати з нею союзницькі відносини. З вимогами Москви Виговський та старшина на раді вимушені були погодитися. Хітрово, прийнявши присягу Виговського, вручив йому гетьманську булаву та бунчук і тут же подався в Полтаву до Пушкаря, якого обдарував соболями й запевнив у царській до нього милості. Мартин Пушкарь претендував на гетьманську булаву й надсилав царю доноси на Виговського. Царський посол запевнив Пушкаря, що Москва воліє бачити на гетьманстві саме його. Пушкарь домовився про спільні дії з кошовим отаманом Яковом Барабашем, хоча в боротьбі за гетьманську булаву вони були суперниками. Барабаш також писав доноси на Виговського, шукаючи підтримки Москви. Московський уряд провадив таємні переговори водночас і з Пушкарем, і з Барабашем, підштовхуючи їх до повстання.

У своїй соціальній політиці Виговський спирався тільки на старшинську верхівку та українську покозачену шляхту, а тому передусім сприяв збільшенню та розширенню старшинського й шляхетського землеволодіння. Нагромаджуючи землі й маєтки, старшини, в руках яких зосереджувалася політична, адміністративна, судова та військова влада, використовували своє панівне становище, щоб примушувати селян відбувати «послушенство», тобто віддавати частину здобутків своєї праці. Заводилися чинші, данини, селяни притягалися навіть до панщини.

Рядове козацтво з невдоволенням дивилось, як старшина прибирала до своїх рук найкращі ґрунти, луки й луки. Відбувався поділ, роздвоєння в самому середовищі козацтва. У ньому формувалися нібито дві партії — старшинсько-аристократична і демократична. Виговський вважав основою держави саме старшинсько-аристократичну частину українського суспільства. Селянсько-козацьку масу він прагнув утримати в покорі адміністративними засобами. Відверта орієнтація гетьмана на панівну старшинсько-шляхетську верхівку дратувала та обурювала не тільки козацтво, а й міщанство та селянство, котрі жили недавніми традиціями боротьби проти чужоземного гноблення та за соціальну справедливість.

Рух протесту розгорнувся й серед нижчих прошарків українського населення. Селянство нападало на панські, старшинські двори, на заможних козаків, купців... Рухом народних мас скористалися старшини, руки яких тягнулися за гетьманською булавою. Царський уряд втрутився в соціальні протистояння й боротьбу за владу, використовуючи їх для встановлення панування Москви в Україні.

Барабаш і Пушкар підняли заколот проти законно обраного гетьмана. Пушкар зібрав на Полтавщині у великій кількості так званих «дейнеків» — бездомних і безземельних наймитів, «гультяїв» — робітних людей із промислів (гуралень і буд), озброєних рогатинами, косами та киями. Їх об'єднувала одна мета — помсти старшині, заможним козакам, маєтки й садиби яких вони громили й грабували, а власників убивали. До повстанців приєдналися запорожці на чолі з Барабашем. Виговський спочатку шукав мирного порозуміння з опозицією, казав, що не хоче проливати крові, а потім удався до блокади Запорозжя й Полтави, не допускаючи туди зброю та харчові припаси.

На кордонах Запорозжя були поставлені полки Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький та Іркліівський, які мали наказ хапати й карати на смерть кожного, хто пробирався на Запорозжя. Однак це не вгамувало повстанців. Заколот поширився на все Подністров'я. 40 тисяч повстанців на чолі з Пушкарем і Барабашем виступили проти Виговського. Вони розбили направлені гетьманом війська під проводом полковників Івана Богуна та Івана Сербина. Тоді Виговський мобілізував полки, в яких було 20 тисяч козаків, приєднавши до них своїх нових союзників — татар (40-тисячну орду на чолі з Карач-беєм). В облогу була взята Полтава, біля якої два тижні велися бої. 15 травня бунтівників розбили. З їхнього боку полягло 15 тисяч, серед них і Мартин Пушкар. Якова Барабаша повісили. Полтава була спалена. Татари захопили багато людей у неволю. Виговський велів козакам відбити бранців. Запорозжці втекли під захист московського війська, яке прибуло разом із воеводами, щоб стати залогам в Києві, Чернігові та Ніжині. Воеводи злякалися й відступили зі своїми ратними людьми в межі Московської держави. Тільки Шереметьєв зумів укріпитися в Києві.

Так розпочалася в Україні кривава братовбивча війна, викликана боротьбою за гетьманську владу. На цей раз громадянська війна коштувала Україні 50 тисяч люд-

ських жертв: кільканадцять тисяч полягло в бою. Крім того, татари, що прийшли Виговському на допомогу, вивели з Лівобережжя багато ясиру. Почався розпад збройних сил України, порушилася їхня монолітність. Уперше козацькі полки воювали один проти одного. Ситуація, що склалася в Україні, певною мірою була наслідком підступної, двоєдушної політики Москви, яка й розпалювала, й використовувала громадянську війну в Україні. Агенти царського уряду доводили, що слід обмежити владу гетьмана й старшини, посадити в містах царських воевод, піддати цілковито Україну під царя, який і захистить народ.

Виговський на гіркому досвіді переконався, що за найлояльнішого його ставлення до Московської держави царська політика несе і йому особисто, а головне — Україні, згубу. Гетьман приймає рішення розірвати союз із Москвою. Виговського підтримала більшість козацьких полковників зі своїми полками, а також генеральна старшина, які добре розуміли антиукраїнську політику Москви. Це були найосвіченіші серед козацтва люди, які найкраще виявили себе в минулій боротьбі українського народу з поляками: генеральний суддя Богданович-Зарудний, генеральний осавул Ковалевський, генеральний писар Іван Груша, обозний Тиміш Носач; полковники — Григорій Лісницький, Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Богун, Оникій Силич, Остап Гоголь, Михайло Зеленський, Михайло Ханенко, Станіслав Морозенко; брати Виговського — Данило (чоловік доньки Богдана Хмельницького — Катерини), Костянтин і Федір, їхній дядько — овруцький полковник Василь та небіж Ілля — Виговські.

Погляди цієї старшини поділяло й духовенство, яке динило опір домаганням Москви скасувати давній звичай обирати нового митрополита для української церкви вільними голосами всіх архієреїв, а також спробам підкорити українську церкву московському патріарху.

Замовні міщани також стояли за незалежність України, оскільки вже почали відчувати наступ Москви на магдебургію та інші їхні права. Іван Богун із погрозою говорив Скуратову: «Непотрібні нам московські воеводи — жінок і дітей наших переписувати. Ти до нас в Чигирин ідеш? Не здоровий від нас поїдеш». Виховані в традиціях політичної свободи, старшина й козаки з осторогою приглядалися до суворого московського абсолютизму, брутальних і жорстоких звичаїв, нетерпимості та релігійного фанатизму. Їх лякала перспектива обернутися на цар-

ських «холопів», позбавлених усяких політичних прав і залежних виключно від милості самодержавного царя. Проте частина старшини трималася Москви.

У 1659 р. Іван Богун у листі до Івана Безпалого, одного зі старшин — прихильників царя, писав: «Непомалу дивуємося, що ваші мості, народившись з нами разом як вільний народ і разом зріши на Україні, нашій Вітчизні, і проливаючи немалий час кров свою за вольності всього Війська Запорозького, зараз самі добровільно піддаєтеся в неволю і з нами, братією своєю, з ким разом хліба їли і проти кожного неприятеля ставали, ведете війну і на нас, свою кров, наступаєте».

Виговський зі старшиною виступили з міжнародним маніфестом, пояснюючи причини, що привели їх до повного розриву і війни з Москвою. «Ми, все військо Запорозьке, заявляємо й свідчимо перед Богом і цілим світом цією нашою невинною й чистою маніфестацією, що великі війни, ведені з Польщею, не мали ніякої іншої мети, як тільки оборону святої Східної Церкви й прадідівської свободи, якої любов'ю ми держимося. Її провадив вічної пам'яті наш гетьман Богдан Хмельницький і канцлер наш Іван Виговський. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою Божою й справами громадськими. Задля того ввійшли ми в союз із татарами, з пресвітлою королевою шведською Христиною, а згодом і з найяснішим королем Карлом Густавом, і всім ми завжди дотримували, заховували їх непорушними, і додержували вірність. Навіть і Польщі не дали ми ніколи причини нарушити пакти, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з іншої причини прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб нашу свободу, здобуту за Божою допомогою і освячену кров'ю, могли зберегти, а після смерті передати потомкам нашим».

Далі в маніфесті говорилося, що цар московський не виправдав надій України, не виконав своїх обіцянок; не надавав допомоги проти ворогів, розпочав трактати з Польщею коштом України, наказав ставити в Києві фортецю, щоб держати народ в ярмі, нарешті задумав зовсім знищити Білу Русь і Україну з усім Військом Запорозьким; почав сіяти усобицю, піддержувати бунти проти гетьмана. «Москва готує нам ярмо неволі насамперед внутрішньою громадянською війною, а далі відкрито своєю власною зброєю, без усякого приводу з нашого боку». Наприкінці в маніфесті зазначалося, що не на українців спадає відповідальність за нову війну, що вже розпалю-

лася, й що вони «примушені підняти законну оборону та вдатися до сусідів із проханням про допомогу для своєї свободи».

Оскільки Швеція на той час припинила війни й пізніше формально замирилася з Москвою і Польщею, Виговський зі старшиною, вище православне духовенство з київським митрополитом Діонісієм Балабаном прийняли пропозицію про союз із Польщею, яка, будучи ослаблена майже безперервними війнами, прагнула знову приєднати козаків, обіцяючи Україні самостійність у межах Речі Посполитої. Серед польських політиків уперше почали лунати, щоправда, поодинокі голоси, які закликали визнати в якійсь формі українську державність. За приклад можна навести меморіал познанського воєводи Лещинського: «Що досі ми не прийшли з ними до згоди, не козаки, а ми винні, бо дивилися на них згорда, не як на людей — не те, що як на нерівних нам, але не вважаючи їх за людей! Та Бог показав, що це такі ж люди, як і інші, покарав нашу пиху, і тепер вони варті великої пошани — що так завзято стояли за свої вольності, що годилися краще загинути, ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування... Справді, треба їх визнати за націю, а не за партію; даймо ж їм спокій та ніяким штучним та неприродним способом не викликаймо інтриг, і не розбиваймо їх. Нехай з ними буде така унія як литовська; нехай один народ над другим не має ніяких окремих прав, бо тільки законно унормованими відносинами тримаються держави, а підвищення одного народу над другим приносить розлад».

16 вересня 1658 р. у місті Гадячі укладено трактат про унію України з Польщею. З боку України для переговорів від кожного полку прислано спеціальних представників, які обмірковували пункти договору та скріпляли його своїми підписами. З польського боку головним послом був коронівський секретар Станіслав Казимир Беньховський. Переговори з українського боку очолив Юрій Немирич, який і є справжнім творцем Гадяцького трактату. Вважають, що він — автор і міжнародного маніфесту старшини.

Юрій Немирич — український шляхтич, знатного роду, виходець із Північної Київщини, здобув блискучу освіту в Голландії, Оксфорді, Кембріджі, Парижі. Талановитий автор праць з історії й теології, він займався дипломатією — був послом польського сейму. У складі польського війська брав участь у війнах зі Швецією й

Москвою. Аріанин за своєю конфесією, він потім повернувся до православної віри своїх предків. У 1655 р. вступив на українську дипломатичну службу, був щирим і палким прихильником політичних планів Богдана Хмельницького, виконував ряд його відповідальних доручень: їздив послом до шведського короля, семигородського князя Ракочі. Юрій Немирич мав великий вплив на Івана Виговського. Оцінюючи політику Москви щодо України, Немирич бачив, що державно-політична автономія поступово перетворювалася на міф. Зростала небезпека для України з боку Московської держави, яка поглинала «царство. по царству», перетворюючи народи на рабів.

Немирич бажав утілити в Україні свій політичний ідеал — союз трьох федеративних вільних республік, об'єднаних між собою лише особою короля, який обирався всіма членами союзу. Немирич сподівався, що на підставі Гадяцької угоди утвориться новий державно-федеративний союз — Польща, Велике князівство Литовське, Велике князівство Руське, тобто Україна. Велике князівство Руське мало б свій найвищий судовий трибунал із діловодством українською мовою, своїх урядовців, свою власну державну скарбницю, свою монету (для її карбування передбачалося відкрити монетний двір у Києві), свою армію — 30 тисяч козаків і 10 тисяч найманого війська.

Києво-Могилянська колегія діставала такі ж само права, які мала Краківська. Другу академію планували заснувати в іншому місті України й теж з університетськими правами. Дозволялося засновувати колегії, гімназії з латинською або грецькою мовами навчання, взагалі всякі українські школи — «скільки їх буде треба», передбачалося цілком вільне книгодрукування. Законодавча влада належала Раді, своєрідним національним зборам депутатів від усіх земель Великого князівства Руського й від усіх станів — козаків, шляхти, духовенства, міщан. Селяни, зрозуміло, не бралися до уваги. Козакам забезпечувалися давні соціальні права, а на пропозицію гетьмана, з кожного полку по сто козаків діставали шляхетство.

Вища виконавча влада надавалася гетьманові, що обирався на Раді пожиттєво із затвердженням цього рішення королем. Водночас гетьман вважався київським воєводою й сенатором. Брестська церковна унія цілковито скасовувалася в усіх трьох державах — Україні, Литві, Польщі. Православній церкві поверталися храми, землі, майно. У спільному сенаті мали дістати місця православний митрополит і єпископи. Католицькій церкві та іншим

релігійним конфесіям забезпечувалася повна толерантність.

У першому розділі Гадяцького договору визначалася також спільна міжнародна політика. Всі три республіки мусили об'єднати зусилля для здобуття берегів Чорного моря й відкриття на ньому вільної навігації, взаємно допомагати одна одній у війні, зокрема проти Москви, якщо вона не поверне тих литовських і білоруських земель, які вона приєднала до себе. На випадок угоди Московської держави з Річчю Посполитою вона може бути прийнята як четвертий незалежний член федерації.

У Гадяцькому договорі робилася спроба дати нові назви і визначення Українській державі — «Велике князівство Руське», яке об'єднувало воеводства Київське, Брацлавське та Чернігівське. На переговорах українці домагалися, щоб до складу Великого князівства Руського входили й західні українські землі — воеводства Волинське, Подільське, Руське та Белзьке, а також Пінський та Мстиславський повіти. Однак польські послани виявили щодо цього не поступливість.

Принагідно слід зазначити, що виникнення нової назви певною мірою викликане тим, що назва створеної в ході Визвольної війни 1648—1657 рр. Української держави не була офіційно і юридично визначена. Фігурувала назва — «Військо Запорозьке». Іноді на переговорах держава іменувалась як «Гетьман з Військом Запорозьким». Саме так Богдан Хмельницький і підписував державні документи, тобто ця формула репрезентувала Українську Гетьманську державу. Фігурувала зазначена формула й у договорі 1654 р. як визначення Української самостійної незалежної держави, що уклала договір з іншою стороною — Московською державою.

Щоправда, царський уряд майже відразу почав упродовжувати для приєднаної України назву «Малоросія», котра остаточно утвердилася в Російській імперії. Український народ ніколи не іменував себе малоросами, а українські землі не називав «Малоросією», тільки «Україною». Це засвідчують козацькі думи й народні пісні.

З другої половини XVII ст. до 1764 р. побутувала назва «Гетьманщина» для визначення української державності та окреслення території Лівобережної України, що підлягала гетьманській владі й належала Росії. Правобережна Україна за Андрусівською угодою 1667 р. і Вічним миром 1686 р. знову була віддана Московією під владу Польщі й називалася тільки роздрібно як тери-

торія кількох польських воеводств. Іноді в офіційному листуванні траплявся термін «Польська Україна».

У офіційних документах XVIII ст. зустрічалися рудименти використання щодо Гетьманщини терміна — «землі Війська Запорозького». Це викликало заперечення Запорозької Січі, володіння якої за Дніпровими порогами називалися «Вольності Війська Запорозького». У 1734 р. Запорозька Січ висловила царському уряду свій протест проти вживання подібної назви для Гетьманщини.

Після укладення Гадяцької угоди в середині серпня 1658 р. розпочалася війна України проти Москви. Спочатку царський уряд, дізнавшись про Гадяцьку угоду Виговського з Польщею, налякався й готовий був дечим поступитися. Воеводам доручалося піти на переговори з Виговським, навіть обіцяти йому виведення воеводи з військом із Києва та визнання умов Гадяцького договору. Виговському були готові дати звання й посаду київського воеводи, а старшині забезпечити землі та всякі свободи. Царський уряд не знав повного тексту Гадяцького договору. Виговський, повідомляючи царя про угоду з Польщею, заявляв, нібито він зберігає союз із Москвою. Водночас цар вирішив в Україну велике військо під проводом князя Трубецького.

Виговський уже не йняв віри Москві. Він спробував вибити воеводу Шереметьєва та його ратників із Києва, послав проти нього військо на чолі зі своїм братом Данилом Виговським, який мусив з'єднатися з київським полковником Павлом Хмельницьким. Але воевода Шереметьєв, дізнавшись про наступ, вийшов із київської фортеці проти козаків і погромив їх під Києвом. Пізніше Данило Виговський потрапив у полон і був закатований у російському місті Калузі.

Гетьман Іван Виговський із головними силами вирушив проти воеводи Ромодановського, що спочатку стояв на кордоні. Однак воевода встиг об'єднатися з Трубецьким і ранньою весною 1659 р. більш як сотисячна московська армія під проводом князів Трубецького, Ромодановського, Пожарського та Львова вирушила в Україну, руйнуючи й нищачи все на своєму шляху. У складі московського війська був Іван Безпалий з козаками.

Під містечком Срібним Петро Дорошенко з козацьким загоном зробив спробу затримати це величезне військо, але безуспішно. Сам він ледве врятувався. Князь Пожарський звелів вирізати всіх до одного людей у містечку. Протягом 70 днів з 21 квітня 1659 р. ніжинський

полковник Григорій Гуляницький із п'ятьма тисячами козаків свого та чернігівського полків витримували облогу в Конотопі стотисячного московського війська. Не мали успіху ні запеклі штурми, ні підкопи з мінами, ні жорстокий безперервний гарматний обстріл. Московські командуючі наказали засипати рів навколо фортеці. Козаки робили вилазки, розганяли московських вояків, виносили з рову насипану землю й переносили її на вал, який ставав чимраз вищим.

Розлючений Трубецькой послав частину свого війська до міста Борзни. Місто спалили, побили багато людей, козацьких жінок і дітей, а вцілілих відправили до Москви. Така ж трагічна доля спіткала й Ніжин. Виговський нарешті зміг зібрати всі свої сили: козацькі полки (16 тисяч), наймані війська — сербів, поляків, німців, волохів (кілька тисяч), а також орди кримського хана Махмет-Гірея та польські корогви під проводом Андрія Висоцького. 24 червня це об'єднане військо вирушило до Конотопа. По дорозі розбили загін московського війська й підійшли до багнистої річки Соснівки, що за 15 верстов від Конотопа.

Оглянувши місцевість, гетьман вирішив, що вона підходить для поля битви. Сюди він мав намір виманити московське військо й дати йому бій. Верстов за десять праворуч Виговський поставив татарські орди. Козаків під командуванням Степана Гуляницького розмістив на широкій луці в закритому місці. Сам гетьман, узявши невеликий козацький загін і частину орди на чолі з салтаном-нурадимом, перейшов бродом Соснівку й 27 червня з тилу вдарив на військо, що обложило Конотоп. Він мав намір після атаки нібито вдатися до втечі й таким чином примусити московське військо погнатися за козацько-татарським загоном, а отже потрапити до місця, де сховалися основні козацькі сили.

Однак після удару Виговського серед ворожих військ виникла паніка, вони почали тікати, а козаки — переслідувати їх. Проте згодом воеводи, побачивши, що у Виговського війська вдсятеро менше, ніж у них, самі повели атаку на козаків, котрі, як і наказував гетьман, втекли й перебралися через річку Соснівку.

На другий день вранці Пожарський із 30-тисячним військом перейшов річку. Решта московських військових сил залишилася під Конотопом. Пожарський почав лагодити своїх вояків до бою, наказав установлювати гармати. У цей час козацький п'ятитисячний загін на чолі зі Степаном Гуляницьким викопав непомітно для ворога

рів, просуваючися до того моста, який щойно перейшло московське військо. Пожарського атакував зі своїм загонем Виговський і під ворожим обстрілом зразу подався назад, знову використавши маневр удаваної втечі. Московські війська кинулися за ним і таким чином опинилися далеко від моста. Козаки Гуляницького, які тепер опинилися в тилу московського війська, порубали міст і загатили ним річку, додавши ще скошеної трави й очерету, нарубаної лози та шелюги. Річка розлилася на всю луку.

Пожарський, побачивши за собою козаків, повернув назад. Тоді вже Виговський почав його переслідувати. Тут із гуком і свистом, наче вихор, налетіла орда, напавши на військо Пожарського з лівого флангу, з правого атакував Виговський. Пожарський зі своїм військом подався назад до річки, але там не було ходу. Гармати й коні повгрузали в багнюці. Спроба втечі пішки теж була невдалою. 30 тисяч царських вояків лягло трупом, устигаючи луку. Трубецької з рештою війська поспішив відступити від Конотопа. Відбиваючись від атак козаків і татар, що його переслідували, він дійшов до Путивля.

Московська армія зазнала нечуваного розгрому. Кілька московських воевод потрапило в полон. Князя Пожарського Виговський віддав татарам. Той так паскудно лявся, що хан наказав відрубати йому голову. Російський історик Соловйов на основі московських джерел описує наслідки розгрому царських військ: «Цвіт московської кінноти... загинув в один день, і ніколи вже після того цар московський не був спроможний вивести в поле такого блискучого війська. В жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах напав на Москву... Царська столиця Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішали на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар із боярами раз-у-раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами та майном наповнили Москву, і йшла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль».

Очікувалося, що Виговський піде прямо на Москву. Бій під Конотопом, здавалося, вирішив результат війни на користь України, з'явилась перспектива звільнитися від влади Московії. Але використати таку грандіозну перемогу Виговському не вдалося. За його плечима кувалася зрада, готувалося повстання. Опозицію за допомогою воевод організував керівник старшин промосковської орієнтації — наказний гетьман Іван Безпалий. До

того ж більшість українського народу не сприйняла Гадяцької угоди, незважаючи на її досягнення з державного, політичного, юридичного погляду. Немоżliвим здавався ніякий союз із Польщею, з-під гніту якої люди тільки-но визволилися. Лякалися, що польські магнати й шляхта повернуться, знову буде кріпацтво, панщина, окатоличення, ополячення. Сама думка про поворот під верховенство польського короля була нестерпною.

Не тільки селяни, а й частина козаків, окремі міста й такі старшини, як вінницький полковник Іван Богун і славетний кошовий Іван Сірко — противники Московської держави, взяли участь у повстанні проти Виговського, яке згодом переросло в народне антипанське повстання. Жертвою його став і Юрій Немирич, якого селяни зарубали біля села Свидовця Козелецького повіту, розшматувавши його тіло. У цей час Іван Сірко підняв повстання на півдні. Оголосивши гетьманом Юрася Хмельницького, він організував напад на Крим. Хан, змушений поспішити туди, покинув Виговського, який не мав змоги без татар продовжувати наступ на Москву.

Шанс визволити Україну від царського панування був утрачений. Група полковників, очолених Тимошем Цецюрою, Василем Золотаренком, Якимом Сомком, які домагалися гетьманства, організували змову проти гетьмана. За допомогою «ратних людей» Шереметьєва перебили кілька тисяч прихильників Виговського. Знову спалахнуло полум'я громадянської війни. Очевидець писав: «Одно містечко воює проти іншого, син проти батька, батько проти сина — страшне тут твориться вавилонське замішання». Змовники закликали на Україну Трубецького з рештою його армії. Він зібрав свої полки, а потім вийшов на Лівобережжя, захоплюючи місто за містом і приводячи всіх до присяги на вірність цареві. Київський воевода Шереметьєв послав військо з Києва, яке попововою Шереметьєв дощенту Гоголів, Вороньків, Трипілля, Стайки, Макарів, Горностай-поле і ще багато інших містечок, сіл і хуторів, а людей — і великих, і дітей, і жінок — сіх до ноги вибило.

Гетьман спробував звернутися до ради, яка збралася в Германівці на Київщині 11 вересня 1659 р., але мусив утікати. Всі козаки його покинули й перейшли до Юрія Хмельницького. З Виговським залишилися тільки його наймане військо та поляки. Верещагу й Сулиму, яким гетьман звелів прочитати на раді гадяцькі пакти, козаки порубали. Група Цецюри звинуватила Виговського в тому, що він «продав козацьку волю за польські

шляхетські привілеї». Рада розійшлася й збиралася через деякий час у Жердеві, поблизу Канева, вже без Виговського. Обрали гетьманом Юрася Хмельницького. Виговський добровільно передав гетьманські клейноди — булаву та бунчук, але поставив умову, щоб його жінку Олену Виговську з маленьким сином Остапом Юрій Хмельницький випустив із Чигирина.

На той час царська армія оволоділа всім Лівобережжям. Її командуючий Трубецькой, виконуючи таємні царські інструкції, закликав Юрася Хмельницького до Переяслава. Тут Трубецькой організував раду, оточивши її 40-тисячним царським військом. Переважали на раді старшини — прихильники Москви, з правобережних полковників майже ніхто не прибув. Юрій Хмельницький, якого знову було обрано гетьманом, потрапив фактично в становище заручника Трубецького й мусив прийняти так звані переяславські статті, в яких, крім інших обмежень української державності, встановлювався контроль царя над військовою діяльністю козацтва, обмежувалася влада гетьмана й підпорядковувалися численним царським воеводам функції та права старшинської адміністрації.

Майже всіх родичів Виговського було заарештовано: братів — Данила, Василя, Юрія, небожа Іллю Виговських. Їх забрали до Москви, а потім заслали в Сибір. Данило Виговський вмер по дорозі, в Калузі, не витримавши мордування.

Після ради до Івана Виговського, котрий спинився у Білій Церкві, прибули обозний Носач, полковники Гуляницький та Дорошенко і вручили колишньому гетьману постанову ради й підписку нового гетьмана Юрія Хмельницького та старшини, що вони видадуть Виговському його дружину й звільнять із полону в Чигирині деяких поляків. Але Юрій Хмельницький зламав своє слово й не випустив Олену Виговську, якій довелося майже рік прожити в Суботові під сторожею, де вона дуже бідувала. Він навіть мав намір видати її з дитиною царському уряду.

Переяславські статті 1659 р. викликали гостре невдоволення козацтва та обурення серед старшини, значна частина якої після цього відійшла від Москви, зокрема й деякі найбільші її прихильники. Утвердившись на Лівобережжі, царський уряд поставив за мету анулювати Гадяцьку угоду й продовжити експансію на Правобережжю України. Він направив туди, в порушення Віленської угоди з Польщею, 20-тисячну сильно озброєну й виму-

штувану чужоземними офіцерами армію під проводом Василя Шереметьєва, а також 20-тисячний козацький корпус під командуванням полковника Тимоша Цецюри. Гетьман Юрій Хмельницький із 30-тисячним козацьким військом мусив до них приєднатися по дорозі.

Поляки оточили Шереметьєва під містечком Любаром. Після кількадечних боїв Шереметьєв відійшов до Чуднова, де його війська було взято в облогу. Юрія Хмельницького атакували під Слободищами. Козаки відбили атаки, й тоді польний гетьман Юрій Любомирський запропонував переговори. Старшина пішла на них. Тут таки, в полі, уклали Слободищенський трактат на основі Гадяцької угоди, але без головного, принципового пункту про окреме самостійне «Велике князівство Руське». Узгоджена була тільки автономія України на чолі з гетьманом Юрієм Хмельницьким.

Козацькі частини на чолі з Цецюрою залишили табір царського воеводи, який, довідавшись про договір Юрія Хмельницького з поляками, капітулював. Попередньо він видав кілька тисяч козаків, котрі лишилися в його таборі, татарам у неволю, вимовивши для своєї армії право повернення додому без зброї. Але татари кинулися на неозброєне московське військо, половину вирізали, решту взяли в полон. Сам Шереметьєв 20 років просидів у Криму в неволі.

Серед польських військ під Слободищами, а потім під Чудновим був Іван Виговський із двома полками. Він не втрачав надії реалізувати Гадяцьку угоду. Однак вона хоча і лягла в основу Слободищенського трактату, не містила засадничих статей, якими визначалося окреме, рівне з Польщею «Велике князівство Руське» й забезпечувалася самостійність України.

Польща, взагалі, з самого початку не збиралася виконувати Гадяцьку угоду. Ще в травні 1659 р. у Варшаві на сеймі король і всі стани Речі Посполитої підтвердили присягою Гадяцький договір, надавши невеликій частині козаків шляхетство. Але це відбулося після майже місяця рхливих дебатів, обурення магнатів і шляхти тим, що Україна домагається урівнення в політичних і державних правах із Польщею. Й тільки цинічне езуїтське запевнення Бенювського, що треба домогтися прилучення козаків до Польщі, а згодом можна буде й повернути старі порядки, схилило сейм до присяги. Сенатори на чолі з королем свідомо йшли на клятвoporушення, відмову в майбутньому від своєї присяги.

Король щедро обдарував Івана Виговського, який

утратив своє гетьманство. Настановив його київським воеводою й сенатором, подарував двоє староств: Любомиль на Холмщині з 25 селами та Барське на Поділлі, де було 30 сіл. До королівських дарувань входила також маєтність у Галичині коло Жидачева: з селами Руда на Стрії, Волиця й Кохавина.

Після Чуднівського погрому царського війська Шереметьєва та підписання Юрком Хмельницьким і старшиною Слободищенського трактату з Польщею, Виговському, нарешті, було повернуто його жінку Олену з сином Остапом. Виговські оселилися спочатку в Руді на Стрії, а потім перебралися в інший свій маєток, у Барі, ближче до козацької України. Іван Виговський не хотів віддалятися від українського політичного життя, уболював за долю рідного краю.

Україна тоді вже розділилася фактично на дві частини — Лівобережну й Правобережну. Кожна з них мала свого гетьмана: на Лівобережжі — демагог і царський прислужник Іван Брюховецький, котрий сам просив царя надіслати воевод на Україну, а на Правобережжі — Павло Тетеря. Розумний і освічений, він у минулому виконував дипломатичні доручення Богдана Хмельницького, згодом перейшов на службу до польського короля. Домагаючися булави, умовив Юрія Хмельницького зректися гетьманства і зайняв його посаду правобережного гетьмана під егідою Речі Посполитої. На козацькій раді в Чигирині старшина, підкуплена Тетерею, обрала його гетьманом, а король затвердив це рішення.

За час свого гетьманування Павло Тетеря показав себе прислужником польських магнатів, ненаситним, хитрим, лукавим, немилосердним користолобцем, який діяв із безмежним егоїзмом і жорстокістю. Народ його ненавидів. В особі Івана Виговського Тетеря вбачав суперника й ворога, претендента на правобережне гетьманство, хоча колись удавав себе за запорозького приятеля й одиодумця Виговського, підтримував Гадяцьку угоду. Тетеря був навіть родичем Виговського, сестра якого була першою жінкою Тетері. Крім того, між Виговським і Тетерею, який захопив добро Данила Виговського (брата колишнього гетьмана), виникли й майнові суперечки.

Наприкінці 1664—1664 років польський король зробив останню спробу захопити Лівобережну Україну, напавши на неї з польськими коронними та найманими військами, а також козацькими полками під проводом Тетері. Польща не досягла своєї мети. Її війська мусили відступити на Правобережжя. Однак внаслідок цієї аг-

ресії на українській землі пролилося багато крові, було спалено багато сіл і містечок. У тилу польських військ на Правобережжі, на Брацлавщині, вибухнуло антипольське повстання, очолене Іваном Сірком. Тут залишилося невелике польське військо, кероване полковником Себастьяном Маховським. Він виступив проти повстанців, але ті його відтіснили і змусили засісти в Білій Церкві, яку обложив зі своїми загонами отаман Сулимка. Повстанці взяли й Лисянку й Ставище на Київщині. Однак на допомогу Маховському розірвали кільце облоги, одгалими йому козаками. Вони розірвали кільце облоги, Сулимка відступив, а потім його загони було розбито під Рокитною, де отаман і загинув. Виговський не втручався у військові дії, які розгорнулися на Правобережжі.

Польські магнати й шляхта недолюбували Виговського. Їм не до вподоби були український патріотизм колишнього козацького гетьмана, його ідеї самостійності України. Виговський, ставши польським воеводою й сенатором, залишався однак активним захисником православ'я, а у 1662 р. вступив до Львівського братства. Ще коли Юрась Хмельницький на раді в Корсуні, у 1662 р., склав свою булаву й постригся в ченці, деякі правобережні козацькі полковники воліли знову обрати Виговського гетьманом, але польські магнати заперечували проти цього.

Вони підтримали звинувачення Тетерею Виговського, що нібито той був організатором повстання на Правобережжі проти Польщі, таємним прибічником московського царя. Тетеря написав листа королю, де додав, що Виговський мовляв є спілником Сірка й написав Виговському прихильного листа, в якому просив його придумати повстання. Тетеря сфальсифікував документи на підтвердження безпідставних звинувачень колишнього гетьмана України й розіслав повсюди листи. Крім того, з гаручою підтримкою Маховського. Разом вони вирішили знищити Виговського. Заслугове на увагу, що в минулому Виговський зробив добро цьому польському полковникові — викупив із неволі двох його небожів.

На початку березня 1664 р. Виговський як київський воевода видав універсал, скликаючи шляхту київського воеводства на сеймик до Житомира. Однак розіслані повсюди листи Тетері зробили свою справу. Шляхта скрізь уже водала, що Виговський зрадник.

Для з'ясування справи Виговський вирішив побачитися з Тетерею, але не застав його ні в Білій Церкві, ні

в Рокитному. Саме в цей час Виговського закликав Маховський «на пораду про важливі речі». Там був і Тетеря. Разом з ще кількома своїми прибічниками вони нібито склали військову раду й засудили Виговського до страти. Він намагався спростувати сфальсифіковані звинувачення, довести, що їхній вирок є кричущим беззаконням і злочином, що його як воеводу й сенатора мають судити тільки король та сенатори.

Але все було даремно. Йому не дозволили написати королю, не виконали навіть прохання Виговського дати йому можливість умерти як годиться християнинові, прислати православного священика, щоб він міг висповідатися й причаститися. На світанку дев'ятого березня 1664 р. Івана Виговського витягли з хати й на порозі розстріляли. Лиходійний вчинок викликав обурення міщан і козаків Корсуня. Маховський мусив утікати з міста.

Жінка Виговського, дізнавшись про загибель свого чоловіка, тяжко захворіла. Але, побоючися лиха й собі, хвора, втекла з Бара удвох зі своїм братом Юрієм. Криючися по лісах, дісталася до Руди, свого галицького маєтку. З великими труднощами добула тіло свого чоловіка й поховала його в скиті Руди Гніздичевської, в склепі Хрестовоздвиженської церкви. Через три місяці вона померла, заповівши поховати її поруч із чоловіком.

Ні Тетеря, ні Маховський не були покарані.

НАЙТРАГІЧНІШИЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

вове життя та діяльність гетьман України Петро Дорошенко підпорядкував боротьбі за її незалежність. Державний діяч і дипломат, він пройнявся метою вивести свою Вітчизну з руїни, об'єднати її розірвані частини, відновити самостійну Українську державу. На обох сторонах Дніпра він зустрів визнання, довіру й пошану українського народу.

Три сильні держави того часу — Московія, Річ Посполита, Оттоманська Порта, змагаючись між собою, намагалися завоювати Україну. Розраховуючи використати суперечності між ними, Дорошенко для успішного ведення бойових дій у війні з Польщею звернувся за допомогою до султанської Туреччини. Руйнації, розорення турками й татарами українських міст і сіл, знищення та захоплення в неволю людей обернули прокляттям ставлення народу до гетьмана в обурення та прокляття.

Петро Дорошенко народився в 1627 р. у Чигирині. Він походив із старовинного козацького роду. «Я з прадіда козак», — любив говорити український гетьман. Його дід — Михайло Дорошенко був гетьманом реєстрових козаків. Військова й політична діяльність Михайла Дорошенка талановитого організатора, адміністратора й полководця, припадає на 20-ті роки XVII ст. Він брав участь у Хотинській війні 1621 р., керував походами на Крим, під час одного з них здійснив перехід козаків через Сиваш *, 1628 р. загинув у боях під Бахчисараєм.

* Цей подвиг двічі повторили українські козаки у XVIII ст. під час російсько-турецьких воєн, а в 1920 р., коли йшли бої за Крим, Сиваш форсували дві дивізії з Народної Української армії, яку очолював Нестор Махно.

Батько Петра — Дорочій Дорошенко — був козацьким полковником. Син дуже цінував родинну традицію і з гордістю згадував свого лицарського предка. Немає даних про освіту Петра Дорошенка, невідомо, де й коли він навчався. Однак відчувалося, що майбутній гетьман здобув добру освіту, мабуть, у братській школі або

в колегіумі. Там він міг вивчити латину і польську мову, які дуже добре знав, а також історію. Він був блискучим промовцем, а саме навчання мистецтва риторики приділялася в братських школах особлива увага. Ще одна характерна властивість Петра Дорошенка — він був дуже дотепним.

Військову службу молодий Дорошенко почав у козацькому війську. Весною 1648 р. в складі тритисячного повстанського загону, очоленого Богданом Хмельницьким, він вийшов із Запорозької Січі на волость. Отже, з перших кроків Визвольної війни українського народу

1648—1657 років Петро Дорошенко брав у ній участь, спочатку рядовим козаком, а в 1649 р. його записали до реєстру Запорозького Війська гарматним писарем Чигиринського полку, що передбачало певний рівень освіти й професійне знання гарматної справи. У 1657 р. Хмельницький призначив Дорошенка прилуцьким полковником. Так майбутній гетьман формувався як полководець, політик, дипломат, пройшовши школу Богдана Хмельницького.

Перебування в Чигирині — столиці Української Гетьманської держави, де виникали, розвивалися, розроблялися й утілювалися в життя ідеї української державності, допомогло Дорошкові виробити свій широкий погляд на цю справу. Після смерті Богдана Хмельницького він продовжує відігравати помітну роль у колі поборників української державності. Український патріот, душею й тілом відданий визволенню України, утвердженню її державності, Дорошенко був людиною могутнього духу, визначного розуму, нестримної енергії, незламної волі.

Прилуцький полковник Дорошенко став на бік гетьмана Виговського, котрий прагнув урятувати самостійність Української держави у федерації з Польщею та Литвою. Брав участь і в Чуднівській кампанії, в якій 20-тисячне царське військо капітулювало перед польською армією, а козацькі полки на чолі з Юрієм Хмельницьким, який був на той час гетьманом, уклали з поляками Слободищенську угоду. Під час гетьманування Тетері на Правобережжі, Дорошенко був у нього генеральним осавулом. На момент обрання правобережними козаками Петра Дорошенка гетьманом, він обіймав посаду черкаського полковника.

У тяжкий і трагічний час для України взяв гетьманську булаву Петро Дорошенко. Україна фактично розпалася на дві частини, кожна зі своїм гетьманом різної іноземної орієнтації. На Лівобережжі, яке залишалося під владою Москви, гетьманом був Іван Брюховецький, на Правобережжі, що перебувало під владою Польщі, — Павло Тетеря. Обидва ці гетьмани, видряпавшись нагору і захопивши владу інтригами, підкупом, демагогією, підтримкою окупаційних військ, дбали тільки про свою користь і готові були на будь-який злочин проти свого народу задля збереження влади. І Брюховецький, і Тетеря свідомо віддавали народ під чуже панування: один — під царя, другий — під короля. В особі цих двох гетьманів відбився занепад української політичної й

державної думки, що охопив значну частину старшини під час руїни.

Лівобережний гетьман Брюховецький догідливістю Москві перейшов усі межі: просив царя обсадити воеводами всі українські міста й замінити козацьку адміністрацію царськими урядовцями, ввести царське оподаткування в Україні, прислати з Москви митрополита, підлеглого московському патріарху. Собі ж випросив царські грамоти на землі та маєтності у вічне володіння, зокрема Шептаківську волость на Чернігівщині, а також боярський чин, навіть не бажаючи усвідомити, що боярин значно нижчий від гетьмана, по суті — голови держави.

Правобережний гетьман Тетеря, особисто збагачуючись усякими неправедними шляхами, не тільки сприяв відродженню на Правобережжі польського магнатсько-шляхетського землеволодіння, а й був одним із інспіраторів руйнівного походу армії польського короля для завоювання поляками Лівобережної України.

Про таких, як ці два гетьмани, козацький літописець Самійло Величко писав на початку XVIII ст.: «Для срібла і злата не тільки кожний із них дав би виколоти собі око, але брата й отця не пощадив би, то як би мав жалувати матки — погибаючої України?» Тарас Шевченко, котрий ушляхетив праведних гетьманів, національних героїв України, борців за визволення свого народу від чужоземного ярма, за Українську самостійну державу, гетьманів — державних керманічів, героїв-мучеників, затаврував у той же час ставлеників Москви і Польщі такими словами:

«Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани!»

Гетьманування Брюховецького й Тетері поглиблювало розрив між двома частинами України. Набирала оберті руїна, зростали анархія, безладдя, беззаконня, знищення людей, матеріальних і духовних здобутків, нагромаджених попередніми поколіннями. Запанували деморалізація і зневіра. Мабуть, треба було мати надзвичайну мужність, щоб так, як Петро Дорошенко, в умовах зруйнованого краю й розладнаного життя поставити собі за мету витягнути Україну з безодні хаосу і руїни, об'єднати її обидві частини, відродити Богданову державу.

Дорошенко заступив на гетьманстві Тетерю, котрий

не був спроможний стримати народний гнів проти нього й поляків. Один із ватажків повстанського руху Василь Дрозд (Дрозденко) на початку 1665 р. розбив уцент Тетерю, якому польські військові сили не могли надати допомоги, оскільки більшість із них після невдалого королівського походу на Лівобережжя подалася до Польщі. Весною того ж року Тетеря, забравши награбоване майно, поклав булаву й утік до Польщі, супроводжуваний ненавистю й зневагою народу.

Татари, що перебували на Правобережжі як союзники Польщі, заявили свої претензії на панування там. Їм назустріч пішов медведівський сотник Степан Опара — один із учасників повстання на Правобережжі. Влітку 1665 р. він оголосив себе гетьманом «з ханської руки» й одержав підтвердження хана з обов'язком залежності від нього. Але дуже скоро татари, побачивши нікчемність Опари, скинули його з гетьманства, заарештували й запропонували правобережним козакам вибрати іншого гетьмана. Пізніше Опара був виданий полякам, які його розстріляли.

10 жовтня 1665 р. на свято Покрови до Чигирини з'їхалися правобережні полковники й тимчасово обрали гетьманом Петра Дорошенка. Остаточне затвердження відбулося на загальній раді на початку січня 1666 р. в Чигирині на свято Водохрещення. Описуючи цю раду, Самійло Величко повідомляє, що полковниками, старшиною та представниками від козацтва «виборнішим товариством» було «без довгих роздумів одностайно проголошено і затверджено його ж, Дорошенка, гетьманом. Йому відразу вручено військовій клейноді, а вірність та щирість закріплено взаємною присягою: гетьман — військові, а військо — гетьманові». Й далі козацький літописець робить дуже важливе зауваження: «Того, при якому монархові будуть лишатися — чи російському, чи польському, — не визначали».

А через два місяці 22 лютого 1666 р. правобережне козацтво, що зібралось в Лисянці на раду, ухвалило запропоновану гетьманом програму: «вигнати всіх ляхів із Правобережжя до Польщі, вступити в союз із кримським ханом і весною йти на лівий берег Дніпра, щоб з'єднати його з Правобережною Україною під однією булавою».

Програма Дорошенка, яку увінчувала ідея створення Української держави, ґрунтувалася на концепції з'єднання всіх українських земель, «цілісності Отчизни». Як кордони української території вона визначала Пере-

мишль, Ярослав, Віслу та Німан — на Заході, Севськ і Путивль — на Сході. У таких межах була колись «держава або князівство Руське» й такі кордони мала держава козацька держава. Щоправда, у своїй діяльності Дорошенко намагався спочатку здобути для Української держави давні кордони — по річку Случ. Але в подальшому мав надію поширити свою владу також і на західні землі; «як далеко сягає мова руського народу». Саме така позиція була сформульована ним на переговорах із Туреччиною. Відновлену самостійну Українську державу Дорошенко прагнув поставити в нейтральне й незалежне становище між Московією, Польщею й Туреччиною. Літописець Самійло Величко називав Петра Дорошенка «нейтралістом».

Програма Дорошенка була просякнута його переконанням про єдність і згду українського народу: «Хоч Божою волею український народ обох сторін Дніпра роздвоєний і видається собі ворогами, однак ніхто чужий не є нам такий прихильний, як ми самі собі є приятелями». Тому він закликав, «щоб в одній раді, а не у розбитті Україна перебувала».

Однак у перші місяці свого гетьманування Дорошенкові доводилося визнавати зверхність Польщі, оскільки в Чигирині, Корсуні, Білій Церкві та деяких інших містах ще стояли польські залоги, а також визнавати й протекторат хана, який виступав союзником нового гетьмана, підтримував його обрання. Ханські орди брали участь у військових операціях Дорошенка. Козацького війська тоді налічувалось усього тисяча чоловік. Новому гетьману треба було утвердити свою владу, тим більше, що з'явився претендент на гетьманство — вже згадуваний Василь Дрозденко, який став брацлавським полковником і, між іншим, дотримувалася промосковської орієнтації.

Похід на Брацлав був першою військовою акцією новообраного гетьмана. Кілька тижнів тримав Дорошенко в облозі Брацлав, поки місто, нарешті, капітулювало. Дрозденко був узятий у полон і розстріляний.

Швидко зростало число прихильників нового гетьмана. Під Брацлавом військо Дорошенка нараховувало 20 тисяч козаків. Вже тоді він приступив до реформи й реорганізації війська, яке є однією з найважливіших ознак державності, створив постійне наймане військо — так званих сердюків або серденят. Те, що його попередниками, починаючи з Богдана Хмельницького, запроваджувалось як окремі тимчасові заходи, Доро-

шенко зробив постійною структурою. Сердюцькі полки стали основою збройних сил. Вони комплектувалися з місцевих людей — «охотників», та чужоземців — молдаван, сербів тощо. Це була піхота (до 20 тисяч чоловік), керована досвідченими старшинами, а також чужоземними офіцерами, які перейшли з польської служби.

Сердюцькі полки виявляли велику хоробрість, зберігали вірність гетьманові, не залежали від різних політичних хитань і настроїв. В умовах руїни це набуло особливого значення. Дорошенко досяг незалежності від козацької старшини, козацьких полковників із їхніми полками, що неодноразово піддавалися різним впливам, мали різні чужоземні орієнтації. Незважаючи на розруху, майже постійний воєнний стан, він намагався щось робити й для державного будівництва, дбав про фінанси, необхідні для утримання найманого війська, провів на кордоні нову митну лінію, готувався бити власну монету, провадив планову колонізацію спустошених околиць Правобережжя, а на степовому порубіжжі утворив новий Торговицький полк.

До звільнення Правобережжя від польських військ Дорошенко приступив у жовтні 1666 р., використавши внутрішню міжусобицю в Польщі — бунт Любомирського проти короля. Зі своїми військами гетьман провів ряд боїв проти польських залог, які ще залишалися у правобережних містах, і витіснив їх. У цей час до нього набрала допомога — 30-тисячна татарська орда. Польський уряд, ліквідувавши бунт Любомирського, в грудні 1666 р. послав на Правобережну Україну шеститисячне коронне військо під проводом Себастьяна Маховського.

Цей польський полковник, відомий надзвичайною жорстокістю й брутальністю (без суду та слідства розстріляв колишнього гетьмана України, польського сенатора й воеводу Івана Виговського), зажив, крім усього, ще й сумної слави регіментаря, який «не здобув жодної перемоги». Самійло Величко записав у своєму літопису: «Король Ян-Казимир виправив коронні війська зі значним регіментарем Маховським на Україну, дозволивши їм плюндрувати Україну вогнем і мечем і отак прийти їй до корони Польської». Поляки, вступивши на Поділля, зруйнували містечко Івангород, яке не підкорилось їм. 19 грудня між Браїловим і Брацлавом війська Дорошенка наздогнали польське військо й розгромили його, Маховський потрапив у полон і був відвезений до Криму. Таким чином Правобережжя звільнилося

від Польщі. Його територія була повністю очищена від ворожих окупаційних військ.

На порядку денному постала проблема звільнення Лівобережної України від чужоземного панування Москви та влади її полігача Брюховецького. Проти нього наростало загальне обурення. Серед народу викликало велике невдоволення прибуття (на пропозицію лівобережного гетьмана) царських воевод, які залогами стали по містах, а з ними — переписчиків, які переписали лівобережне населення, зареєстрували його достатки й стали збирати податки на царя грішми, хлібом, медом і всякими продуктами з українських селян і міщан. Ненавиділа Брюховецького й старшина, з якою він поводився зверхньо й підступно. Тих, хто з ним не погоджувався, він заарештовував і вправляв до Москви, а звідти бідолаг засилали до Сибіру. Брюховецький сварився навіть із воеводами, зокрема київським — Шереметьєвим. Отже, вибух загального гніву міг змести лівобережного гетьмана.

Дорошенко ще в останні місяці 1665 р. робив спроби закріпитися на Лівобережжі. У відсутність Брюховецького, котрий у той час був у Москві, правобережний гетьман посилав на лівий берег Дніпра козацькі загони, поширював там свої універсали, в яких закликав лівобережне населення визнати його владу і скинути Брюховецького для об'єднання розділених частин України. З початку 1667 р. Дорошенко планував виступити з усім своїм військом на Лівобережжя. Але в січні 1667 р. Москва завдала Україні страшного й підступного удару, який визначив особливий характер подальшого розвитку подій. Наслідки цього удару український народ відчував не одне століття.

13 січня 1667 р. у селі Андрусові поблизу Смоленська було укладено перемир'я між Росією та Польщею на 13 років. За цим перемир'ям Лівобережжя України залишалося за Росією, а Правобережжя знову переходило під владу Польщі, окрім Києва, який залишався за Московською державою тільки на два роки. Запорозька Січ повинна була перебувати під владою обох держав. Отже, за змовою двох воюючих країн відбувся поділ України, тобто офіційний, юридично оформлений міжнародним трактатом поділ української території на три частини.

Андрусівська угода мала катастрофічні наслідки для України. Ця угода перекреслювала українсько-російський договір 1654 р., найважливішою й першорядною

умовою якого був захист українського народу від ворогів, а також зобов'язання Москви ніколи не віддавати Україну польському королю. Тому передання половини України Польщі, проти панування якої в кількавіковій боротьбі український народ пролив багато крові, було справжнім злочином, підступною, чорною зрадою Москви.

Представників України до участі в переговорах не допустили, оскільки не визнавали юридичною стороною. В Андрусівському трактаті формулювалася теза про те, що у володінні Росії залишаються «відвойовані у Речі Посполитої» міста і землі. Навіть не згадувалося, що це територія України, яка за міждержавним договором тільки 13 років тому добровільно приєдналася до Російської держави.

Формула трактату «завойовані землі» давала право Москві встановлювати на них свої порядки й закони. Таким чином, царський уряд за допомогою міжнародного трактату спробував здійснити інкорпорацію України й свідомо ламав договір 1654 р., за яким він зобов'язувався зберігати «права і вольності» Української держави і її статус суб'єкта міжнародного права. Українсько-російські відносини мусили тепер визначатися Андрусівською угодою між Річчю Посполитою й Московською державою. Ця угода фіксувала зміну в розстановці політичних сил Східної Європи в другій половині 60-х років. Відтіснивши на другий план Польщу, лідером стала Росія.

Польсько-російська угода 1667 р. відверто загрожувала Туреччині й ханству, навіть їхньому існуванню, оскільки несла в собі casus belli — причину для майбутньої війни, тобто неминучим у майбутньому мало бути зіткнення й Речі Посполитої, й Росії з цією частиною мусульманського світу. Отже, Андрусівський трактат привів до певних змін у міжнародних відносинах, розкладі військових сил і політичних впливів не тільки між Росією і Польщею, а й Кримом і Туреччиною.

Третій пункт Андрусівського трактату, за яким Запорожжя мала перебувати під спільною зверхністю Польщі й Москви, двох ворожих держав, узагалі був історичним нонсенсом, спричинився до ряду гострих колізій і ставив запорозьке козацтво в найтяжче становище. Січ примушували служити Речі Посполитій, яка завжди вела агресивний наступ на Запорожжя, перешкоджала походам козаків проти турецько-татарських нападників, намагалася знищити запорожців.

Після Андрусова вкрай загострилася міжусобна бо-

ротьба серед української старшини за гетьманство. Були моменти, коли в Україні водночас існували три гетьмани різної політичної орієнтації, кожний із яких тягнув за собою козаків свого полку і обов'язково запрошував як своїх союзників ханські орди. Руїна досягла свого апогею. Розгорілася громадянська війна.

Андрусівське перемир'я призвело до посилення протурецьких і протатарських настроїв у середовищі козацької старшини. Ті, хто боровся проти царського уряду, після 1667 р. вже не мав можливості спиратися на Річ Посполиту. Правобережні старшини, котрі виступали проти Польщі, не могли розраховувати на підтримку Московської держави. Тому дехто з них звертав свої погляди до Кримського ханства й султанської Туреччини.

Після першого повідомлення про Андрусівське перемир'я Петро Дорошенко відправив послів до турецького султана. Для правобережного гетьмана Андрусівський трактат постав на шляху здійснення його програми про злуку обох частин України. Звістка про Андрусівську угоду настільки подіяла на Дорошенка, що він захворів. Дорошенко вирішив, спираючись на підтримку Порти, виступити проти Польщі й вести з нею непримиренну війну доти, доки Польща не відмовиться від Правобережної України. Свое перше посольство до Туреччини він спорядив саме заради військової допомоги, яку і одержав.

Польський уряд зі свого боку, щоб запобігти спільному проти себе виступу Туреччини, Криму й Дорошенка, послав до Стамбула посольство, очолене Радзівським. Воно прибуло до турецької столиці в червні 1667 р. Після Андрусівської угоди це була дуже нелегка місія. Оттоманська Порта не бажала відновлювати польсько-турецьке перемир'я 1640 р., доки Річ Посполита діятиме в контакті з Москвою.

Хоча ціною принизливих умовлянь польському послу вдалося тимчасово відновити давнє перемир'я, йому було заявлено, що тривала приязнь можлива тільки тоді, коли Польща зречеться України й розірве мир із Москвою. Туреччина, що вела тоді затяжну війну з Венецією за острів Крит, мабуть, вирішила відкласти неминучий збройний конфлікт із Річчю Посполитою.

Водночас із польським посольством у Стамбулі значно доброзичливіше приймали козацьке посольство. Представники Речі Посполитої зробили спробу зустрітися з козацькими послами, обіцяючи від імені короля «ласку

й пробачення Войску Запорозькому». Дипломати Дорошенка категорично відкинули ці польські підступи, заявивши при цьому, що «козаки є так далеко від усякого підданства та приязні з Польщею, як небо далеко від землі».

Воєнні дії проти Польщі розгорнулися влітку та восени 1667 р. й дістали назву Підгаецької кампанії. У серпні того ж року з'явилася в Україні орда під проводом калги-салтана Керим-Гірея, згодом прибули й турецькі яничари. У вересні об'єднані сили калги та Дорошенка розпочали регулярні воєнні дії.

Дорошенко, готуючись воювати з ворожими силами, розраховував на непідготовленість Польщі. Але польний гетьман Ян Собеський, талановитий польський полководець, котрий стояв на чолі коронних військ, знав про наступ, що готувався. Розіславши універсали, він попередив шляхту прикордонних воеводств про небезпеку татарського нападу, підготувався до відсічі й сам. У другій половині вересня 1667 р. Дорошенко з 24 тисячами своїх козаків, із 40 гарматами й кількома десятками тисяч орди під проводом калги Керим-Гірея був уже в Галичині. Туди ж прийшли й три тисячі турецьких яничарів із 12 гарматами.

Проти цих сил Ян Собеський міг виставити всього 15 тисяч регулярного війська й кілька тисяч озброєної челяді. Але його підтримав запорозький кошовий Сірко, який ще в січні 1667 р. побував у Львові й заявив, що не визнає Дорошенка за гетьмана й готовий зі своїми запорожцями зробити диверсію проти Криму, щоб стримати Дорошкових спільників — татар. Собеський укріпився на дуже сильній позиції коло Підгайців, де на початку жовтня його облягли козаки й татари.

Майже два тижні витримував Собеський облогу, відбивши перший сильний штурм. Коли його сили почали слабнути, прийшла звістка, що Сірко вдарив на Перекоп і спустошив північний Крим. Це викликало паніку у татарських союзників Дорошенка, які не хотіли більше воювати в Галичині. Багато їх почало тікати з табору додому. Повторилася типова в історії татарсько-українських союзів картина: понад головами своїх союзників Керим-Гірей почав 16 жовтня переговори з Собеським і всього за якісь чотири години вже був готовий трактат про «вічну приязнь і непорушний мир». Що ж до козаків, то вони мали залишатися в польським підданстві на умовах, які мусила виробити спеціальна комісія.

Дорошенко опинився в настільки небезпечній ситуації, що йому залишилося лише наспіх копати шанці для захисту свого табору від «союзників». Коли на третій день Керим-Гірей запропонував своє посередництво, Дорошенко, не маючи вибору, приступив і собі до переговорів із Собеським. 19 жовтня 1667 р. була підписана угода: Дорошенко й Військо Запорозьке обіцяли підданство королеві й відмовлялися на майбутнє від усяких інших протекцій; магнати й шляхта могли вільно вертатися до своїх маєтків; коронне військо не повинно було входити до козацької України; поляки були вимушені визнати кордон козацької держави по річці Горині; залог в Білій Церкві мала бути зменшена, остаточно поладження відносин відкладалося до найближчого сейму. Пакт був скріплений взаємною присягою Дорошенка й Собеського. Отже, під Підгайцями Собеський підписав два окремі трактати — з татарами, а також із Дорошенком.

Укладений за таких обставин договір не міг бути щирим з боку Дорошенка. Бачучи, що ні Москва, ні Польща не можуть погодитися з самостійним існуванням України, він почав тепер думати про досягнення своєї мети за допомогою Туреччини. Але до якогось часу мусив приховувати свої плани й провадити дипломатію на всі сторони, чекаючи слушного часу й сприятливих умов.

Політика Дорошенка, його боротьба проти панування чужинців, прагнення об'єднати розділену Україну, відновити Українську державу знаходили розуміння та визнання серед найширших кіл української громадськості. Його підтримували народні маси не тільки Правобережної, а й Лівобережної України, де він набув найширшої популярності. Про це доносили царському уряду московські агенти, повідомляючи, що в церквах молилися за «благочестивого, Богом даного гетьмана Петра». Львівський єпископ Шумлянський, що був гостем у Чигирині, писав: «Дорошенко дуже укріпився, панує вповні й має найвищу любов серед народу — злого не чував я про нього слова».

Найближчим радником Дорошенка був православний митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський, супротивник польського та московського втручання в українські церковні справи, автор талановитих, пристраєних проповідей, послань, цікавого листування. Йосип Тукальський після трирічного Марієнбурзького ув'язнення поляками зумів визволитися й утекти на Україну. По-

свячений і визнаний Константинопольським патріархом, Тукальський улаштував свою митрополічу резиденцію в Чигирині. Його приїзд сюди був великою моральною підтримкою для Дорошенка, котрому митрополит став вірним другом. Як казали сучасники, «духом Йосипа Тукальського і гетьман живе, і вся Україна».

Велику симпатію Дорошенко викликав у козаків тим, що прислухався до голосу народу. Жодної справи він не вирішував, не з'ясувавши попередньо народної думки, яку намагався якось підготувати, навіть сформувати певним чином. Дорошенко дуже часто скликав ради: і старшинські, й загальні — Генеральні, прагнучи надати їм статусу державного органу. Під час голосування ради він виходив, щоб своєю присутністю не впливати на її рішення. Видатний історик України Дмитро Дорошенко, який працював після 1917 р. за кордоном, автор великої дослідницької праці про Петра Дорошенка, писав: «З усіх українських гетьманів XVII століття Дорошенко був, коли можна так висловитись, найбільш конституційним гетьманом».

В Андрусові обидві сторони — польська та російська — домовилися спільними зусиллями «приборкати» українських козаків. Однак до реалізації Андрусівської угоди про польсько-московське обопільне «приборкання козаків» і «заспокоєння України» було дуже й дуже далеко.

Андрусівська змова двох держав за рахунок України, поділ її території викликали бурхливе обурення й протест усього українського народу — й на правому, й на лівому березі Дніпра. Повстання очолили Петро Дорошенко та Іван Сірко. Незважаючи на фатальний кінець цього повстання, воно відіграло свою роль. Москва не досягла тоді своєї мети — інкорпорувати Україну, остаточно скасувати Українську державу. Урізана, переслідувана, обкраєна, втрачаючи поступово державні права та функції, Українська держава проіснувала після Андрусова ще майже століття.

На початку 1668 р. на Лівобережжі відбулися події, які сприяли оволодінню Дорошенком цією частиною України. Гетьман Брюховецький вирішив приєднатися до антимосковського руху, котрий поширювався по всій Україні. Таким чином він бажав заволодіти можливим вибухом народного гніву проти нього самого. Водночас він плекав честолюбну надію стати володарем усієї України. Зневажений усім українським народом, він не відчував історичних реалій. Вирішивши вирватися з-під

опіки Москви, він скликав раду, де заявив, що Москва хоче віддати Польщі й Лівобережну Україну, отже слід вигнати царських воевод і перейти під протекцію турецького султана.

Рада підтримала його й направила посольство до Стамбула з пропозицією підданства — васальної залежності. Водночас Брюховецький виговорював собі «княжий престол у Києві». Крім того, до хана був посланий гонець просити допомоги в боротьбі проти Москви. Сім тисяч ординців прибули до Брюховецького. З ними та з козаками він пішов визволяти прикордонне місто Котельву, яке обложило московське військо під проводом боярина Ромодановського, що вступило в Україну для придушення антимосковського повстання. Брюховецький розіслав універсали, якими закликав виганяти з України царських урядників і військових; воеводам писав, щоб вони добровільно пішли з України. Царські залоги, злякавшись, втікали. Воеводи утрималися тільки в Києві та Чернігові.

На початку літа на Лівобережжі з'явився Дорошенко. Населення радісно вітало його. Це був час найбільшої популярності правобережного гетьмана. Брюховецький сподівався, що Дорошенко йде йому на допомогу. Однак той прислав до нього своїх людей з вимогою, щоб Брюховецький зрікся гетьманства й віддав клейноди. Дорошенко обіцяв йому Гадяч у «доживотне володіння». Ніби громом був приголомшений Брюховецький. Маючи намір боротися, він заарештував дорошкових посланців. Однак коли Дорошенко підійшов із військами до міста Опошні, татари покинули Брюховецького, козаки, які були при ньому, кинулися грабувати обоз, а потім і вбили лівобережного гетьмана. Дорошенко наказав відвезти його тіло до Гадяча й поховати в церкві, яку збудував Брюховецький. Потім Дорошенко вирушив проти Ромодановського, але той не наважився вступити в бій і ретирувався на московську територію.

8 червня 1668 р. Дорошенко був проголошений гетьманом обох боків Дніпра. Це був його найвищий тріумф. Нарешті об'єднувалися розірвані частини України й вона знов була цілісною. Однак переможна ситуація виявилась нетривкою. З усіх боків наседали вороги.

Саме в цей час до Дорошенка прийшла несподівана для нього звістка про наступ поляків на Правобережжя, хоча гетьман дипломатично постійно підтримував приязне листування з Яном Собеським. Дорошкові дове-

лося спішно покидати Лівобережну Україну і переходити на Правобережжя, щоб організувати відсіч польському наступові. Щоправда, один із сучасників пояснював цей раптовий демарш тим, що гетьман отримав звістку з'дому, із Чигирина, про зраду дружини. Козацький літописець Самовидець писав, що вона «через пліт скочила з молодшим».

Та як би там не було, хоч би які причини спонукали Дорошенка на відхід із Лівобережжя, після цього він його втратив назавжди. Залишений ним наказним гетьманом чернігівський полковник Демко Многогрішний прийняв підданство Москви. В Глухові в середині березня 1669 р. його обрали справжнім гетьманом Лівобережної України. Водночас були прийняті так звані «глухівські статті».

Марними були зусилля нового гетьмана, старшини та чернігівського архієпископа Лазаря Барановича добитися від царського уряду звільнення Гетьманщини від воеводського урядування. Щоправда, Москва, відчуваючи, що її влада на Україні захиталася, все ж таки пішла на деякі поступки. Згідно з глухівськими статтями значно зменшувалася кількість воевод. Вони залишилися тільки в Києві, Чернігові, Ніжині, Острі та Переяславі. Їхні функції обмежувалися командуванням гарнізонами. Внесено було також важливу статтю про обов'язкову участь українських делегатів у дипломатичних справах Москви.

Так знову розпалася козацька Україна. Проте Лубенський, Гадяцький, Прилуцький полки вперто стояли за Дорошенка аж до весни 1670 р. Переяславський полк так само був із ним, але потім полковник Дмитрашка Райча (виходець із Молдавії) пристав зі своїм полком до Многогрішного.

Дорошенко нібито зігнував вибори лівобережного гетьмана й продовжував підтримувати зносини з Многогрішним, на які далеко не схвально дивилася Москва. Дорошенко прагнув будь-що зберегти цілісність України й своєю владою. Він писав і розсилає універсали, переконував українців припинити всілякі чвари й одноставно рятувати Вітчизну від загибелі. Згодом захиталася влада Дорошенка й на Правобережжі. Цього разу удару йому завдали запорожці. На Запорозькій Січі висунули йому завдали запорожці. На Запорозькій Січі висунули нового претендента на гетьманство — молодого писаря Петра Суховія.

23-літній Суховій, виходець із Правобережжя, за характеристикою Самійла Величка, «значний козак, був

також сильний ділом, управний у світових речах і достатньо знав козако-руське письмо». Спочатку він домагався, щоб його визнали лівобережним гетьманом замість Брюховецького. Коли це не вийшло, Суховій, «прагнучи довести до пожаданого кінця це нерозумне і шкідливе для душі хотіння свого владолюбства», задумав із допомогою запорожців відняти гетьманство у Дорошенка.

Суховій переманив союзників Дорошенка — кримських татар. Обуренню правобережного гетьмана не було меж. Він загрожував татарським послам, що так, як колись його дід, гетьман Михайло Дорошенко, переверне увесь Крим «догори ногами». Ця міжособна боротьба, в яку був утягнутий Дорошенко, тривала більше року, забираючи в нього енергію, час, увагу, сили, які слід було б приділити захисту Вітчизни від ворогів — Москви та Польщі.

Через чверть століття Іван Мазепа в одному зі своїх універсалів 28 липня 1692 р., відомому нам із подачі Самійла Величка, так оцінював наслідки безпринципної боротьби Суховія за владу. «Суховій, котрий двічі вправляв у міста на людську шкоду потужні орди, чого досяг? Тільки завів колотнечу поміж народом, а в людських набутках страту, а для себе лишив вічну ганьбу».

Хоча протистояння і збройні зіткнення Дорошенка й Суховія не набрали великих масштабів, а полки Уманський, Корсунський, Паволоцький, Брацлавський підтримали Суховія, однак і в цих зіткненнях були присутні драматичні моменти, і в них відбилися особливості взаємин Дорошенка з Січчю.

Він спочатку шукав шляхів зближення із Запорожжям. Це відповідало його програмі об'єднання України, намірам володарювання над усією Україною. Однак Запорожжя не підтримало Дорошенка. Воно зайняло позицію рішуче ворожу Оттоманській Порті, стало центром військової й політичної диверсії проти неї та Кримського ханства.

Як уже зазначалося, кошовий отаман Іван Сірко на першому етапі вороже повівся з Дорошенком. Похід запорожців на чолі з Сірком у 1667 р. на Перекоп і їхня диверсія в Криму спричинила невдалий для козацьких полків кінець літньо-осінньої Підгаєцької кампанії 1667 р. у війні Дорошенка проти Польщі. Однак і серед запорожців не було єдності. Коли в серпні 1668 р. на Січі обирали гетьманом Суховія, майже половина учасників Ради виявилися прихильниками Дорошенка, на-

віть запрошували його прийти в Січ на раду в поле, де обіцяли поламати мушкетами «суховієві стріли». Йшлося про печатку зі стрілами, яку дав хан Суховієві замість традиційної — запорожець із мушкетом.

Запорозька Січ не прийняла Андрусівського перемир'я Москви та Польщі, за яким вона мала підкорятися водночас обом урядам, що створювало для неї надто складну ситуацію. Запорозькі козаки вбили царського посла Ладиженського, котрий прибув на Січ. Водночас запорожці зуміли використати це подвійне підданство, граючи на московсько-польських суперечностях. Вони діяли так, як вважали доцільним. Певний час Запорозька Січ фактично була незалежним козацьким середовищем. З цим рахувалися обидва уряди, під спільною владою яких вважалося Запорожжя.

Обставини, які склалися після Андрусівської угоди, поставили Дорошенка в трагічне становище. Прагнучи, як Хмельницький, зробити Україну цілісною й самостійною, він усвідомлював її неспроможність відстояти свою незалежність в умовах збройної боротьби чужоземних держав за панування в Україні. Отже, треба було одержати підтримку однієї з держав, щоб боротися проти решти. Москва і Польща ні за яких умов не бажали відмовлятися від володіння своєю частиною розірваної України, отже робили неможливим її об'єднання.

Пріоритетним ставав союз із Туреччиною, спрямований на отримання реальної допомоги для здійснення своїх планів об'єднання й незалежності України. Крім того, Оттоманська Порта мала вплив на своїх васалів — кримських і ногайських татар, без військових сил яких важко було обійтися. Коли татари не виступали союзниками, то їх обов'язково використовувала протилежна сторона.

Правобережний гетьман скликав раду старшин, яка виробила умови протекторату Туреччини, що були викладені в 14 статтях. У них йшлося про те, що козаки бажать вступити в союз із Туреччиною, але не бути ні данниками, ні невільниками. Гетьман має надію, що з тують допомогою козаки матимуть змогу визволити увесь український народ на землях від Перемишля, Самбора і Вісли на Заході, до Мінської області на півночі та Севська й Путивля на Сході. Козаки прагнули бути вільними від усяких податків. Що ж до міжнародних відносин, то тут головною умовою було те, щоб Туреччина без порозуміння з гетьманом не укладала жодних договорів ні з Польщею, ані з Московією. Здобуте

козаками під час війни місто, хоч і з допомогою турецьких військ, залишається за Україною. Обумовлювалося становище царгородського (константинопольського) патріарха. Його, як обраного церковним собором, не можна було скидати з цього найвищого церковного поста.

Турецький султан формально дав згоду на прийняття Дорошенка з козаками під свою протекцію. Разом із козацькими послами поїхав в Україну чауш (турецький посол). Згодом після повернення посольства Дорошенка, 10—12 березня 1669 р., відбулася загальна рада в Корсуні, яка ухвалила «тримати з турками дружбу», хоча на раді й виявилася деяка опозиція турецькому протекторату. Між Чигирином і Стамбулом почалися жваві дипломатичні зносини, а при султанському дворі був постійний український резидент. Щодо справи з Суховієм, то Дорошенкові вдалося на початку 1669 р. розгромити його війська, зокрема й орди союзних з ним кримських татар. Суховій ледве врятувався й разом із татарами втік. Допоміг правобережному гетьману в цій перемозі Іван Сірко. Славетний кошовий отаман, усвідомивши національно-визвольні прагнення Дорошенка, його тверді, непорушні принципи щодо об'єднання України і відновлення її державності, приєднався до Дорошенка, підтримав його боротьбу.

Однак Суховій не заспокоївся, тим більше, що його незмінно підтримували кримські татари. Хан Аділ-Гірей знав, що Дорошенко скаржився на нього султанові й домагався, щоб його було скинуто з кримського престолу, й через те допомагав Дорошенковим ворогам. Улітку 1669 р. Суховій обложив Дорошенка поблизу села Конончі над Россю. З Дорошенком було всього дві тисячі козаків. Перед правобережним гетьманом виникла загроза потрапити у ворожі руки. Але в цей час до табору прибув турецький чауш і наказав Суховію відступити.

Суховій не міг не послухатися, оскільки його головна військова сила складалася з татар, турецьких підданих. Він відмовився від гетьманства, а козаки, що були при ньому, пішли до Умані й проголосили уманського полковника Ханенка гетьманом. Дорошенко, підійшовши до Умані, спершу уклав з Ханенком договір, аби обом суперникам їхати в Чигирин, де рада мала вирішити спір між ними й визнати одного з них гетьманом. Але Ханенко замість того, щоб їхати на раду, запросив кримську орду й пішов війною на Дорошенка.

В обох суперників військо складалося головним чином із татар. У Дорошенка була орда білогородська, що перебувала під владою сілістрійського паші. До Ханенка приєднався Юрій Хмельницький. Під містечком Стеблевим Дорошенко здобув перемогу й прогнав Ханенка на Запорожжя. Юрій Хмельницький був пійманий і відправлений у Туреччину, де утримувався в Семибаштовому замку.

Ханенко не заспокоївся, відрядив посольство до польського короля й дістав від нього грамоту на гетьманство. Дорошенкові довелося протягом кількох років мати справу з цим зятим ворогом і вести з ним запеклу боротьбу. З допомогою коронного гетьмана Яна Собеського Ханенко утвердився в Ладжині. Поляки зайняли міста Немирів, Брацлав, Могилів, Рашків, Бар та інші й віддали їх під урядування Ханенкові. Таким чином, в Україні, як уже зазначалося, виявилася водночас три гетьмани: двоє на правому й один на лівому березі Дніпра.

Ситуація на Правобережній Україні була вибухонебезпечною, оскільки несла в собі загрозу війни Дорошенка з Польщею. Але правобережний гетьман зробив спробу перенести проблеми своїх взаємин із Польщею у сферу дипломатії. Між іншим, Дорошенко весь час продовжував підтримувати відносини з польським коронним гетьманом Яном Собеським, котрий докладав багато зусиль, щоб схилити на польський бік цього визначного діяча й могутню особистість.

Восени 1669 р. Дорошенко послав до Варшави своїх послів — полковника Петрановського і генерального осавула Тарасенка на коронаційний сейм, де, після зречення Яна-Казимира, королем був обраний Михайло Вишневецький. Козацькі послі мали докладну інструкцію, складену Дорошенком, за якою вони мусили домагатися повної автономії України на умовах Гадяцької угоди 1658 р.

Негативну реакцію на це польських правлячих кіл яскраво описує Самійло Величко. «Оті Дорошенкові посланці, Петрановський і Тарасенко, незабаром повернулися з Польщі, в Пилицівський піст прибули в Чигирин, а добре вивідавши про всі польські пристрасті, донесли йому, Дорошенкові, що поляки, побачивши Дорошенкові пункти й побажання всього Війська, вельми ними лишилися уражені й почали дихати таємним, схованим у їхніх серцях, гнівом і відпровадили їх, Дорошенкові, послів, ні з чим, відклавши комісію на інший час, а До

рошенка обіслали через тих послів тільки фіглями та листовними компліментами».

Проте формально переговори все ж таки почалися влітку 1670 р. в Острозі на Волині. Для Дорошенка вони були тільки дипломатичною акцією. Український гетьман розумів, що між Польщею й Україною існують непримиренні суперечності, і, приступаючи до переговорів в Острозі, не сподівався дійти якогось остаточного порозуміння. Він бажав тільки виграти час і підготуватися до подальшої акції — вже збройної.

Тому й в інструкції, якою він спорядив своїх послів — генерального писаря Михайла Вуяховича і колишнього генерального суддю Германа Гапоновича, говорювалися права, на прийняття яких поляки не могли погодитися. Йшлося про повну свободу православної церкви й цілковите скасування церковної унії на всій території Речі Посполитої — «поки народ, язика руського, засягає»; повну автономію України в межах Київського, Брацлавського й Чернігівського воеводств; місця в сенаті для православних митрополита і п'яти єпископів; у Київському воеводстві на всіх посадах — сенаторських, двірських і земських — мусять бути тільки особи православної віри, а в Чернігівському і Брацлавському воеводствах — по черзі православної й католицької тощо.

Це було дещо розширеним повторенням Гадяцької угоди, включаючи пункти про свободу науки, школи і друку. 12 років тому, в 1658 р., поляки не бажали приймати Гадяцький трактат, хоча його репрезентував Виговський від імені цілої України. Тим більше не бажали вони домовлятися таким чином тепер, коли Дорошенко мав за собою тільки частину Правобережної України.

До того ж саме в цей час до Острога дісталися послід Михайла Ханенка, які передали про його готовність стати підданим польського короля за умови визнання Ханенка гетьманом Правобережної України зі збереженням автономії самої лише козацької верстви. В іншому Ханенко погоджувався з тим, щоб унія залишалась у повній силі: ніякого вилучення України в окрему територію, шляхтичі-власники маєтків можуть повертатися без жодних обмежень, гетьман позбавлявся права зносин із чужоземними державами й мав ходити в поході з наказу польських коронних гетьманів, а не короля, як того вимагав Дорошенко. Другого вересня 1670 р. саме на цих умовах польськими делегатами й послами Ми-

хайла Ханенка був підписаний договір, за яким Ханенко проголошувався гетьманом Правобережної України. Наприкінці року сейм ратифікував цей договір.

Великим було обурення Дорошенком його найбільшого ворога — Ханенка. Однак, оскільки ситуація для Дорошенка поки що складалася несприятливо, йти на відкритий розрив із Польщею він не міг. Не була остаточно вирішена справа з турецькою військовою допомогою, переговори тільки велися. Кримський хан, настроєний вороже проти Дорошенка, пропонував Польщі свою допомогу в боротьбі з ним. Доводилося чекати.

Тому Дорошенко продовжував зносини з Польщею, листувався з Яном Собеським. Він навіть послав на осінній сейм 1670 р. одного зі своїх найкращих дипломатів Ярему Петрановського, а також генерального осавула Михайла Харлана, який теж раніше виконував дипломатичні доручення гетьмана. Інструкція Дорошенка за своїм змістом повторювала острозьку, але з двома дуже цікавими доповненнями. Дорошенко домагався запровадження в державних канцеляриях Польської Корони і Литви української мови як урядової при зносинах з українськими сторонами, а також вимагав, щоб на вищі духовні посади — митрополита, єпископів і архімандритів — призначалися достойні люди без огляду на їхнє походження.

Хоча ця інструкція, як і попередні дві, не була втілена в офіційних міждержавних договорах, а лише демонструвала програму Дорошенка, вона постає важливим джерелом для характеристики його політичної й державної думки. Ці політичні документи правобережного гетьмана були відомі в Україні, знаходили розуміння і схвалення української громадськості. Розрив Дорошенка з Польщею знову підняв його авторитет серед козацтва.

22 лютого 1671 р. Дорошенко скликав у Корсуні раду зі старшин і «військової черні» (рядового козацтва), де був зачитаний королівський лист до козаків, у якому король закликав не вірити Дорошенкові. Рада відповіла ухвалою повного довір'я до свого гетьмана. У листі до короля вона заявила про солідарність козаків із Дорошенком. Сам він прибув на раду аж під кінець, щоб не впливати на її учасників своєю присутністю. В колективному листі до лівобережних козаків, схиляючи їх знову до спілки з Дорошенком, правобережна старшина писала, що в його особі український народ має «справ-

жнього доброго вождя, який про те тільки й дбає, щоб Україна ніколи не була роздвоєна й розрізнена».

Тотуючиеь до війни з Польщею й чекаючи на турецьку військову допомогу, Дорошенко всюди шукав спільників, союзників, прагнув зорганізувати антипольську коаліцію. Він спробував було, як колись Хмельницький, встановити зносини з курфюрстом Бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом, щоб залучити його до такої коаліції, але лист гетьмана потрапив до рук польського короля.

Звертався Дорошенко й до Степана Разіна, з яким у нього було листування. Український гетьман домовлявся про побачення з донським отаманом. Наприкінці 1667 р. до Чигирина прибуло від Разіна десять донських козаків, які привезли пропозицію свого отамана про спільну акцію проти Москви. Дорошенко зі свого боку неодноразово закликав Разіна до спільного виступу проти царя. Гетьман готовий був послуговуватися Разіним як політичним союзником, щоб зробити Москву більш поступливою. Проте життєві шляхи Дорошенка й Разіна розійшлися. Український гетьман дбав про національне визволення й незалежність України. Керівник російського козацтва і селянської війни в Росії боровся насамперед за соціальне визволення. Дорошенко ж побоювався, що соціальна боротьба перекинеться в Україну й ще більше дестабілізує обстановку, роздрібнить сили.

Дорошенко підтримував відносини й із лівобережним гетьманом Дем'яном Многогрішним. Неодноразово звертався до московського уряду, який сам кілька разів відправляв посольства до Чигирина. Перше після Андрусівської угоди московське посольство до Дорошенка очолив ротмістр Іван Рославлев. Він закликав правобережного гетьмана з довірою прийняти протекцію обох учасників угоди — царя і короля, а від союзу з татарами відмовитися. Та гетьман рішуче заперечив, що не має наміру відмовлятися від союзу з татарами, оскільки цар і король своєю угодою роздерли Україну на частини й ведуть її до погибелі.

Незважаючи на цілковитий неуспіх цього посольства, Москва не пориває контактів із Дорошенком і продовжує з кінця 1667 р. відправляти до нього одне за одним інші посольства — Дубенського, Чекаловського, Тяпкіна. 15 і 16 грудня Дубенський, повторюючи свого попередника, вручає гетьману нову ноту. Він мав завдання відвернути Дорошенка й від «бусурманів», і від «ляхів».

Москва намагалася втягнути Дорошенка у сферу своїх впливів.

Правобережний гетьман, висловивши багато скарг на поляків, заявив: якщо вони не віддадуть йому Білоцерківської фортеці, то він, дочекавшись закінчення сейму, піде на відкритий розрив із ними. Гетьман погоджувався на формальне визнання московського протекторату, який практично не мав би ніякого значення. Відмовлятися ж від татарської опіки й допомоги він не бажав, пояснюючи це тим, що татари ближче до української землі, ніж царські ратні люди, й у разі розриву союзу ханські орди зможуть знищити увесь край, поки надійде якась допомога з далекої Московщини. До того ж, переконавав Дорошенко, поки існує козацько-татарський союз, царським містам і селам не загрожує напад ординців.

У січні 1668 р. царський посол Тяпкін зустрівся в Переяславі з братом гетьмана — Григорієм Дорошенком, який підтвердив, що козаки готові прийняти царську протекцію, але за таких умов: 1) в українських містах і містечках не буде жодних московських військових гарнізонів, ані урядників; 2) гетьманом усієї України по обох сторонах Дніпра має бути Петро Дорошенко; 3) козацькі вольності й права мають залишатися непорушними; 4) царський уряд не збиратиме жодних податків на Україні від міщан і всіх інших «тяглих людей»; 5) гетьман Брюховецький мусить уступити Дорошкові гетьманську булаву, зберігаючи боярське звання і свої маєтки.

І надалі в московсько-козацьких контактах повторювалися з деякими варіаціями ці позиції, згідно з якими обумовлювалася можливість прийняття Дорошенком царського протекторату. При цьому висувалася вимога обов'язкового об'єднання під цим протекторатом обох частин України, що у свою чергу було неприйнятним для Москви, оскільки суперечило Андрусівському договору.

Винятково складна, заплутана й загрозлива ситуація складалася на Правобережній Україні на самому початку 70-х років XVII ст. У 1671 р. почалася козацько-татарсько-польська війна, котра в наступному році перейшла в польсько-турецьку війну. Військові дії 1671 р. відбувалися на тлі найгостріших суперечностей не лише між воюючими сторонами, а й обстановку на Правобережжі, політичну та воєнну обстановку на його населенні руйнівно позначалося на його населенні.

Дорошенко майже чотири тижні без успіху тримав

в облозі фортецю Біла Церква, а потім вирушив на допомогу своєму брату Григорію, який із 1500-ма козаками стояв між Вінницею й Браїловим і якому загрожував польський наступ. Повернувшись до своєї резиденції в Чигирин, гетьман чекав на допомогу — прихід ханських орд. У Дорошенка на той час було всього десять тисяч сердюцьких військ. Крім того, в ряді міст трималися віддані йому козацькі залоги.

Дорошенкові вдалося добитися від Порти змін на кримському троні. Хан Аділ-Гірей, який допомагав Ханенкові, був скинутий, а його місце зайняв Селім-Гірей. Однак проти виступив колишній хан, який закликав собі на поміч донських козаків Степана Разіна, астраханську орду, черкесів і калмиків. Між ними точилася міжусобна боротьба. Дорошенко послав Селім-Гірею на допомогу дві тисячі козаків. Білгородська орда, яка була при Дорошенкові, втекла від нього, почувши про наїзди Івана Сірка із запорожцями на її улуси.

Коли ж, нарешті, татарські орди прийшли на допомогу гетьманові (20 тисяч ногайської і кримської орди, одна тисяча турецької кінноти), Дорошенко розіслав 16 листопада 1671 р. з-під Лисянки універсал до корсунського, канівського, черкаського й чигиринського полковників, і до всієї старшини, і всіх «посполитих людей», щоб вони оберігалися від тих його союзників. Він радив, щоб люди «не плуталися по гостинцях» (дорогах) і щоб зі своїми товарами й набутками трималися в обережності по містах коло свого добра. Гетьман наказував, щоб цей його універсал усі, перечитавши, негайно пересилали далі «і вдень, і вночі».

Бажаючи уникнути великого кровопролиття і руйнації, Дорошенко звертався до жителів малих міст і містечок не чинити опору військам Собеського й піддаватися їм добровільно. Понад двадцять таких міст і містечок, що піддалися військам поляків і Ханенка, коли до них наблизився Дорошенко з військами, переходили знову на його бік. Взагалі, місцеве населення співчувало Дорошенкові й доносило йому про кожний рух ворогів.

Коронний гетьман Ян Собеський діяв на Правобережжі з невеликим польським військом — 12—14 тисяч чоловік. Для того щоб виступити проти об'єднаних козацько-татарських військ, він чекав з години на годину литовської армії, яка вже зібралася в Дубенцях над Західним Бугом. Але наприкінці жовтня прийшла звіст-

ка, що литовське військо, якому не виплатили жалування, збунтувалося, покіннуло свої корогви й розійшлося.

Жовніри Собеського не зважали на його суворий наказ по-людськи ставитися до місцевого населення й нічого у нього безкоштовно не забирати. Польські жовніри, що зимували в Білій Церкві, Димері, Борщагівці, Погребищах, Володарці, Антонові та інших містечках, постійно грабували українське населення. Влітку під час облоги Кальника поляки спалили всі навколишні хутори й хліб на полях, не залишивши, як каже свідок, «ані одного снопа на полі». Жовніри вишукували навіть ями, де люди переховували збіжжя, а часом і цінні речі, й забирали все, що знаходили.

Між коронним гетьманом і королем була незгода щодо Ханенка. Собеський був проти того, щоб призначити його гетьманом. Незадоволений він був і тим, що король надіслав у польський табір гетьманські клейноди й тисячу червоних золотих для Ханенка. Останній, перебуваючи з шістьма тисячами запорожців у таборі Собеського, сам не бажав брати булаву в такій ситуації, оскільки це свідчило про те, що його затверджують на гетьманстві поляки, а не обирають козаки — представники всіх полків. Але тут збіглися близько тисячі запорожців, польський каштелян урочисто передав клейноди, за порожці підхопили Ханенка на руки і проголосили його гетьманом, а потім почали стріляти на radoшах із гармат і мушкетів.

Під час цих імпровізованих виборів лунали голоси за Івана Сірка, хоча сам він, здається, не шукав гетьманської булави. Навіть із польської сторони висловлювалися щодо того, що булава скоріше личила Сіркові, ніж Ханенкові, оскільки Сірко був куди розумніший, ніж Ханенкові, і в усіх випадках показав себе витриманішим і сміливішим. Під час кампанії 1671 р. він набув собі більше пошани й слави, ніж хто інший з-поміж козацької старшини. Собеський у своїй реляції підканцерові Ольшевському дав таку характеристику Сіркові. «Сірко людина дуже тиха, лагідна, лицарська; здається, — дуже жичлива й має велике довір'я у Війська Запорозького. Низові козаки заступаються за найменшу кривду тутешнім людям і раз у раз, при найменшій окаржії, кажуть: підемо назад до Січі. Обсадження фортець польськими залогами дуже їм не до вподоби».

Іван Сірко із запорожцями опинилися на Правобережній Україні в складі польського війська за вимогою

Михайла Ханенка, який був обраний на Січі запорозьким гетьманом, а отже вважався її верховним правителем.

Відносини між Ханенком і Сірком ставали чимдалі напруженішими. Між козаками Ханенка та польськими жовнірами також доходило до гострих суперечок і навіть сутичок. Ханенко боявся за своє життя, боявся власних старшин. Він просив Собеського, хоча з коронним гетьманом у нього склалися не найкращі стосунки; щоб той виділив для його особистої охорони десять польських корогов.

Ульрик Вердум, автор «Щоденника виправи Яна Собеського з року 1671», який був присутній на «виборах» Ханенка, подав опис його зовнішності й деякі факти з його біографії. Не так часто в історичних джерелах зустрічаються портретні відомості про козацьких діячів, тож і наводимо свідчення очевидця про запеклого ворога Петра Дорошенка, його суперника за гетьманську булаву.

«Була це людина років сорока, середньої, але кремезної статури, з жовтим обличчям і кучерявим, чорним, як смола, волоссям, так що виглядав доволі мужикувато, але сміливо й войовничо. Ті, що мають із ним постійно до діла, кажуть, що він виявляє більше серця, ніж розуму, і взагалі не визначається якимись особливими здібностями. Він народився в Умані, одному з важніших міст України, був там полковником, але попав у неласку в Дорошенка і перейшов до запорожців разом із іншими, що втекли від Дорошенка. Має трьох синів і жінку, старший із матір'ю в полоні в Дорошенка; другий попав у полон до татар на Чорному морі, одісланий до Царгороду, де й сидить у Семибаштовім замку; третій перебуває під доглядом у княгині Замойської, матері короля».

Вердум також зафіксував у своєму щоденникові, що Ханенко, почувши про Дорошенкову пропозицію щодо підданства України Польщі (насправді це був дипломатичний хід), відверто заявив про свою готовність уступити Дорошенкові гетьманську булаву, аби тільки він звільнив Ханенкову дружину й старшого сина, та ще за умови, що король надасть Ханенкові коштів і володінь, щоб він міг прожити.

Можна вважати добрим порухом душі таке бажання Ханенка, коли ще й врахувати, що жадоба до влади була для нього понад усе. Він боровся за владу тільки заради влади. Ханенко ніколи не дбав про щастя та во-

лю Вітчизни і, безперечно, відіграв негативну роль в історії України.

У вищезгаданому універсалі Мазепа, засуджуючи Ханенка, подав узагальнюючий образ тих, «котрі бігали за владою», розпалювали міжусобну боротьбу й вели Україну до згуби. «Також і Ханенко, взявши нечинно і непорядно гетьманський титул, вніс поміж народ розрізнення. Був спершу притиснений в Умані облогою, а потім під Стеблевим, хоч мав при собі немало орд із мурзою Батирчею, втратив гармати й був упень розбитий та розпоршений тодішнім гетьманом Дорошенком. Ті названі й неназвані особи, яких тут не згадуємо, котрі бігали за владою, не тільки самі на собі й на помічниках своїх пізнали нещастя та занепад, але за той їхній вчинок немало потерпіла й Вітчизна Україна, край тогочасний. То коли люд за такими побудками хляв-ся туди чи сюди й не хотів заспокоїтися при своєму порядку, то всілякі війська, котрі переходили чи на поміч, чи для їхнього заспокоєння, не лише нищили той край, але й до решти розорили. І де бували людні міста, оздоблені Божими святинями, там тепер, за гріхи наші, пустеля і віднайшлося житло звірям. Від того не тільки кожний син своєї Вітчизни мусить точити з очей своїх сльози, але обійме жаль кожного доброго християнина. Хто ж бо віджалкує оту всього нашого народу невідшкодовну втрату».

Протягом кампанії 1671 р. найжорстокішими були бої за Брацлав і сильно укріпленій Кальник. Брацлав — колишня столиця воєводства, великий торговельний центр, мав чотири церкви. Його мешканцями були переважно козаки. На високій горі над Бугом розташовувалося укріплене верхнє місто. Широкий став відділяв від нього нижнє місто, обведене земляним підійшли польовом і палісадами. 28 серпня до міста підійшли польські війська й розпочали воєнні дії. Козаки встигли замкнутися в місті, а татари стали обозом під охороною гармат. Собеський прагнув роз'єднати козаків і татар. Після невдалої спроби вигнати татар у поле, поляки спалили нижнє дерев'яне місто, а татар, які кинулися навмання тікати, знищили (полягло їх 500 чоловік; загинуло 3 тисячі коней). За рештою втікачів гналися аж до «днікого» степу.

Григорій Дорошенко замкнувся в Брацлаві з цілим Брацлавським полком, із сердюками й зі значною кількістю озброєних селян. Поляки нічого не могли з ними вдіяти, оскільки не мали ні піхоти, ні важкої артилерії

для штурму і облоги. Собеський відступив до Бара, який став його головною базою. Звідти він керував менш масштабними операціями. Українське населення міст і містечок, хоч і піддавалося, але було вороже настроєне до поляків, котрі стинали голови депутатам, посланим на переговори до польського війська. Так було, наприклад, із мешканцями Ялова, населення якого чинило полякам розпачливий опір, але за шостим штурмом вони таки оволоділи містом і вирізали все населення, крім жінок та дівчат, яких поділили між собою.

Коли Ханенко з запорожцями прибув до Брацлава, той піддався їм, як і Ямпіль та Умань. Місцеві власті зазначали, що піддаються не полякам, а запорожцям. Польських залог козацька старшина намагалася не пускати. «Доволі того,— казали вони,— що ми вам кланяємось і беремо вашу протекцію, але залоги не приймемо». Собеський вдався до хитрощів. 12 жовтня за таємною домовленістю з Ханенком старшину виманили з міста, ніби на нараду, а тим часом польське військо захопило брами й після короткої сутички з козацькою вартою заволоділо містом. Собеський зізнався в листі, що захоплення цього майже неприступного замку було якимось чудом. Ханенко дуже каюся, що допоміг полякам опанувати містом. Його популярність серед козаків, і так не досить велика, зовсім підупала.

Щодо Кальника, сильно укріпленого міста, де твердо трималися дорошенкова залога й місцеві жителі, яким Дорошенко двічі надсилав допомогу, Собеський зі своїми жовнірами ні штурмом, ні бомбардуванням, ні облогою нічого не змогли вдіяти й відступили до Брацлава.

Наступала зима, й воєнні операції припинились. Однак Дорошенко, одержавши нарешті татарську підмогу: 20 тисяч чоловік із ногайської і кримської орд й одну тисячу турецької кінноти, 24 грудня перейшов Буг і оволодів містом Тростянцем. Потім відійшов від Тростянця і повернувся до Чигирини, припинивши бойові дії, але не боротьбу. Він готувався до весняної кампанії проти Польщі. Союзник у нього тепер мав бути значно могутніший, ніж татарські орд.

На початку вересня 1671 р. Оттоманська Порта переможно закінчила війну з Венецією й здобула острів Крит. Султан вирішив, що настав час порухатися з Польщею. Здійснювалася колись висловлена Дорошенком погроза, що він подвигне на Польщу самий Ахерон, тобто пекло. Однак це пекло насамперед упало на ук-

раїнський народ, заради звільнення якого від чужоземного панування і надання йому незалежності й самостійності закликав Дорошенко турок в Україну. Така парадоксальна ситуація й була найбільшою трагедією правобережного гетьмана Петра Дорошенка.

Туреччина вторглася в Україну в 1672 р. величезними силами. Військо султана Магомета IV налічувало 200 тисяч чоловік. Оттоманська Порта направила в Україну власне турецькі війська, війська молдавського і волоського господарів, орди кримського хана. Згодом до них приєднався Дорошенко з 12 тисячами козаків. Артилерія турецького війська налічувала 200 гармат.

За указом султана татарські орд були підпорядковані Дорошенкові. Вони прибули до правобережного гетьмана в Чигирин ще задовго до того, як основні турецькі сили увійшли в межі України. Незначне польське військо (шеститисячний корпус) під командуванням Лужецького й кілька тисяч козаків Ханенка, яких направив Ян Собеський, щоб перегородити Дорошенкові шлях до злуки з турками, зазнали поразки від правобережного гетьмана під Четвертинівкою на Поділлі в липні 1672 р. Під Кам'янцем Дорошенко приєднався до армії султана.

В Україні головну надію покладали на неприступний Кам'янець, облога якого Магометом IV почалася в перших числах серпня. Дорошенкові сердюцькі полки брали участь у битві за Кам'янець-Подільський, виконуючи разом із частиною татарської орди в Орининському степу роль заслону для турецької армії.

Історики, які досліджували цю турецько-польську війну, дійшли висновку, що польське командування зігнувало велику потенційну силу українського населення Кам'янця — могутньої фортеці з унікальними природними укріпленнями. Прикуті до Старого замку, польські регіментарі залишили поза увагою оборону самого міста. Водночас кам'янецькі міщани заперечували проти капітуляції польського гарнізону й готові були продовжувати боротьбу з агресорами. Біскуп Лянцкоронський, жувати боротьбу з агресорами. Біскуп Лянцкоронський, який перебував у Кам'янці, говорив: «Коли захотів просякати у урок про armistitum, то міщани, особливо жінки, зрозумівши, що залумали здати місто, дуже різко осуджували, класифікуючи це як зраду».

Три тижні тривала облога. Наприкінці серпня фортеця капітулювала. Султан разом із Дорошенком урочно в'їхали до Кам'янця. Після зайняття міста і ряду невеликих укріплених замків турецькі війська окупува-

ли Поділля. Султан розташувався в Бучачі. Татарські орди на чолі з Селім-Гіреєм, турецькі частини під керівництвом Каплан-паші Калеби, молдавські та волоські війська, а також сердюцькі полки Дорошенка султан направив на завоювання Львова. Це строкате військо спалювало й знищувало все, що опинялося на його шляху, не затримуючися, проте, біля тих українських міст, котрі чинили опір.

Облога Львова закінчилась угодою про викуп, що значною мірою була наслідком суперечностей між ханом і султаном. Хан не мав наміру завоювати для Оттоманської Порти всю Україну, яка була для нього об'єктом безперервних грабежів, джерелом прибутків. Згодом хан, салтани, аги і мурзи прийняли рішення розпустити свої чамбули на Правобережну Україну. Вони знали, що польського війська тут немає, позаяк шляхта веде переговори з турецькими представниками про мир.

2 вересня 1672 р. почалося безприкладне пограбування країни. В історії не було подібного татарського нападу щодо розмірів території, на яку він поширився, і щодо кількості захоплених у полон людей. Величезне ординське військо перейшло до суцільного грабежу, вдавшись до своєї звичайної тактики послідовного дроблення загонів. Татарські чамбули доходили до Вісли, Сана й Карпатських гір.

Хан поділив свої орди на три великі групи, які розташували власні коші в Немирові, Комарові й за Дністром. Коші, котрі охороняли добірні ханські війська, являли собою опорні пункти, де зосереджувалося по 10—15 тисяч ординців і куди звозилися захоплені здобич і ясир. Звідти по всій країні розсіялися дрібні татарські загоны, покривши її неначебно сіткою. Ординці проникали в такі глухі куточки, де населення не чекало ворога й не вживало запобіжних заходів. Саме тут татари захопили найбільше ясиру.

Неможливо визначити кількість захоплених у полон, але відомо, що тоді козак за один раз відбивали по 20 тисяч невільників. Представники польського посольства у своєму щоденнику записали, що повз Львів татари щодня ведуть багатьох полонених, особливо жінок і дітей. За короткий строк їх пройшло кілька десятків тисяч. Можна припустити, що татари гнали в неволю населення цілих районів.

Польські правителі проявили цілковите безсилля перед агресорами, які роздирали Україну. Посполите рушення так і не зібралось. Король зосередив частину

війська для власного захисту від замахів політичних противників. Тільки коронний гетьман Ян Собеський сформував із десяти гусарських корогов і решток кварцяних частин невелике, але боєздатне військо (1,5 тисяч чоловік). Протягом тижня воно здійснило відважний рейд через територію, де панували татарські орди. Донесення Собеського королю, а також щоденник походу свідчать про масові виступи українського і польського селянства проти татарських загарбників. Значну роль селяни відіграли у знищенні ворога, котрий ховався в лісах і болотах після розгрому загону нурадин-салтана, який змушений був кинути зібраний у коші під Комаровим великий ясир після невдалих спроб відправити його у Крим.

Жителі сіл, розташованих в околицях Калуша, Рожнятова й Новичів, улаштувавши засаду в Беднарівських лісах і створивши там засіки, перешкоджали ворогові в його спробах схватися. Вони знищили кілька тисяч татар. Собеський відзначав у селян «велику на те поганство завзятість». 18 жовтня 1672 р. польський уряд уклав у Бучачі мир з Оттоманською Портою, за яким Туреччині та її васалу Дорошенкові переходила велика частина Правобережної України.

Польща зреклася своїх прав на Поділля, яке перетворювалося на турецьку провінцію, й на козацьку Україну, яка вважалася самостійною державою під протекторатом султана. Польща зобов'язувалася вивести залоги з Білої Церкви та інших фортець і виплачувати султанові контрибуцію в сумі 22 тисячі червінців щорічно. Дорошенко повернувся до Чигирини. Про взяття тунорецько-татарським військом Кам'янця-Подільського Дорошенко сповістив українське населення універсалом, повідомляючи, що війна з Польщею закінчена й міста, які трималися Ханенка, визнали тепер його (Дорошенка) владу.

Проте становище правобережного гетьмана було надзвичайно складним. Здобуття Кам'янця, де турки обернули костюли і церкви на мечеті й чинили різні насильства і гнітання над християнською вірою, а також пограбування країни татарами викликало в усіх людей великий жах. Народ обурювався Дорошенком, вважаючи його головним винуватцем страшного лиха. Дорошенко й сам не був байдужий до результатів турецької інтервенції. З усього Правобережжя в його володіння перейшли тільки напівзруйновані та обезлюднені Брацлавщина й Київщина. Він узагалі був розчарований ту-

рецькою протекцією. В останні дні 1672 р. Дорошенко зібрав старшинську раду, на якій порушив питання, чи залишатися під протекцією Туреччини. Рада ухвалила не відступатися від турецького султана.

Бучацька угода 1672 р., за визначенням польських істориків,— найганебніша за всю історію Польщі, викликала там патріотичну реакцію. Почалася підготовка до нової війни з Туреччиною. Сейм ухвалив кошти на 60-тисячну армію. Значну допомогу прислав римський папа. Вважаючи, що поляки Бучацьким договором зрелися своїх прав на Правобережжя, Москва вирішила, що її претензії на цю частину України вже не будуть порушувати Андрусівську угоду. Царський уряд розпочав нові переговори з Дорошенком, пропонуючи йому підданство цареві, інакше Москва загрожувала правобережному гетьману війною. У свою чергу Польща намагалася або перетягнути Дорошенка на свій бік, або знищити його за допомогою Ханенка.

11 листопада 1673 р. Собеський на чолі 40-тисячного війська, маючи 50 гармат і 12-тисячний литовський корпус, розбив передову турецьку армію Гусейна-паші під Хотиним, а на другий день піддався полякам і сам Хотин із його могутньою фортецею. Дорошенко, хоч і дістав від турків великі запаси зброї й амуніції, не брав участі в битві. Він намагався відвести від України загрозу нового вторгнення турків і татар.

Тим часом новий лівобережний гетьман Самойлович, який мріяв про гетьманство над усією Україною, переконав московський уряд організувати похід проти Дорошенка, використавши той факт, що Польща й Туреччина зайняті взаємною боротьбою. Наприкінці січня царські війська і козацькі лівобережні полки перейшли Дніпро. На їхній бік пристали Черкаський і Канівський правобережні полки. В інших місцях їм чинили запеклий опір, однак не могли устояти перед набагато переважачими силами.

17 березня 1674 р. Самойлович скликав у Переяславі генеральну раду. Сюди з'їхалися правобережні полковники, старшина і «значні» козаки. Відбулась рада. Гетьманом обох частин України був обраний Іван Самойлович, Михайло Ханенко добровільно здав свої гетьманські клейноди. Дорошенко не погодився підкоритися новообраному гетьманові й через своїх резидентів у Константинополі й Кам'янці просив знову надіслати турецькі війська в Україну.

В червні цього ж року гетьман Самойлович і царський

воевода Ромодановський із великими силами облягли Дорошенка в Чигирині. Два тижні бомбардували вони місто. Правобережний гетьман завзято оборонявся. Султан, який воював у Молдавії, витіснивши звідти поляків, поспішив на порятунок своєму васалові, пославши поперед себе кримського хана Селіма-Гірея. Самойлович і Ромодановський переправилися з військом назад, на Лівобережжя, спаливши перед тим Черкаси.

На початку серпня 1674 р. на Поділля вторглися війська під командуванням Каплан-паші, а слідом за ними — головні турецькі сили, які захопили міста Бар, Підгайці, Меджибіж, Умань та ін., шесташуючи й грабуючи їх, забираючи в неволю їх мешканців. Особливо трагічною була доля населення Ладижина та Умані. П'ятисотенна залога в Ладижині відважно захищала місто, оточене з усіх боків турецьким військом. Дорошенко переконав ладижинських жителів здати місто, гарантуючи їм безпеку. Але козаки під керівництвом Мурашка сховалися в замку й продовжували захищатися, поки всі не загинули. Турки вдерлися до міста, спалили його, перебили багатьох жителів, а частину погнали в неволю.

В Умані Дорошенко умовив старшину звернутися до турецького командування з повинною. Однак візир Кара-Мустафа наказав спалити місто, а жителів — частину вирізати, а решту погнати в неволю. Полковників та іншу старшину в турецькому таборі схопили й відправили як невільників. Населення міста й козацька залога протягом семи днів продовжували вести боротьбу з турецько-татарським військом, яке, зайнявши Умань, спалило її. Серед полонених з Умані та Ладижина було чотири тисячі запорозьких козаків. 5 вересня 1674 р. недалеко від руїн Умані Дорошенко знову зустрівся з турецьким султаном і домігся свободи для полонених уманців.

Наче шквал пройшли турецькі й татарські війська по розореній, залитій кров'ю Правобережній Україні. На осінні султанські сили повернулися за Дністер, а хан з орда — в Крим. Дорошенко, закінчуючи «приводити край до послуху», уживав жорстоких репресій проти тих, хто піддався Самойловичу. Таким чином, Дорошенко знову здобув владу на Правобережній Україні, але страшною й кривавою ціною. Повсюди панувала руїна, багато тисяч людей загинуло, потрапило в татарську й турецьку неволю. Населення численних сіл із родинами й майном переселялося на лівий берег.

Немало страждань і руїн додав і Ян Собеський, який став польським королем. Зразу ж після відходу турок і татар він вирушив на Правобережжя і зайняв Рашків, Бар, Мигитлів, Брацлав. Останнє місто повстало й знову перейшло під Дорошенкову владу. Собеський спалив Брацлав, а його мешканців винищив до ноги.

Дорошенко остаточно втратив колишню популярність і прихильність народу, які обернулися на люту ненависть до нього як винуватця страхітливих подій і руїни. Його покинули близькі люди, навіть родина. Нечисленна старшина з оточення Дорошенка, що залишалася з ним, згодом теж утекла. Пішов від нього також обозний, повівши на лівий берег коней і всю худобу гетьмана.

Влітку 1675 р. відбулася нова навала турецько-татарських військ в Україну. Турки остаточно доруйнували Брацлавщину, а татари розпочали переговори з поляками, навіть не допустивши до участі в них представників Дорошенка.

Всіма покинутий, зневірений у турецькій політиці, в самоті та відчаї, доживав Дорошенко останні дні свого гетьманства серед неприступних укріплень у Чигирині, до меж якого звузилася його влада. У листах до приятелів він хотів, мабуть, виправдатися: «Коли Божою волею був я змушений взяти цей печальний уряд і держав його близько десяти років, не в чому іншому був мій замір, а тільки в тому, щоб помножити вольності Запорозького. Війська та заховати безпеченство і цілість Отчизни, щоб процвітанням благочестивих церков народу християнства українського міг утішитися. Тому не тільки з християнами, але й з бусурменськими народами намагався поводитися прихильно та згідно, щоб Україну бачити в бажаному мирі».

Дорошенко приймає рішення зректися гетьманської булави. Ще раніше головним супротивником намірів Дорошенка зберегти своє гетьманство хоча б під егідою Москви був Самойлович. Саме тому правобережний гетьман зрікається не перед лівобережним гетьманом і царським головнокомандуючим Ромодановським, а перед Запорозькою Січчю. Дорошенко знав, що запорожці нерідко були вирішальною силою на виборах гетьмана й сподівався, мабуть, що після прийняття від нього присяги вони підтримають його й він залишиться гетьманом Правобережної України під протекторатом Москви.

Офіційним мотивом присяги запорожцям було побоювання Дорошенка за своє життя в тому разі, коли він потрапить до рук свого суперника Самойловича.

Запорозькі козаки та їхній кошовий отаман Іван Сірко пішли назустріч Дорошенкові, оскільки це відповідало домаганням Січі на керівну роль у виборах гетьмана України.

Питання про прийняття присяги Дорошенком обговорювалося на січовій раді ще раніше. 12 березня 1674 р. на пропозицію Івана Сірка було вирішено встановити зв'язок із Дорошенком і добитися від нього приїзду на Січ і здачі гетьманських клейнодів запорожцям. Посольство від усіх куренів у складі 25 чоловік, очолюване запорозьким суддею Стефаном Білим, відправилось у Чигирин. Тепер же, коли Дорошенко повідомив про своє рішення зректися гетьманської булави, загін із 500 запорожців направився з Січі в Чигирин. Керував загоном сам кошовий отаман Іван Сірко.

На третій день після прибуття загону Сірка в Чигирин зібралися козаки, міщани, старшина, духовенство. Дорошенко і чигиринці визнали себе винними перед запорожцями за те, що уклали союз із Туреччиною й Кримом. Потім «на Євангелії клялися бути у вічному підданстві царя». Зберігся текст присяги Дорошенка, де він заявив, що «нерозірване прийняв братерство» з запорожцями й відходить від турецько-татарських агресорів.

Після присяги Дорошенко віддав Сіркові гетьманську булаву, бунчук і прапор, а також шість гармат і дві бочки пороху. Сірко порадив Дорошенкові зберігати інші клейноди в Чигирині до одержання указу царя. Дорошенко послав у Москву очолюване його братом Андрієм посольство із 100 чоловік, яке повезло турецькі санджаки (прапори), одержані свого часу Дорошенком від султана.

Лівобережний гетьман Самойлович, котрий завжди був проти переходу правобережного гетьмана під царський протекторат, оскільки побоювався втратити гетьманство, вбачав у присязі Дорошенка перед запорожцями зазіхання на свою владу. Обурення Самойловича викликала також розсилка кошовим отаманом у Чернігівській, Стародубській, Ніжинській і Прилудській полках підпорядковані лівобережному гетьману, грамот, в яких повідомлялося про перехід Дорошенка під московський протекторат і про необхідність прихильно ставитися до нього. Сірко, крім того, закликав припинити міжусобицю. Самойлович і в цьому також вбачав посягання на свою владу.

Московський уряд вважав, що запорожці зазіхнули

на царські прерогативи відносно затвердження та усунення українських гетьманів, і тому не визнав присяги Дорошенка, якому було запропоновано перейти на Лівобережжя й принести присягу гетьману Самойловичу і командуючому царськими збройними силами в Україні Ромодановському. Кошовому отаману Сіркові був надісланий царський указ про те, щоб він не укладав «договори, какие ему не указано». Клейноди, одержані від Дорошенка, запорожці мали переслати Ромодановському або в Москву. Царський уряд рішуче заявив, що знакам гетьманської влади не місце на Січі. Самойловичу було наказано добитися від Дорошенка присяги, а в разі відмови останнього почати проти нього воєнні дії, щоб не допустити його об'єднання на весну з татарами й турками. Проте прислані Дорошенком у Москву санджаки були прийняті.

На самій Січі присяга Дорошенка, особливо серед старшини, розглядалась як безкровна перемога над турецькими й татарськими агресорами. Запорозькій старшині, котра намагалася відіграти керівну роль у політичному житті в Україні, найбільше імпонувала та обставина, що Дорошенко віддав перевагу Січі перед гетьманом Самойловичем. Яскравою ілюстрацією тодішніх настроїв старшини є лист курінних отаманів до гетьмана Самойловича від 14 січня 1676 р. У листі зазначалося, що в той час, як лівобережний гетьман не добився переходу Дорошенка в російське підданство за допомогою воєнної експедиції, запорожці досягли цього безкровно. Курінні отамани також доводили, що перехід Дорошенка в підданство Москви завдав удару по султанській Туреччині, з-під влади якої була вирвана Правобережна Україна. Передання гетьманських клейнодів Січі, запевняли автори листа, цілком виправдане, оскільки Запорожжя — «корінь козацтва».

Дорошенко так і не виказав бажання складати присягу перед Самойловичем і Ромодановським. Тоді цар Федір Олексійович наказав іти на нього походом. У вересні 1676 р. 30-тисячне московсько-козацьке військо підступило до Чигирини. Після короткого бою Дорошенко вирішив капітулювати. 19 вересня 1676 р. він зрікся свого гетьманства перед Самойловичем і Ромодановським.

За наказом царського уряду у 1677 р. Петра Дорошенка було відправлено до Москви, хоча він бажав закінчити своє життя в Україні. У 1679—1682 роках він був воєводою у В'ятці. Через два роки йому було на-

дано маєток на тисячу дворів у селі Ярополчому під Москвою (тепер Ярополець Волоколамського району). Там він і закінчив своє буремне життя 9 листопада 1698 р.

**СЛАВЕТНИЙ КОШОВИЙ ОТАМАН
ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ
ІВАН СІРКО**

Вісім разів Запорозька Січ обирала Івана Дмитровича Сірка кошовим отаманом. За все кількасотрічне існування Січі жоден кошовий отаман не зажив такої любові й шани серед січового товариства. Україна — Лівобережна, Правобережна, Слобожанщина — в 60—70-ті роки XVII ст. не знала людини, яка б могла зрівнятися популярністю з Іваном Сірком. Загальне визнання й безмежну вдячність сучасників набула тоді очолена Іваном Сірком героїчна боротьба козацтва проти турецько-татарських орд, що загрожували геноцидом українському народові. Запорозький витязь ставив найпершою й найголовнішою метою кожного походу врятування бранців із полону, визволення невільників, що конали в тяжкому рабстві у султанській Туреччині та Кримському ханстві. Великий талант полководця, особиста хоробрість, мужність і відвага поєднувалися в ньому з безмежною відданістю народній справі.

Відзначаючи ці якості, треба б наголосити й на суто людських рисах характеру Івана Дмитровича: розважливий і мудрий, демократичний, він був до аскетизму скромним у побуті й глибоко віруючим. На Січі жив у курені, їв разом із козаками з одного казана, носив, як і всі, простий одяг. Історики вважали, що за своїми спартанськими звичками нагадував кошовий київського князя Святослава.

Ще за життя Івана Сірка про нього ходили легенди, про його подвиги склалися думи й пісні. Знаменитий лист-пародію запорозьких козаків султанові Оттоманської Порти, невідомо коли і ким створений (маємо його

го варіанти ще з початку XVII ст.), народна пам'ять пов'язала саме з цим легендарним кошовим. На всесвітньовідомій картині Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану» відтворено образ Сірка, хоча про портретну подібність говорити важко — адже до нас не дійшла іконографія героя.

Але й у сьогодення, віддалене трьома століттями від тих бурхливих часів, коли діяв Іван Сірко, він приходить героєм історичних романів, повістей, п'єс, оповідань, поем і віршів.

Народився Іван Сірко на Поділлі, походив із родини дрібної православної української шляхти. Час його народження, ймовірно, припадає десь на початок XVII ст.

Уже на схилі віку він згадує в листі до російського царя Олексія Михайловича, що наприкінці двадцятих років йому разом із Богданом Хмельницьким випало бути в морському поході запорозьких козаків проти ту-

рецької фортеці Трапезунд. З українським гетьманом також перебував 1646 р. у Франції, спільно з армією принца Конде воював під Дюнкерком. В історичних документах зафіксована участь Івана Сірка у визвольній війні українського народу проти панування шляхетської Польщі, зокрема в битві під Жванцем 1653 р.

Два з половиною десятиріччя Сірко боронив рідну землю від ханських орд і ніколи не знав поразки (явище у світовій історії унікальне). Він провів близько ста великих і малих походів козаків у Крим і ногайські улуси, давав відсіч ордам, що вдиралися на територію України, намагався перешкодити грабіжницьким нападам ворогів.

Іван Сірко заявляв: «Бог свідок моєї душі, що я ніколи не ходив в Україну з тим, щоб руйнувати мою Батьківщину; не хвалячись, правду говорю, що всі мої заходи й намагання спрямовані на те, щоб робити шкоду нашим ворогам, бусерменам». Запорожці під його орудою вели розвідку в степу й пониззі Дніпра, влаштовували засідки біля переправ та обіч шляхів, чатували на «морських» розливах, громили загони, які поверталися в Крим із полоненими і здобиччю.

З запорожцями Іван Сірко вирушав у походи під Перекоп, на татарські фортеці в пониззях Дніпра, на Очаків, Аккерман, Бендери, на буджацьких татар, Чорний і Кучманський шляхи. Походи здійснювалися човнами Дніпром, верхи степами, використовували козаки славнозвісний табір, були у них і армати. Своєю ініціативою, енергією і військовою вдачею Сірко здобув собі на Запорожжі небувалу шану.

Коли після смерті Богдана Хмельницького між старшиною спалахнула жорстока боротьба за булаву, Іван Сірко, якого ніколи не вабили гетьманські клейноди і котрий не прагнув використати свою величезну популярність і любов народу для захоплення влади, не втручався у ці чвари.

Тяжко переживаючи страждання України, що виникли внаслідок внутрішніх міжусобиць і зазіхань чужинців, добре розумів ті приховані мотиви, якими керувався гетьман в боротьбі за владу. Згодом, у 1674 р., він говорив: «Тепер у нас чотири гетьмани: Самойлович, Суховій, Ханенко, Дорошенко, та ні від кого нічого доброго нема; вдома сидять і тільки християнську кров проливають за гетьманство, за маєтності, за млини».

Однак Сірко, цілковито відданий боротьбі проти Кримського ханства й Туреччини, справі захисту Украї-

ни від їхніх нападів і навал, а також справі визволення з турецько-татарської неволі полонених, недооцінював діяльності тих гетьманів-патріотів України, які прагнули здобути їй повну незалежність. Хоча сам Іван Сірко разом із Запорозькою Січчю не прийняли присягу цареві в 1654 р. (не було його й на Переяславській раді), проте він нерідко підтримував старшин промосковської орієнтації. Так, Іван Сірко разом із легендарним Іваном Богуном очолили повстання проти Івана Виговського, який прагнув розірвати союз із Москвою, котра загрожувала державності України, її автономії.

Очолений Сірком похід запорозького загону до Чигирини — гетьманської столиці — визначив остаточне падіння Виговського. Під час народного повстання 1658—1659 років (воєнними діями Сірко керував разом з Іваном Богуном) кошового отамана обрали кальницьким полковником.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років Іван Сірко з волості, а також із самої Січі, з якою, навіть будучи кальницьким полковником, не поривав зв'язків, організовував походи проти турецько-татарських нападників. Навесні 1660 р. із Січі вийшло два козацьких загони. Перший спустився Дніпром до того місця, де обабіч ріки стояли турецькі фортеці, чатувала засада. Другий попрямував до Очакова, поблизу якого зосередилися турецькі й татарські війська. Ці загони завдали водночас два удари по фортецях Аслам-Кермень та Очаків. Загін, діями якого керував Іван Сірко, за свідченням ігумена Трахтемирівського монастиря Юсафа, «в Очакове посад высек и полон... поймал». Запорожці обох загонів благополучно повернулися на Січ, привели багато полонених татар для обміну на бранців.

У 1663 р. Сірко разом із командиром російського гарнізону на Запорожжі Григорієм Косаговым здійснив два походи на Перекопські укріплення. Це паралізувало головні орди кримського хана й унеможливило його вихід із півострова та об'єднання з польським військом. 8 січня 1664 р. Іван Дмитрович, здавши своє кошове отаманство Пилипчаті, повів загін запорожців до Дністра на Тягин, навколо якого стояли турецькі поселення, щоб зруйнувати їхні укріплення.

Того часу Польща зробила останню спробу відвоювати Лівобережну Україну. Король Ян Казимир, який очолив шляхетське військо, що вдерлося на Лівобережжя в жовтні 1663 р., марно чекав протягом усього грудня свого спільника — кримського хана. Докладаючи зу-

силъ, аби привернути на свій бік козацького ватажка, популярність якого дедалі зростала, король навіть послав йому із Шаргорода 300 золотих червінців і золотий ланцюг. Кошовий отаман, звичайно, не спокусився на це.

Польське військо з великими труднощами просувалося по Лівобережній Україні, вельми ослаблене й тим, що в його тилу — на Правобережжі — ширилося повстання народних мас проти панування Речі Посполитої та влади її ставленика — правобережного гетьмана Терті.

Основна бойова сила цього повстання — селянство, козаки, міське населення. А його душею став Іван Сірко, чиї відозви до народу також зробили свою справу. Козаки й селяни до приходу запорожців самі створювали загони й нищили шляхту. Одне за одним повставали українські міста й села, відмовлялися визнавати владу польської шляхти. До запорозьких загонів Івана Сірка, що билися то під Тягином, то на Брацлавщині й Уманщині, вливалися нові сили, на які мусили зважати не тільки Польща, а й Туреччина і Крим. Уже 1 березня 1664 р. на території від Дністра до Дніпра владу Речі Посполитої було ліквідовано. Похід королівських військ на Лівобережну Україну закінчився цілковитим провалом.

Після Андрусівського перемир'я 1667 р. між Московією і Польщею, за яким Правобережжя України цар віддав Польщі, а над Запорозькою Січчю встановлювалося двовладдя цих двох держав, Іван Сірко займає антимосковську позицію. Водночас він продовжує активні воєнні дії проти татар, здійснює походи на володіння кримського хана. Один із найбільших відбувся восени 1667 р., коли Іван Сірко та кошовий Іван Ріг, який замінив його на отаманстві, повели з Січі кількатисячне військо на Кримське ханство. Козаки пройшли через увесь півострів і перебували там понад тиждень. Полонені татари Єнакій-Атемаш, Чинасек та інші розповідали, що Сірко повів козаків від Кафи до Ширинбаївських улусів, тобто до володінь найвпливовіших феодалів-мурз. Із підходом свіжих сил хана, який стояв у Перекопі, готовий вирушити на Україну, почалася велика битва, що тривала три дні й дві ночі. Козаки зазнали значних втрат, а ще більших — ханські орди. Літописець Самовидець записав про наслідки цього походу так: «Козаки орду зламали, і мусив хан уступати». Запорожці тоді визволили майже дві тисячі бранців, серед них — українців, росіян, білорусів, силоміць наведених

у рабство. Півтори тисячі невільників пішли на Запорозжя. Дізнавшись про розгром ханських володінь, татарські війська одразу повернули до Криму.

Після походів 1667 р. Іван Сірко вирушив на Слобожанщину. Зиму 1667—1668 років він провів із родиною в слободі Артемівці (поблизу Мерефи), де жила його дружина Софія з синами Петром та Романом і двома дочками. У слободі й дійшла до нього звістка про народне повстання проти царських воевод. Він одразу ж створює невеликий загін, з яким іде на об'єднання з повстанцями, а потім очолює їх.

Заклик козацького ватажка підтримали міста Царборисів, Маячки, Зміїв, Валки і Мерефа. Українське населення й царські ратні люди, які теж терпіли від свавілля своїх військових начальників-воевод, нищили представників царської воеводської влади й, захопивши боеприпаси гарнізонів, приєднувалися до повсталих, а Сірка обрали харківським полковником. Під час цих дій він заручився підтримкою козаків із Дону, а з Степаном Разніним мав особисті дружні стосунки.

У березні того ж року харківський полковник привів свій загін, який налічував уже три тисячі чоловік, до Харкова, де одразу ж вибухнуло повстання. Царський гарнізон виявився сильним, добре оснащеним арматою. Повстанці змушені були відступити, а під Охтиркою зазнали тяжкої поразки.

Іван Сірко перейшов на Запорозжя, де продовжив боротьбу з турецько-татарськими ордами. Маємо дані про чотири походи в Крим протягом 1668 р. Під час третього було знищено три тисячі ординців, а півтисячі захоплено в полон. Четвертий же знаменний тим, що запорожці разом із донськими козаками та калмиками дійшли до Бахчисарая, напали на ханську столицю.

Тим часом на Січі сталися деякі зміни: тут владу тимчасово захопив татарський ставленик Петро Суховій. Сіркові довелося з ним та його спільниками вести боротьбу, в якій його підтримав гетьман Петро Дорошенко, котрий згодом прийняв турецький васалітет.

Не реможний лицар... Той, кого не могли вловити турки, татари, шляхта... Зате це вдалося зробити своїм: у квітні 1672 р. Івана Сірка підступно схопив, закував у кайдани й видав царським властям полтавський полковник Федір Жученко, який із кількома генеральними старшинами висунув брехливі звинувачення проти уславленого запорозького полководця.

Мотив цього віроломства відомий — боротьба стар-

шинських угруповань за владу. Федір Жученко та його однопумці, змістивши з гетьманства Дем'яна Многогрішного, бажали бачити на його місці Івана Самойловича. Тому вони не бажали допустити на виборчу раду ні широких мас козацтва, ні тим паче запорожців, очолених Сірком, які мали величезний авторитет і могли рішуче вплинути на перебіг ради в небажаному для цієї старшини напрямі. Саме з намови Самойловича, який дуже боявся, аби замість нього гетьманом не обрали Івана Дмитровича, з Батурина Сірка спочатку відвезли до Москви. А далі царський уряд без суду й слідства заслав «державного злочинця» Сірка до Сибіру, в Тобольськ. Москва не бажала мати в Україні гетьманом таку енергійну, неспокійну, популярну, заповзяту людину. Не забули Сіркові й керівництво повстанням проти воевод.

Для запорозьких козаків арешт і заслання улюбленого полководця були тяжким ударом. Січ одразу ж почала клопотатися про повернення свого отамана — спеціальне посольство відбуло до Москви. «Полевой наш вождь добрый и правитель, бусурмана страшный воин должен быть отпущен,— писали у своїй чолобитній запорожці,— для того, что у нас второго такого полевого воина и бусурмана гонителя нет». Запорожці повідомляли: коли в Криму дізналися, що «страшного в Крыму промышленника и счастливого победителя, который их всех поражал и побивал и христиан из неволи освобождал»,— знаменитого Сірка — забрали з України, то татарські мурзи дедалі частіше стали нападати на Січ.

Втрутився в цю справу коронний гетьман, а згодом польський король Ян Собеський, який наполягав на звільненні Івана Сірка, вказуючи царю на зрослу загрозу Росії та Польщі з боку Османської імперії.

Повернувшись із заслання, Іван Дмитрович очолив перший похід запорозьких козаків проти турецької фортеці на Дніпрі — Аслам-Кермень, а потім — проти турецької фортеці Очаків. Він не знав перепочинку: ледь завершивши один похід, виступав в інший. Оточений ореолом непереможності, славетний кошовий викликав у ворогів страх. Існує легенда, що султан видав спеціальний фірман, у якому розпорядився молитися в мечетях за загибель Сірка, а татари, налякані Сірковою хоробрістю, називали його «шайтаном».

Проте похилі літа й старі рани давалися взнаки. До того ж в одному з боїв під час походу в Крим 1673 р.

загинув син Івана Сірка — Петро. Народна дума («Дума про вдову Сірчиху») розповідає про загибель Петра Сірка під Тором.

1675 р. кошовий надіслав цареві прохання про звільнення з військової служби. Він написав: «Много время, не щадя головы своей, промышлял я над неприятелем, а тепер я устарел, от великих волокит, от частых походов и ран изувечен, жена моя и дети в украинском городке Мерехве скитаются без приюта, от татар лошадыми и животиною разорился, а мне, Ивану, теперь полевая служба стала невмочь, присмотреть за стариком и успокоить его некому. Милосердный государь. Вели мне, холопу своему, с женишкою и детишками в домишке пожить, чтобы, живучи порознь, вконец не розориться и при старости бесприютно не умереть; вели мне дать свою грамоту, чтобы мне, живучи в домишке своем, утешения ни от кого не было».

Не повинен дивувати невластивий узагалі для Сірка принизливий тон листа. За канонами тодішніх російських урядових канцелярій звернення до царя допускалися лише з такою лексикою й фразеологією.

Але Москва бажала й далі використовувати військовий талант і досвід кошового у війнах із кримським ханом. У своїй грамоті цар запевняв: коли «воинские дела станут приходить в успокоение», тоді лише, мовляв, «мы тебя пожалуем, в доме жить позволим». І Сірко продовжував виконувати високу життєву місію, висловивши своє кредо: «И ныне, при старости моей будучи, не о воинстве, только одна мысль — до остатних дней моих против того неприятеля нашего древнего противность чинити и доставати готовым».

Навесні 1675 р. козацький отаман вирушив зі своїм військом проти ханських орд і турецьких яничарів Ібрагіма-паші, що вдерлися на українські землі. Нападники зазнали нищівного удару від об'єднаних сил запорожців, донських козаків та калмиків. А в наступні роки ним здійснено ще кілька блискучих операцій, які зупинили похід Стоманської Порти на Чигирин.

Запорозькі козаки взяли участь у відсічі другого так званого Чигиринського походу стотисячного турецько-татарського війська, яке взяло в облогу Чигирин, плануючи після завоювання цього міста зробити його плацдармом для загарбання Правобережної, а потім й усієї України. Чигирин захищали 40-тисячна царська армія під командуванням Ромодановського й 20-тисячне козацьке військо на чолі з гетьманом Іваном Самойловичем. У 1677 р.

після безуспішної тритижневої облоги турки й татари змушені були ретируватися з України.

У 1678 р. до Чигирини прийшло 200 тисяч турецьких і татарських військ. Їм протистояли 70-тисячна царська армія й 50 тисяч українських козаків. І цей похід виявився безплідним для турецько-татарських військ, хоч вони й зайняли і зруйнували місто. Під час другого Чигиринського походу запорозьке військо мало завдати ударів по тилах турецько-татарських військ.

Основні сили запорожців, які очолював Іван Сірко, діяли над Лиманом. На військовій раді вирішили знищити великий морський транспорт із продовольством, котрий був відправлений із Константинополя. В Очакові хлібні запаси через мілководдя Дніпра були перевантажені з 15 каторг і 7 кораблів на 130 дрібних суден. Звідти паша рушив до Кизи-Керменя, котрий турецьке командування намагалось використати як продовольчу базу для постачання своїх військ.

Запорожці пропустили турецькі кораблі в Дніпро, а потім із тилу вдарили по них. Бій був короткий. Козаки знищили турків, а гребців каторг — полонених — визволили. У листі до Самойловича Іван Сірко писав: «...липня 12 числа проти Краснякова на гирлі Карабельном, ударив на ті всі судна, оволоділи есми ними одне тільки судно вітрилами и многими гребці ушло». Було взято 500 полонених, а також захоплено 7 гармат, 20 прапорів і все продовольство. Для турецького війська, яке й до того терпіло від нестачі продовольства і фуражу, це була велика втрата.

Залишивши частину військ з ясиром та запасами продовольства в Кардишині та відправивши полонених до українського гетьмана, а турецького начальника — в Москву, низове запорозьке військо на чолі з Іваном Сірком пішло «на Буг к турскому мосту и заставе». Запорожські козаки спалили турецькі мости, знищили варту й захопили багато підвод із різними запасами, що направлялись у Чигирин. Візир змушений був відправити молдавського та волоського господарів з військом для відбудови мостів.

У зв'язку з підготовкою до нового наступу султанський уряд ще навесні 1679 р. приступив до спорудження в пониззях Дніпра двох фортець «городків». Турецький уряд уже давно мав намір збудувати на Дніпрі фортеці, які були б опорними пунктами під час походів на Лівобережну Україну. 25-тисячне військо мало виступити проти Запорозької Січі. Саме з цим турецьким походом

історична традиція пов'язує знамениту відповідь запорожців та їхнього кошового отамана Івана Сірка турецькому султану.

... Завершальна воєнна акція уславленого кошового — похід 1680 р. Напередодні Іван Сірко надіслав спеціальне звернення донському козацтву, запрошуючи побратимів до спільного походу на Кримське ханство. Це був останній документ мужнього лицаря. Невдовзі він тяжко занедужав і поїхав із Січі за десять верст на пасіку в село Грушівку. Там 1 серпня 1680 р. бойовий батько козаків одійшов на вічний спочинок.

Запорожці перепроводили водою на Січ тіло свого улюбленого ватажка. Наступного дня викопали могилу в полі за Січчю й з військовими почестями поховали його. Козацький літописець Самійло Величко описує похорон Івана Сірка й коротко, узагальнено характеризує його самого, подає оцінку його діяльності. Для нас це дуже важливо, оскільки Величко був сучасником кошового отамана. Свій літопис Самійло писав через 20 років після кончини Івана Сірка.

«Того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя в своїй пасіці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко. Його припроджено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким Військом у полі за Січчю, навпроти Московського окопу, де ковалося інше запорозьке товариство. Поховано його знаменито 2 серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. Бо це був той їхній справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки значно воював Крим і попав у ньому деякі міста, але також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир.

Він запливав на човнах і в Чорне море та чинив на різних місцях бусурманам немалі шкоди й розорення. А на самому Чорному морі громив він кораблі й каторги, що пливли з Константинополя до Криму, Азова та в інші місця, і з великими здобичами щасливо повертався із Запорозьким Військом до свого коша. Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало. Поховавши ж його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу й поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені та справ. Після похорону низове військо з новим кошовим Стягайлом писало до гетьмана

пошкоджено. Якийсь невіглас зіштовхнув його — пам'ятник Сіркові впав і розколовся. Його якось скріпили.

У середині 60-років виникла небезпека повного зруйнування славетної могили. «Рукотворне» Каховське море підмивало берег, з'явилося кілька яруг, глинистий ґрунт легко сповзав... Громадськість, науковці закликали врятувати поховання. Дніпропетровська обласна газета «Зоря» 17 травня 1967 р. видрукувала статтю «Збережемо для прийдешніх поколінь», в якій зазначалося: «Про далеку минувшину нагадує нам і могила славнозвісного кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка, що в селі Капулівці, біля самого Каховського моря. На потрісканому від сонця обеліску чавунна плита з написом: «Пам'ятник історії. Охороняється державою. Пошкодження карається законом». Та ось лихо: могила Сірка занедбана. Територія її не впорядкована, засмічена, навколо бур'яни. Прикро про це говорити, але ж і мовчати не можна... Хвилі Каховського моря б'ють об кручу, підмивають берег. Вода все ближче підкрадається до могили. Кілька метрів лишилося до історичного пам'ятника. А потім що? Святиню треба негайно рятувати, доки не пізно!»

Протягом двох років листувалися, вели переговори республіканські установи з обласними і міськими організаціями. Нарешті дійшли спільної думки про необхідність термінового перенесення праху народного ватажка в інше місце. Ним мав стати острів Хортиця, де створювався історико-меморіальний музей-заповідник відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР від 18 версія 1965 р. (№ 911) «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією Запорозького козацтва».

Передбачалося (й на це була санкція Ради Міністрів республіки) до меморіального комплексу включити пантеон кошових отаманів, перенести на Хортицю прах Івана Сірка та останнього кошового отамана останньої — Нової (Підпільненської) — Запорозької Січі Петра Калнишевського, котрого разом з іншою старшиною репрезентував царський уряд: його заслали в Соловецький монастир. Мали також перепоховати на Хортиці останки кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого, котрому належить заслуга виведення колишніх запорожців із Туреччини та повернення на батьківщину. Йшлося про перенесення сюди й праху гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, похованого в Ярополчі, неподалік Москви.

Прах кошового отамана Івана Сірка мали транспор-

тувати в моноліті, тобто з частиною ґрунту первісного поховання, в центрі якого залишалася непорушною труна й зберігався необхідний для неї температурний режим. Коли заступник голови Запорізького облвиконкому Микола Петрович Киценко — ініціатор, керівник і душа створення Хортицького заповідника — готувався відрядити бригаду спеціалістів і машину в Капулівку, до Запоріжжя надійшла звістка про злочинну наругу над могилою національного героя.

Керівники Нікопольського району, спираючись на підтримку начальства з області, самочинно перепоховали останки Сірка в кургані поблизу Капулівки, який у народі називали Бабиною могилою (мабуть, тому, що там колись стояла кам'яна скульптура «баби»). При роботі на цьому археологічно не вивченому кургані були порушені елементарні правила розкопок, а також вимоги щодо перенесення поховань.

Представники влади Дніпропетровська офіційно повідомили, що череп Івана Сірка передано 27 листопада 1967 р. до Інституту етнографії імені Міклухо-Маклая Академії наук СРСР, де в лабораторії пластичної антропологічної реконструкції працював професор М. М. Герасимов. Але вчений помер. Підвал, в якому розміщувалася лабораторія, був якийсь час затоплений. Постраждали й фонди. Отже, немає впевненості, що відтворене обличчя належить саме Іванові Сірку.

5 березня 1968 р. в «Літературній Україні» у статті «Поховати з усіма почеснями!» висловлювалося переконання істориків і широкої громадськості щодо необхідності перезахоронення праху Івана Сірка. Оформили Бабину могилу з останками Івана Сірка не найкращим чином. Зверху поставили бюст, відлитий ще 1957 р. з постаментом, а на середині бетонних східців — пам'ятник Сіркові, встановлений ще запорожцями. На постаменті залишили дошку з написом: «Тут була Запорозька Січ», хоча Бабина могила не входила до території Січі. Біля ідніжжя спорудили гранітну стіну і прикріпили ще одну дошку з написом: «Тут похований кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко».

У 1980 р. скинули з п'єдесталу бюст Івана Сірка, який, щоправда, не був скульптурним портретом отамана, оскільки ще й досі не знайдено опису його зовнішності, але автори прагнули зобразити узагальнені риси мужніх, героїчних козаків і зробили це в репінських традиціях. Замість цієї скульптури поставили нову, відлиту на основі реконструкції Г. Лебединської.

Понад 20 років череп національного героя Івана Сірка залишався у фондах Інституту етнографії Академії наук СРСР у Москві. Ніхто з організаторів перезаховання не потурбувався про перенесення його в Україну. В десятиліття, які тепер називають застійними, на козацьку тематику взагалі було накладено табу.

У 1988 р. київський антрополог С. Сегеда за дорученням часопису «Пам'ятки України» забрав череп із Москви й привіз до Києва, де він зберігався у сейфі редакції цього журналу до «вирішення його подальшої долі авторитетною комісією». Здається, така комісія не була створена, а череп опинився в сейфах Нікопольської районної і міської влади.

Під час святкування 500-річчя українського козацтва влітку 1990 р. на багатолюдному мітингу біля могили Сірка (так називають цей курган) дехто з виступаючих вимагав негайно підхоронити туди череп. Проте здоровий глузд переміг. Дніпропетровський облвиконком вирішив перепоховати за християнським звичаєм останки Івана Сірка разом із черепом в окрему могилу з капличкою.

Вшанування пам'яті найславетнішого кошового отамана Запорозької Січі було центральною подією у святкуванні Днів козацької слави на січових землях. Спочатку відбулася Всеукраїнська панахида пам'яті на могилі Івана Сірка. Було сказано слово скорботи й шанування пам'яті Сірка і запорожців. На святкування прибула парламентська делегація народних депутатів України.

У Дні козацької слави на місцях Січей були відкриті пам'ятні знаки. Серед них на вулиці Івана Сірка в Нікополі — меморіальна дошка з барельєфною композицією: голова Сірка і кілька козаків на конях, один із них з бандурою, й напис: «Вулицю названо на честь героя України, кошового отамана Війська Запорозького Низового Сірка Івана Дмитровича».

ВЕЛИКА ІДЕЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Візьмімо більше двох століть, кожен рік, у першу неділю великоднього посту в усіх церквах Російської імперії з амвона проклинали Івана Мазепу, проголошували йому анафему. У радянські часи його ім'я згадувалося тільки з лайливими епітетами, образ його змальовувався виключно чорною фарбою. Подавалися лише скупі, тенденційно підібрані або навіть сфальсифіковані факти його життя й діяльності. І в період так званої «відлиги», коли почалося розкриття деяких фактів історичної правди, Іван Мазепа все одно залишався з тавром зрадника. Це тривало й в наступні десятиріччя.

Нарешті настав час, коли ми дістали можливість ознайомитися з книжками, статтями, публікаціями, що виходили за кордоном. Яка особистість цього українського гетьмана постала перед нами! Незвичайна, унікальна, навіть фантастична. В особі Мазепи переплелися романтичні пригоди, драматизм долі, трагізм епохи.

Державний діяч і політик найвищого гатунку, найвправніший дипломат тодішньої Європи, полководець і водночас поет, у поезії якого найсильнішими були патріотичні мотиви, уболівання за долю України. Різноманітна природна обдарованість поєднувалася в ньому з високою освіченістю. Він учився в Києво-Могилянській академії і в Падуанському університеті, відвідав кілька європейських країн, міг порозумітися з багатьма співрозмовниками, оскільки володів вісьмома мовами. Історична ерудиція Івана Мазепи викликала захоплення тих державних і військових діячів, із якими він спілкувався. Він був знавцем літератури, власником найкращої в Ук-

раїні великої і цінної бібліотеки з інкунабулами, старовинними рукописами, раритетними виданнями на багатьох мовах.

Естет, він цінував і розумів високе мистецтво, схилявся перед красою жінок. Навіть у старшому віці міг заохотитися пристрасно, сильно й глибоко, наче юнак. Май-

стер епістолярного жанру, він був незрівняним красномовцем. Його розумна, змістовна розмова або виступи й висловлювання втілювалися в елегантну, яскраву, образну, емоційну форму. Іван Мазепа володів особливими чарами. Може, це була якась концентрована внутрішня енергія, високої напруги біополе, але він, людина залізної волі, умів впливати на людей, не тільки не пригнічуючи їх своєю перевагою, а й викликаючи симпатію й безмежну довіру.

І над усім панували його могутній дух і відданість, готовність до самопожертви великій патріотичній ідеї. Такий європеець із відблиском ренесансності; палкий патріот стояв із 1687 до 1709 р. біля керма Української Гетьманської держави, автономію й самостійність якої московський царизм постійно обмежував, а російська імперія душила й тероризувала, остаточно знищивши в 1764 р.

З самого початку свого гетьманування Іван Мазепа виявив себе як великий покровитель і меценат національної культури, мистецтва, науки, православної церкви. Певною мірою він продовжував традицію, закладену в першій чверті XVII ст. козацьким гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним, який свою полководницьку та державну діяльність поєднував з активною підтримкою розвитку освіти й науки. Всякими способами Мазепа допомагав, сприяв розвитку освіти в Україні. У Києві, Чернігові, Переяславі та інших містах і навіть селах фундував школи, бурси й шпиталі, наділяв маєтностями українські монастирі, котрі на той час були вогнищами просвіти завдяки власним школам і друкарням. Мазепа взяв під свою опіку Києво-Могилянську академію, дбав про її розвиток, щедро обдарував її маєтностями. У 1693 р. наново побудував братську церкву Богоявлення, поставив новий будинок для Академії, щоб поліпшити умови «всякому з малоросійських дітей, хочащому вчитися».

Гетьман щедро фінансував розвиток мистецтва, зокрема архітектури й малярства, прикрасив українські міста спорудженими й реставрованими чудовими храмами, розбудував в Україні на свій кошт, а також використуючи військовий скарб, близько 20 церков. Різні за виконанням, величні, розкішні споруди водночас мають і спільні риси, названі мистецтвознавцями «Мазепиним і барокко». Не тільки талант будівничого, а, можливо, й витончений художній смак гетьмана втілилися в цих церквах. Він відновив Києво-Печерську лавру, обніс її монументальною кам'яною стіною, поставив дві гарні брами (Економічну й так звану Святу) з церквами над ними.

Після Петра Могили гетьман Іван Мазепа своїм коштом знову обніс Софійський собор і побудував Софійську дзвіницю, яка збереглася до нашого часу. В Пустинно-Миколаївському монастирі в Києві вибудував у 1690 р. нову величаву церкву св. Миколая (у 1831 р. була обертена у військовий собор). У ризниці на стіні вітвара три-

валий час залишався портрет Мазепи як «зиждителя храма», хоч у ньому гетьману проголошували анафему. Поставив Мазепа також велику церкву Вознесіння в Переяславі, яку згадував у своїх творах Тарас Шевченко. Ім'я Мазепи набуло розголосу навіть на Сході, де він став відомим саме через те, що робив дорогі подарунки Церкві Гробу Господнього в Єрусалимі переслав срібну плиту, художньо вироблену, з гравіюванням, очевидно італійського майстра, яку використовували замість антимінса. На його ж кошти був надрукований арабський переклад Євангелія.

Жодного українського гетьмана не славили так сучасники, як Мазепу — видатного протектора української культури й духовного життя. Нікому з гетьманів не було присвячено стільки панегіриків, поем і драм. В Україні статті про Івана Мазепу, в яких робляться спроби об'єктивно висвітлити життєвий шлях цього видатного діяча й водночас неоднозначну постать нашої історії, почали з'являтися з 1988 р. І все ж деякі автори досі не скинули з очей імперської полуди, над ними ще тяжіє хибний марксистсько-ленінський постулат, згідно з яким «класова боротьба є рушійною силою розвитку суспільства».

Водночас виявилися ознаки протилежної тенденції — прагнення перетворити Мазепу на ікону, ідеалізувати його, приписати йому риси, яких у нього не було. При цьому дещо з його характеру замовчується. Проте Іван Мазепа цього не потребує. Велич українського гетьмана, борця за незалежну самостійну Україну не зменшиться, коли ми розкриємо його особу такою, якою вона була насправді, з усіма її гранями. Звісно, окремі з них можуть бути нам і не до вподоби. У боротьбі за владу, за збереження та утвердження свого гетьманства він вдавався до таких засобів, які не заслуговують на схвалення. Бувало й так, що межа між дипломатією та інтригами зникала.

Іван Мазепа не був демократом. Аристократ, він цілком спрямовано створював в Україні аристократію з середовища козацької старшини й української шляхти. Підтримуючи старшину економічно, надавав їй земельні маєтності, бажав зробити її незалежною політично, дбав про її освіту й навіть зовнішню культуру. Водночас видавав універсали, наприклад 1691, 1692, 1701 рр., в яких прагнув захистити інтереси посполитих селян і рядових козаків, стримати зажерливість старшини в межах тодішніх прав, законності щодо обтяження селян повинностями.

а також боронив козаків, яких примушували переходити в посполиті.

Саме Мазепа першим виплекав ідею самостійної незалежної української держави, підняв цю ідею на височині загальнонаціональної історичної мети. Мабуть, неможливо з'ясувати, коли виникла і як розвивалася ця ідея в Мазепи. Завжди дотримуючись принципу улюбленого автора Макиавеллі — «таємниця — це душа справи», він виношував свої ідеї, приховуючи власні наміри абсолютно від усіх. Мазепа поводив себе надобережно, оскільки ризик був величезний в умовах складної політичної й військової ситуації в Україні. Саме в часи руйнування він повернувся на Батьківщину й залишився там на завжди.

Пройшовши уявно за Мазепою його життєвим шляхом, можна якось накреслити умови та обставини, в яких формувалася й діяла ця незвичайна особистість, пізнати витоки його патріотизму. Народився майбутній гетьман у родині українського шляхтича Степана Адама Мазепи-Колодинського (Колединського), з роду Курчів на хуторі Мазепинці, недалеко від Білої Церкви на Київщині.

Рід Мазеп-Колодинських — старовинний. Деякі дослідники, спираючись на те, що герб Івана Мазепи надто схожий із гербом Курцевичів, нащадків Коріята Гедиміновича, роблять висновок, що Іван Мазепа — князівського роду. В усякому разі, маємо документальні дані з середини XVI ст., що пращур гетьмана (Микола) дістав від польського короля Сигізмунда I в 1544 р. у Білоцерківському повіті на Київщині маєток Мазепинці й за це мусив виконувати в місцевого старости кінну службу. Його син Михайло в 1572 р. отримав від короля Сигізмунда II Августа підтвердження на володіння Мазепинцями, а від короля Генріха Валуа привілей на село Пісочне біля Любомира. Чоловіки з роду Мазеп дружили з козаками. Син Михайла Теодор брав участь у повстаннях осинського, Лободи та Наливайка. У 1597 р. його було засуджено у Варшаві до смертної кари. Про нього згадують українські літописи, де він називається полковником. Другий син Михайла — Микола — успадкував Мазепинці.

Син Миколи — Степан Адам Мазепа, батько гетьмана Івана Мазепи, в 1659 р. одержав від короля Яна-Казимира не тільки підтвердження родового посідання в Мазепинцях, а й переведення їх у дідишну, тобто у вічне володіння. Біографія у Степана Мазепи досить бурхлива. У молоді літа активно діяв у внутрішніх шляхетських

війнах — наїздах на маетки один одного. У 1639 р. його було засуджено на інфамію (поставлено поза законом) і кару смертю за вбивство шляхтича Зелінського. Степану Мазепі довелося використати свої впливи й багато грошей, щоб через кілька років, помирившись з родиною вбитого, одержати охоронного листа Яна-Казимира. Цей король у 1662 р. титулував Степана Мазепу чернігівським підчашим.

У 1654 р. Степан Мазепа пристав до козаків і став білоцерківським отаманом. Він не поспішав визнавати московське підданство (був одноступцем Виговського), мріючи про рівноправний федеративний союз із Польщею. Помер Степан Мазепа десь у році 1665. Саме тоді король у таборі під Равою настановив чернігівським підчашим сина покійного Степана Мазепи — Івана Мазепу, майбутнього гетьмана України.

Дата народження Івана Мазепи точно не встановлена. Дослідники називають 1640, 1646 і 1639 роки і навіть 1629 і 1632 роки. Найбільше схиляються до 1640 р. Дитинство його промайнуло на тлі козацького життя. На Білоцерківщині розміщувався реєстровий полк. Свідомим підлітком Іван, мабуть, спостерігав визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького, яка розпочалася в 1648 р. Змалку він сприйняв і козацькі військові вправи, навчився їздити верхи, володіти рушницею, пістолем, шаблею.

Мати Івана Мазепи — Марія, з українського шляхетського роду Мокевських — продовжувала в сім'ї традиції того українського шляхетства, яке залишалося вірним прадідівській вірі. Вона була освіченою, сміливою, твердого духу, дуже діяльною жінкою, свідомою патріоткою, вирізнялася палкою прихильністю до православної віри, була членом («сестрою») Луцького православного братства. По смерті чоловіка постриглася в черниці, була ігуменею Флорово-Вознесенського монастиря в Києві, знана під іменем ігумені Магдалини. На її кошт у цьому монастирі була побудована кам'яна церква. Водночас згідністю київської ігумені була настоятелькою глухівського монастиря, яким керувала через свою заступницю.

Її дочка Олесь, сестра Івана Мазепи, заміжня втретє за шляхтичем Войнаровським, розвелася й із ним, оскільки він силував її перейти в католицтво, й постриглася в черниці, як і її дочка Маріана — Марта.

Мати мала великий вплив на майбутнього гетьмана, про що він зізнався вже зрілою людиною. Протягом усього життя мати допомагала сину мудрими порадами. По-

мерла, коли їй виповнилося 90 років (1707 р.). Матері Іван Мазепа мусив завдячувати вихованій у нього відданості православної церкві, яку зберігав усе життя. Мати послала його вчитися в Києво-Могилянську колегію, де викладали прославлені професори, котрі здобували освіту в європейських університетах.

Закінчивши колегію, Іван повернувся до батьківської оселі. Михайло Мазепа, мріючи про велику кар'єру для сина, вирядив його до королівського двору, для початку — пажем. Івану пощастило. Король Ян-Казимир щороку відправляв у Західну Європу трьох талановитих юнаків продовжити освіту. Мазепа був одним із таких обранців. Він побував в Італії, Франції, Німеччині. З 1657 р. жив у голландському місті Девентері під ім'ям Йоганеса Колединського, опановуючи артилерійську справу. Набрив якогось досвіду в міжнародній політиці, бував навіть при дворах володарів. Після повернення Мазепи до королівського двору Ян-Казимир доручав йому кілька дипломатичних місій в Україні, й той успішно виконав їх. У 1663 р. за дорученням короля він відвозив гетьманські військові клейноди (ознаки влади) правобережному гетьману Павлу Тетері.

Наприкінці 1663 р. Польща зробила останню спробу відвоювати Лівобережну Україну. Король зі значним польським військом, правобережними козацькими полками на чолі з Тетерею та союзними татарськими ордами, палячи й руйнуючи села та містечка, Лівобережні козаків на своєму шляху, дійшов до Глухова. Лівобережні козаки, міщани й селяни чинили їм упертий опір. У лютому 1664 р. король мусив відступити на Правобережну Україну, де теж піднялося повстання проти Польщі.

Іван Мазепа був у королівській дружині в складі польського війська. Але ще в жовтні 1663 р. на початку походу, коли королівський двір зупинився в Білій Церкві, Мазепа покинув його й поїхав на хутір свого батька, до Мазепинців. Гадаємо, що у нього пробудилися патріотичні почуття. Мабуть, йому було нестерпно дивитися, як чужі ці йдуть війною на його рідний край. Він не міг допустити, щоб ще й самому брати в цьому участь. Можливо, розмірковував і над тим, що краще докласти своїх сил на вітчизняному терені, що саме тут він зможе утлумувати жадобу влади.

Мазепа увійшов у політичне життя України в тяжку для неї годину. Україна фактично розпалася на дві частини, які боролися між собою: одна на боці Москви, інша — на боці Польщі. Проте й на Лівобережжі були пол-

ки, котрі не хотіли коритися Москві, а на Правобережжі народ був дуже невдоволений союзом із Польщею. Виникали повстання, росла анархія. Починався той період історії, який сучасники назвали «руїною».

Апогею руїна досягла після Андрусівського перемир'я між Польщею і Росією в 1667 р. (підтвердженого «Вічним миром» у 1686 р.), за яким Москва Лівобережну Україну утримувала за собою, а Правобережну віддала Польщі. Це була чорна, страшна зрада з боку Москви по відношенню до українського народу, який у кризовій тяжкій війні 1648—1657 років повалив владу шляхетської Польщі в Україні. Богдан Хмельницький добровільно приєднав Україну до Росії на правах самостійної держави, сподіваючись, що Московська держава захищатиме її, допоможе військовими силами, а Україна за це визнає протекторат царя.

Москва дуже швидко почала порушувати угоду 1654 р., дедалі посилюючи наступ на державність України, її права і вольності. Андрусівське перемир'я по суті перекреслило цей договір. Україну розділяли надвоє, розрізали по живому, цілий народ втягли в безодню братовбивчої самознищувальної громадянської війни. Руїнації й спустошення супроводжувалися загибеллю мас людей. Війська чужинців палили, топтали українські землі. Колись багаті й родючі південні й західні землі перетворилися на пустелю. Анархія входила в історичну традицію. Заінтересований у безладді на землях України, царизм дотримувався популярного ще з античних часів гасла усяких імператорів, диктаторів, поневолювачів і окупантів — «розділай і володарюй».

Іван Мазепа вступив до козацького війська й приєднався до правобережного гетьмана Петра Дорошенка, вихідця із давнього козацького роду, колишнього полковника за гетьманства Богдана Хмельницького. Щирий патріот, Петро Дорошенко мав політично-воєнну й державну програму звільнення Лівобережжя і Правобережжя від іноземної окупації, об'єднання обох частин України, створення самостійної держави під номінальним протекторатом Туреччини. Безперечно, служба у Дорошенка мала неабияке значення для формування політичного мислення Мазепа. Мабуть, уперше він безпосередньо ознайомився й з ідеєю незалежної української держави.

Спочатку Мазепа зайняв посаду ротмістра надвірної військової компанії, але згодом гетьман, оцінивши високий інтелект і дипломатичний талант Мазепа, призначив його генеральним писарем, тобто своєрідним міністром

іноземних справ. Мазепа, який став найближчим дорадником і приятелем Дорошенка, виконував важливі дипломатичні гетьманські доручення. Він виступав як посередник у переговорах із турецьким султаном, польським королем, московським царем і бранденбурзьким електором.

Під час однієї з таких дипломатичних виправок до Туреччини і Криму Мазепа, якого супроводжував татарський загін і 15 невільників, котрих везли як подарунок султану, був захоплений у полон запорозькими козаками, що чатували на шляхах для захисту від татарських нападів. Татарський загін знищили, невільників визволили, а Мазепу засудили на смерть.

Запорожці, для яких головною метою їхніх походів проти султанських і ханських нападників було саме визволення невільників, бранців, вважали найбільшим злочином і великим гріхом християнина видавати в руки невірним своїх братів, зокрема й українців. Мазепа попросив дозволу перед стратою сказати слово. Його красномовність зробила свою справу. Славетний кошовий отаман Іван Сірко після довгих роздумів сказав запорожцям: «Не вбивайте його... може, колись він стане в пригоді Батьківщині».

Мазепу відвезли до лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Два дні вистачило Мазепі, щоб увійти в повну довіру гетьману й той відправив його до Москви, доручаючи подати повну інформацію про Туреччину і Кримське ханство, а також віддати листи Дорошенка до великого візиря й хана. Все виконав генеральний писар правобережного гетьмана. Московські бояри поставились із чемністю до Мазепа, запропонували йому переїхати на лівий берег до Самойловича. Мазепа так і зробив, незабаром зайнявши при ньому посаду генерального осавули — одну з найважливіших при гетьмані серед генеральної старшини, рада якої по суті виконувала функції кабінету міністрів.

Потім ще одна дипломатична місія до Москви, де Мазепа як представник лівобережного гетьмана Самойловича брав участь у переговорах Росії з Оттоманською Портою та Кримом. Було укладено Бахчисарайське перемир'я 1681 р. строком на 20 років. Москва за рахунок України добилася від Туреччини утвердження її влади на Лівобережжі, а землі середньої та південної Київщини мусили залишатися безлюдними й незаселеними.

«Вічний мир» 1686 р. підтвердив Андрусівське перемир'я й зумовив спільний виступ Польщі та Московії про-

ти Туреччини. В антитурецькій коаліції мали взяти участь Австрія й Венеція. На московські й козацькі війська, загальне командування якими належало князю Василю Голіцину, покладалося завоювання Криму. Козацькі полки очолив гетьман Іван Самойлович. Серед старшин, учасників походу на Крим, був генеральний осавул Іван Мазепа.

Похід закінчився невдачею. Дійшли до Перекопу й мусили вертатися, хо^{жа} подолали в літню спеку багато сотень верстов голим степом, де вигоріла трава, яку ще й підпалили татари. Люди страждали від нестачі води й поганої їжі. Втратили багато коней.

Старшини, які давно були невдоволені Самойловичем через його зневажливе до них ставлення й прагнення зробити гетьманство династичним, написали на нього донос, що нібито він був у змові з кримським ханом. Голіцин використав можливість перекласти свою вину за невдалий похід на когось іншого. Старшинський донос він відправив до Москви, куди потім і вислали заарештованого Самойловича зі старшим сином. Звідти їх, після катувань, заслали до Сибіру.

Серед козацького війська, що стояло табором у поході, почалися заворушення, було вбито багато старшин, шляхтичів, ненависних горілчаних орендарів. Тоді старшина скликала раду, котра відбулася під охороною московського війська на річці Коломаку 25 липня 1687 р. Саме за таких умов обирали нового гетьмана, яким став генеральний осавул Іван Мазепа. Ходили погоски, що він передав Василю Голіцину 10 тисяч золотих, щоб забезпечити собі його підтримку та голоси старшини на виборах.

Однак слід принагідно сказати, що Василь Голіцин, улюбленець Софії, яка була регентшею під час малолітства царів Петра й Іоанна, поставився до Івана Мазепи з особливою прихильністю ще тоді, коли той приїздив до Москви. Сам європеець за рівнем особистої культури, світосприйняттям, Василь Голіцин оцінив європейську освіченість Мазепи, його високий інтелект, державний розум, дипломатичний талант. В особі майбутнього українського гетьмана князь Голіцин, мабуть, знайшов розуміння своїх устремлень до реформ у Московії.

Він хотів під егідою Софії вивести країну з візантійсько-азіатської деспотії на європейський рівень. Зробити це Голіцин бажав шляхом цивілізованим, без кровопролиття, не відкидаючи здобутків католицької культури. Петро I у 17 своїх років, поваливши владу Софії,

запровадивши масову страту стрільців і покаравши Голіцина, пізніше здійснив реформи, але зробив це варварськими, терористичними методами. Не останньою причиною було й те, що юний цар пройшов вишкіл у німецькій слободі, засвоївши фанатизм, нетерпимість, обмеженість німецької пуританської церкви.

На козацькій раді разом з обранням Івана Мазепи відбулася процедура прийняття «статей», тобто договору між Україною й царем, як це робилося завжди при затвердженні нового гетьмана. Представником царя цього разу був князь Василь Голіцин.

Хоч і декларувалися в першій статті «права та вольності» козацькі («щоб український народ мав усі права і свободи, про які договорено ще за Богдана Хмельницького»), однак фактично від них нічого не залишалось. Цар затверджував за старшиною маєтності, які й так були в її руках. Також тільки на папері залишалася згода царя на прохання старшини про те, щоб в українські міста не посилалися воеводи, щоб вони не втручалися в суди, не чинили шкоди, кривд і насильства над людьми України.

Насправді царський уряд, який уже в 1654 р. намагався встановити військовий контроль над внутрішнім життям України, прагнув забезпечити це введенням в українські міста воевод із військовими залогами. Інститут воевод був найважливішим механізмом для поступової окупації України, обернення її на провінцію Московської держави. Воеводи будували фортеці, утворюючи своєрідні військові бази, тримали в своїх руках головні комунікації, намагалися контролювати всі сфери українського життя, привласнювали податки, безчинствували, грабували населення, стали справжньою бідою для України.

Решта Коломацьких статей (всього їх було 22) та царських резолюцій на них законодавчо затверджували усякі заборони, котрі обмежували й навіть де в чому ліквідували самостійну економічну, соціальну та зовнішню політику України. Заборонялося вести торгівлю з Кримом: «остерегать того накрепко, чтоб из малоросійских городов в Крым с торгами и со живностью не ездили и лошадей в Крым не продавали». Також заборонялось українським купцям «под жестокия наказаньем» торгувати в Московській державі.

У фінансових справах теж накидалася царська воля. В Україні не хотіли брати гроші — «чехи», — що робилися в Севську для виплати царським гарнізонам, але не

ступи для б'яття сукна, керамічні майстерні, лісопилні заводи.

Зміцнюючи гетьманську владу, добиваючися стабілізації українського політичного й економічного життя, дбаючи про розвиток культури рідного краю, Іван Мазепа в абсолютній таємниці виношував свою ідею незалежної, самостійної України, прикриваючись при цьому незаперечною лояльністю щодо царського уряду. Змушений виконувати веління царя, спрямовані на поширення колоніального гніту в Україні, він вірно служив Москві. Це викликало негативне ставлення до гетьмана серед селянства, козацтва та міщанства. Його вважали при-служником Москви.

А головне, що у нового гетьмана склалися напружені стосунки із Запорозькою Січчю, яка й після створення Української Гетьманської держави зберігала в її межах автономію, підлягала безпосередньо царському уряду. При цьому вона залишалася частиною України, носієм української державності. Зі своєю політичною автономією, самобутнім республіканським ладом, демократичними порядками — частим проведенням рад, на яких вирішувалися найголовніші козацькі справи, вибірністю старшини, місцевим самоврядуванням, своїм судом — Запорозька Січ була історичною антитезою московському самодержавству, абсолютній монархії.

Запорожжя залишалось осередком національного й соціального протесту, привабливим місцем волі. Сам факт його існування підривав підвалини феодально-кріпосницького господарства. Дедалі частіші втечі на Січ не тільки українських, а й російських селян позбавляли поміщицькі маєтки робочих рук.

Московська держава, маючи в перспективі скасування Запорозької Січі, наприкінці XVII ст. посилила наступ на її автономію, передусім на запорозьку територію — «Вольності Війська Запорозького». Там споруджувалися царські фортеці та впроваджувалися нові поселення, найчастіше з іноземців. Перша така — Богородицька фортеця — була збудована в 1688 р. за рахунок запорозьких рибництв, пасік та мисливських місць на річці Самарі, пізніше її відновили під назвою Самарського ретранше-мента. Почалися будівельні роботи весною 1688 р. Ними керував Іван Мазепа, якого на це зобов'язувала царська грамота, видана йому на гетьманство. Поява царської фортеці з воеводою й царськими «ратними людьми», а також навколишніх поселень на землях Січі викликала бурхливий протест запорозьких козаків. Гетьман нама-

гався заспокоїти їх, доводячи, що фортеця — тимчасова, функціонуватиме як перевальна база для харчів та амуніції під час походу на Крим. Разом із цим Мазепа по-слав кошовому на Січ подарунок — тисячу червінців.

Такий похід насправді відбувся того року. В травні Голіцин виступив із 112-тисячною армією. Гетьман долучився до нього на Самарі з 50-тисячним козацьким військом. Цей другий Кримський похід також був невдалим, дійшли тільки до Перекопу. Вступили з ханом у переговори, але той зволював. Забрало води. Голіцин, так і не закінчивши переговорів, не уклавши миру, повернувся до Москви, де цей похід відсвяткували як перемогу. Козацьким військом уперше керував новий гетьман Іван Мазепа. Фортеця на Самарі продовжувала існування й надалі.

Суперечності між Запорозькою Січчю та гетьманом загострювалися внаслідок соціальної політики Івана Мазепа. Аристократична її спрямованість не сприймалася демократичним козацтвом.

На початку 90-х років XVII ст. Запорожжя послужило імпульсом для політичного й соціального визвольного руху. Це засвідчило, що прагнення свободи ніколи не вмирало в українському народі. У січні 1693 р. на Запорожжі з'явився військовий канцелярист Петро Іваненко, якого називали Петриком. Він закликав запорожців підніматися проти Москви. Заслуживши увагу, що військовим канцеляристам були службовцями Генеральної військової канцелярії — вищого виконавчого органу влади в Гетьманщині. Вони займалися веденням справ, листуванням, копіюванням документів, їх складанням. Відповідно до свого службового становища військові канцеляристи були свідками й учасниками багатьох подій, котрі відбувалися в сфері політичних і суспільних відносин, мали доступ до державних та інших офіційних документів. Військові канцеляристи не лише знали на механізмах і підводних течіях сучасної їм політичної обстановки, соціальної відносин, а й були обізнані з історією України на нових документальних джерелах. Вони являли собою представників тогочасної української світської інтелігенції з високою національною самосвідомістю й демократичними тенденціями.

Саме таким і був Петрик. Манифест, із яким він звернувся до запорожців, є цінним документальним джерелом, що засвідчує розвиток української національної самосвідомості наприкінці XVII ст., а також української суспільно-історичної й політичної думки.

«Боляче дивитись, — зазначалось у маніфесті, — як чужинці руйнують і гноблять рідний край.

Не диво, що так робить польський король. Колись ми були його піддані, але з Божою поміччю завдяки Хмельницькому вибилися ми з неволі й накоїли Польщі стільки лиха, що вона й досі не отямиться.

Не диво, що нашим ворогом є кримський хан: із давніх давен ми руйнували його землі.

Та дивне ось, що: поведінка московських царів. Не мечем же вони нас здобули; наші предки з власної волі для оборони православної віри добровільно з ними з'єдналися, ради віри християнської. Переселивши з правого боку Дніпра на лівий наших людей, москалі обсадилися нашими людьми від усякого ворога, бо звідки б не прийшов неприятель — все буде наші села перше палити, наших людей у неволю забирати, а Москва буде за нами в безпечності, як за кам'яною стіною. Але Москві й того мало, і вона хоче всіх нас обернути у своїх рабів та холопів. Гетьманів наших Многогрішного й Самойловича, що за нас стояли, забрала в неволю, а теперішньому гетьману Москва дозволяє роздавати старшині маєтності, а старшина позаписувала наших людей своїм дітям у вічну неволю, й тільки що у плуг не впрягає. Се Москва дозволяє нашій старшині таке робити для того, щоб наші люди оплошили та омужилися, а москалі тим часом заволодіють Дніпром, Самарою та набудують там своїх городів.

Отже, подумайте, розумні голови, — чи краще нам бути в неволі чи на волі? Чужим слугою чи самому собі паном? У москаля або ляха мужиком — а чи вільним козаком? Коли славної пам'яті Богдан Хмельницький з Військом Запорожським вибився з-під лядського підданства — хіба погано тоді було жити на Україні? Чи не було тоді у козаків золота, сребра й сукон дорогих, коней табунами й скота чередами? Усього було багато. А як стали ми московського царя холопи, то загинула вкінці чигиринська сторона, а у тих наших братів, що перебрала Москва на лівий бік Дніпра, і їсти не було чого. Багато наших людей сидять у неволі по московських городах. А ще нехай вам, панове, буде й те відоме, що сам гетьман із поради всіх полковників прислав до мене секретно чоловіка і велів передати, що як тільки ми наблизимося до Самари, то всі вони від Москви відстануть, зійдуться з нами й будемо разом бити москаля». Таким чином, звільнення з московської неволі було головним у програмі Петрика. На війну проти Москви

він прагнув підняти запорожців, вийти з ними на Гетьманщину, прилучити жителів міст, які тільки чекають на гасло, приєднати як союзника кримського хана. Програма Петрика мала й соціальний характер. Він закликав різати українську шляхту, що трималася царя, забирати у неї майно.

Заклики Петрика, доброго промовця, знайшли відгук на Запорожжі. Його обрали військовим писарем, а на Січі це була важлива посада. Військовий писар входив до складу січового уряду — Коша Запорозької Січі. Відгукнулися не тільки запорожці. З усієї України люди почали збиратися на Січі. Тим часом Петрик поїхав до Криму й уклав із ханом угоду, за якою Україна зрікалася своїх договорів із царем, а київське та чернігівське князівства створювали незалежну державу.

Іван Мазепа розіслав у Крим і на Запорожжя десятки агентів, які щоденно повідомляли його про дії Петрика. Гетьман надіслав листа кошовому отаману, а потім направив спеціального посла на Січ — Горбаченка. Мазепа радив запорожцям бути вірним царям і домагався, щоб йому видали Петрика. Запорожці, покладаючись на давнє право захисту втікачів, відмовили гетьману. Однак у похід за Петриком пішла, хоч і значна, але тільки частина запорожців, які вибрали його гетьманом України. Приєдналися до них і ханські війська. Ряд міст перейшли на бік Петрика: Царичанка, Китай-городок, кишеньські й сокальські жителі. Повстання швидко охопило весь правий берег Ворскли.

Мазепа вислав проти Петрика п'ять українських полків, а з іншими п'ятьма пішов услід. Звернувся до Москви з проханням надіслати військо. Там виникла велика тривога. Царські загони прибули під проводом князя Барятинського, котрому вдалося завдати поразки Петрику під містом Маячки.

Постійний, але невірний козацький союзник — кримський хан — зрадив Петрика й покинув його. Залишившись без підтримки, Петрик пішов за ордою, жив у Пешисі без підтримки, Петрик пішов за ордою, жив у Пешисі. До нього приходили українці, яким він казав: «Я що надумав, те зроблю. Вижену москалів й усіх вас звільню з московської неволі».

У діяльності Петрика було досить елементів авантюризму. Хан він переконував, що його підтримує все Запорожжя, запорожцям казав, що хан усі свої орди направить на війну з Московією. У деяких листах він казав себе сином Мазепи, а у відозві робив натяк, нібито гетьман таємно підтримує його й готовий відійти від ца-

ря. Може, в останньому він був не такий уже й далекий від істини. Протимосковська програма Петрика була співзвучна потаємним, глибинним задумам гетьмана й настроям його старшинського оточення. Але для них була неприйнятною соціальна програма Петрика — разом із московським скинути ярмо й українських панів, відібрати в них майно.

На другий рік, коли в Криму призначили нового хана, Петрик переконав його йти разом війною на царя. Знову звернувся з відозвою до запорожців, але, як і минулого року, не вся Січ відгукнулася. Дозволили йти тільки охочим. Об'єднані сили дійшли до Полтави, де знову повторилася тогорічна ситуація — татари покинули Петрика.

У 1695 р. він знову ходив з ордою, писав універсали, однак із таким же фіналом, як і в попередні два походи. Мазепа ходив проти Петрика в походи ще й у 1694, 1696 роках. Нарешті гетьман пообіцяв тисячу карбованців тому, хто вб'є Петрика. Такий охочий на прізвище Вечірченко знайшовся. Він наздогнав Петрика й проколов його списом, але й сам був убитий.

У перші роки XVIII ст. склалася така політична ситуація, яку Іван Мазепа міг використати для поширення своєї влади на Правобережжі, що за Андрусівським перемир'ям і Вічним миром залишалася за Польщею. Це дало б йому змогу об'єднати дві частини України й зробити перший крок на шляху до незалежної самостійної української держави. Проте здійснення цього наміру вступало в суперечність із особистими стосунками Мазепи та Семена Палія, якому належала головна заслуга у відновленні козацтва на Правобережжі. Мабуть, нелегку внутрішню душевну драму довелося пережити Мазепі в цих обставинах.

Семен Палій, фастівський полковник, талановитий військовий керівник і організатор, мав добру освіту й був людиною великої хоробрості. Він пройшов військову школу в Петра Дорошенка, часто бував на Запорозькій Січі, уславився успішними походами на Кримське ханство й турецькі фортеці в пониззі Дніпра, брав участь в обороні Відня від турків.

Разом із полковниками Ісковою, Абазином і наказним гетьманом Самусем організував козацьку колонізацію правобережних земель, які внаслідок руїни здебільшого являли собою пустелю: міста й села лежали в руїнах; населення було знищене або розбіглося. Зовсім порожньою, незаселеною залишалася за договором із Москвою ціла смуга землі від Києва до Чигирина, яка мусила

правити за своєрідний буфер між Лівобережною Україною і володіннями Польщі. Річ Посполита потребувала постійної охорони своїх українських володінь від татарських нападів. Отож польський король Ян Собеський у 1684 р. видав універсал, що дозволяв козакам селитися в місцевостях, де лежали зруйновані міста Корсунь, Чигирин, Лисянка, Умань, а в 1685 р. сейм прийняв постанову відновити на Правобережжі козацтво, яке дістало змогу розселитися по всьому краю.

Заселення відбувалося швидкими темпами. Виникали козацькі полки не тільки як військові, а й як адміністративно-територіальні одиниці з козацьким ладом, козацьким вільним хліборобством на родючих чорноземних незайнятих ґрунтах. Палій, установивши свою резиденцію у Фастові (60 кілометрів від Києва), поводив себе як ні від кого не залежний володар. Це викликало тривогу й невдоволення і польського, й московського урядів.

Палій мріяв відтворити всі полки правобережного козацтва й передати його під владу лівобережного гетьмана, щоб об'єднати розрізнені частини України. У 1688 р. він через гетьмана Мазепу звертався до московського уряду з проханням прийняти його разом із фастівським полком у підданство. Але царський уряд не хотів порушувати угоди з Польщею. У 1699 р. польський сейм після замирення з Туреччиною, яка остаточно зреклася своїх претензій на Правобережну Україну, постановив скасувати тут козацтво, позаяк воно вже було непотрібне як охорона.

Палій, Самусь та інші полковники не підкорилися й у 1702 р. підняли на повстання народ Київщини, Волині та Поділля. У ряді битв вони розбили польські війська, здобули сильно укріплену фортецю в Білій Церкві, оснащену багатьма гарматами, запасами пороху й амуніції.

Таємно Палій підтримував тісні контакти з лівобережним гетьманом Мазепою. У 1694 р. він писав гетьману: «Я знайшов цей край пустелею й працював коло Хвана, як коло свого хазяйства. Широкі поля засіялися зовсім, число мешканців зросло, та не так із польської сторони, як із берегів Дніпра, з козацького краю та з Волищини; й церкви Божі я побудував і прибрав на славу Божу».

Мазепа радив цареві, щоб той прийняв під свою владу Правобережну Україну, принаймні Білу Церкву. Але вже розпочалася Північна війна, й Петро I, який оголосив війну Швеції, бажав заручитися польською допомогою за рахунок Правобережжя України. Не приймаючи

Палія у своє підданство, цар вимагав від Мазепи, щоб він відписав Палію про необхідність припинення повстання й підкорення полякам. Щодо самого гетьмана, Петро I заборонив йому надавати допомогу повстанцям.

Мазепа пропонував Палію згідно з царським указом миритися та уступати полякам, а водночас до Москви писав: «Не можу брати гріха на душу та привітними запевненнями намовляти Палія, Самуся та Іскру до послуху, а опісля віддавати їх полякам у неволю. Я не можу запевняти їх, що вони остануться цілі й неушкоджені, як у своєму здоров'ю, так і в маєтках. Поляки не тільки над козаками, але й надо всім українським народом, що опинився під їхньою владою, по-тиранськи поводяться. Це ж показали їхні недавні діла на Придністрянщині й на Побужжі, де вони мстилися за народне повстання, багатьох карали смертю, вішали, кидали на цвяхи або саджали на кіл...»

Повстання було придушене поляками, хоча їм довелося подолати відчайдушний опір, перебороти героїчну оборону. Загинуло десять тисяч при обороні Ладжина, тисячі покарано на смерть. Тільки Палій тримався у своїй Білій Церкві. Польський гетьман Синявський прохав Мазепу допомогти йому в боротьбі з повстанцями. Але український лівобережний гетьман надавав допомогу своїм землякам, рятував козаків від репресій. Він прийняв у себе Самуся, котрий віддав йому свої гетьманські клейдони.

Весною 1704 р. Мазепа одержав наказ Петра йти з усім своїм військом углиб Польщі, щоб підтримати союзника царя — польського короля Августа II. Польща тоді розділилася на дві партії. Значна частина магнатів перейшла на бік Станіслава Лещинського, якого згодом Карл XII посадив на престол.

Для Мазепи настав слушний час здійснити давній намір, свою заповітну мрію — об'єднати всю Україну під своїм проводом. З 30-тисячною козацькою армією він перейшов Дніпро, зайняв Київщину й Волинь і вирішив звідти не відступати. За проханням царя Петра й короля Августа Мазепа розправився з магнатами, приборчниками Станіслава Лещинського, подолавши їхній збройний опір.

Свою головну квартиру Мазепа розмістив у Бердичеві. Її часто відвідував Семен Палій, якого Мазепа завжди зустрічав якнайкраще. Водночас йому було треба виправдатися перед царем Петром і королем Августом, легітимувати своє військово-утвердження на Правобереж-

жі. Щоб закріпити свій політичний успіх, лівобережний гетьман вирішив пожертвувати Палієм, хоч і об'єднували патріотичні почуття до України, спільна політична мета. Цар велів узяти Палія під варту і негайно відправити в Білу Церкву, замість нього полковником призначити Михайла Омельченка.

Першого серпня Семен Палій прийшов до головної квартири Мазепи. Його прийняли бенкетом. Вночі, коли полковник міцно заснув, його схопили й силоміць вивезли до Батурина, а звідти вислали до Москви. За зв'язки з прихильником Лещинського Любомирським Палія звинуватили у шведофільстві й заслали до Сибіру.

Деякі дослідники пояснювали усунення Палія Мазепою їхньою взаємопротилежною соціальною політикою. Мазепі не до вподоби був демократизм Палія, який встановив у своїй «палієвій державі» порядки, близькі до ладу Запорозької Січі. Крім того, він ворогував із українською шляхтою. Вважали навіть, що Мазепа вбачав у фастівському полковникові можливого суперника — претендента на гетьманську булаву. У всякому разі народна пісня засудила віроломство Мазепи щодо Палія, зробивши акцент на моральному сенсі цієї події. Палій виступав в пісні як народний герой, «козацький батько».

У жовтні 1704 р. Мазепа, залишивши на Правобережжі козацькі загони, повернувся до Батурина як справжній володар України. Він уживав титул — «Гетьман обох сторін Дніпра».

Менш за все висвітлено в літературі полководницьке мистецтво Івана Мазепи. Дехто з істориків навіть намагався стверджувати, що Мазепа не був добрим вояком, показав себе поганим стратегом і недосвідченим військовим керівником, ухилився від битв, вважав за краще посилати замість себе наказних гетьманів. Однак такі твердження не відповідають дійсності. Ще в юні роки він прилучився до вивчення військової справи. Посланий королем Яном-Казимиром для навчання за кордон, Мазепа на кошти мецената краківської академії Новодворецького спеціально вивчав гарматну справу у Франції і Ісландії, оволодів майстерністю виробництва гармат. Товаришував з ним майбутній полковник артилерії Мартин Катський.

Юнаком Іван Мазепа брав участь у війні зі шведами. Він добре знався на зброї, зібрав у Батуринському палаці численну й цінну її колекцію, організував у Батурині ливарню для вироблення гармат.

На чолі однієї з кращих європейських армій того ча-

су — козацького війська — Мазепа провів багато походів, здебільшого успішних. Наприкінці XVII ст. він писав царю: «За 12 літ з початку свого гетьманства я зробив 11 літніх і 10 зимових походів».

Під час так званого «першого азовського походу 1695 р.» цар Петро I з 35-тисячним військом, серед якого було й кілька козацьких полків, ціле літо здобував турецьку фортецю Азов, закидавши її кільканадцятьма тисячами великих бомб, але так і не взяв її. З наближенням осінньої пори він змушений був відступити. Водночас гетьман Іван Мазепа на чолі козацького війська, до якого приєднався боярин Б. П. Шереметев із допоміжним московським кінним і пішим військом, діяли за наказом царя в пониззі Дніпра — здобували турецьку фортецю Казикермен.

За описом козацького літописця Самійла Величка, об'єднані війська підійшли до неї на світанку 24 липня. Гетьман наказав українським козацьким полкам і сердюкам підступити до її стін. Вони пройшли сади передмістя, розбили й загнули назад до Казикермена турецький загін, що намагався стримати натиск козаків. Неподалік від стін Казикермена козаки поробили шанці й залягли там. Шанці обставили плетеними кошами, насипаними землею, а також гарматами й мортирами, зробили таємні підкопи. Наступного ранку Мазепа наказав почати обстріл Казикермена. Упродовж п'яти днів, «невсипущо денно і но́чно бито з гармат і дрібною зброєю, кидано з мортир бомби».

Спочатку з Казикермена енергійно й активно відповідали з гармат і яничарок. А потім козацькі й московські гармаші так пристрілялися, що як тільки яничари відчиняли вікна в амбразурах, їхній вогонь придушувався, знищувалася обслуга.

Казикерменський бей обіцяв великі гроші, але ніхто з яничар не погоджувався бути пушкарем.

Оскільки стіни фортеці були з твердого каменю й мало руйнувалися (облога могла надовго затягтися), гетьман наказав своєму війську котити до казикерменських стін такий широкий і високий земляний вал, щоб ним можна було засипати рів і, порівнявшись зі стінами, вложитися в місто. Казикерменська залога намагалася обстрілювати вал, але їхні заходи були марними. Одного вечора в Казикермен було закинуто кілька десятків бомб і малих гранат, стріляли з усіх обозів. Наче від блискавки, все було освітлене в той темний вечір. Один із московських підкопів зламав казикерменську стіну.

30 червня 1695 р. через цей підкоп козаки, зірвавши башту, вдерлись у фортецю.

Розпочався рукопашний бій, який тривав близько п'яти годин. Казикермен капітулював.

З ближньої фортеці — Мустрит-Кермен, розташованої навпроти, на дніпровому Таванському острові, спробували обстрілювати козацькі й московські шанці та обози, але після капітуляції Казикермена, як свідчить Самійло Величко, «поклонилися й собі Низовому Запорозькому Війську, яке зі своїм кошовим отаманом Максимом промишляло, здобуваючи його, — вони припливли туди від Січі на човнах».

З інших двох фортець — Аслам-Кермена і Муберек-Кермена, що стояли поруч, гарнізони й мешканці, покинувши великі гармати, з усім своїм майном утекли до Криму. Генерал А. Гордон, що перебував на російській службі, дав таку оцінку цій кампанії, якою керував Мазепа: «Тогорічний (1695) похід на Борисфен, де генерал Шереметев командував разом із гетьманом Мазепою, був дуже успішний. Вони по-мистецьки заволоділи кількома містами — Газі-Керменом, Аслан-Керменом і Шингиреем».

На місці турецьких фортець побудували нові, обсадили їх українськими та московськими залогами. Це були своєрідні військові бази на кордоні з Кримом. У наступні роки боротьба з татарами тривала в пониззі Дніпра й на Запорозжжі, де була витримана важка татарська облога.

У 1697 р. Мазепа взяв участь у морському поході. Наприкінці травня 1697 р. цар Петро I перебував на одній із 16 галер, що вийшли в море на чолі з венеціанським віце-адміралом Ліме разом із сотнею великих відкритих човнів, за кермом яких сиділи козаки. Командував ними гетьман Мазепа. Вони зустріли турецьку флотилію, що складалася з 13 галер, семи трищоглових і п'яти малих суден. Цар вирішив атакувати ворожих суден і двокопійного наступу чотирнадцять ворожих суден і 70 яничарами на чолі з агою були захоплені.

У липні 1698 р. численні козацькі полки під проводом гетьмана Мазепи разом з 60-тисячним московським військом, яке очолював Долгорукий, вирушили проти турецького війська сераскерського паші й змусили його відступити за річку Буг.

Мазепа також намагався відновити український флот на Чорноморському морі, — прислав запорозьким Усякі корабельні припаси, заохочував їх до морських по-

ходів. За наказом гетьмана полтавський полковник Іван Іскра ретельно описав усі дніпрові острови, річки та урочища від порогів до моря. Але за Константинопольським миром 1700 р. з Туреччиною Петро I забезпечив собі Азов, погодившись на зруйнування недавно заснованих козаками на чолі з Мазепою фортець на Дніпрі.

Успішно діяв Мазепа й під час Північної війни, наприклад, у 1705 р. на Червоній Русі. Того ж року козаки під проводом гетьмана зайняли Замостя. Автор «Історії русів», характеризуючи Івана Мазепу, справедливо зауважив: «в безустанній боротьбі з поляками, татарами та турками Мазепа відзначався хоробрістю, підприємливістю та всім воєнним мистецтвом».

У 1700 р. Петро I в союзі з Данією та Польщею розпочав війну проти Швеції, намагаючись здобути Балтійське побережжя, щоб мати морську дорогу до Західної Європи. Він втягнув у війну й Україну, не рахуючись при цьому ні з укладеними нею договорами, ні з її економічним становищем, ні з політичними обставинами, ні з соціальними умовами.

Для України царські інтереси в цій війні були далекими й чужими. За українсько-російською угодою 1654 р. московські царі ніколи раніше не використовували збройні сили України проти держав, які не виступали безпосередньо проти України та її інтересів. Україна посилала козацькі війська тільки для оборони свого краю, коли війна безпосередньо точилася біля її кордонів. Петро I змусив Івана Мазепу відправити козацькі полки на Північ, на далекі fronti Лівонії, Литви, Польщі, Саксонії. Починаючи з 1700 р., козаків приневолювали ходити рік за роком своїм коштом у ці далекі походи, брати участь у важкій війні в незвичних для них кліматичних умовах. Не вистачало найнеобхіднішого, навіть харчів. Кладучи свої голови заради чужої для них справи, козацтво не тільки не діставало ніякої нагороди, а ще й потрапляло під командування московських начальників, офіцерів і генералів. Козаки терпіли й страждали від насильства, беззаконня, нечуваного свавілля, жорстокості, усяких кривд і зневаження всіх Божих і людських прав. Багато козаків гинуло, а котрі й верталися, то піші, голі, скалічені.

Цілий корпус українського війська під проводом полковника Данила Апостола діяв на півночі разом із царськими військами. Під Ерестфером у Ліфляндії вони розбили шведського генерала Шліпенбаха. Козаки захопили великі військові трофеї, але царські командири все у

них відняли. Взагалі, замість вдячності, козаків пограбували — забрали всіх коней. Внаслідок цього знеможені козаки мусили пішки долати далеку дорогу додому.

Багато козаків гинуло на примусових «каналних», землекопних, будівельних роботах, на прокладенні нових доріг, висушуванні болотяних місцевостей, копанні каналів на Півночі, куди їх зганяли тисячами й де умови праці були нестерпними. Козацький полковник Черняк так описує обстановку на Ладозі, де працювало 10 тисяч козаків. «Велике число козаків хворих і померлих знаходиться, і щораз більше множаться тяжкі хвороби — найбільше вкорінилася гарячка і опух ніг, і мруть з того, однак приставлені офіцери, незважаючи на таку нужду бідних козаків, за наказом пана бригадира Леонтьєва... б'ють їх при роботі палицями — хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть і в дні недільні, святкові виконують — без спочину».

Отже, повернулася з Ладоги ледве третина (до того ж багато з них покалічених) із тих 10 тисяч козаків, які працювали на Півночі. Може, з тих часів прийшли до нас гіркі слова, що «Петербург споруджений на козацьких кістках». Насправді, сповна ще не підраховано, скільки полягло козацьких голів у тих болотах, на яких побудована була нова столиця Російської імперії.

У 1706—1707 роках сила силенна народу, передусім селян і козаків, мусила працювати коло будови нової фортеці в Києві на Печерську, оскільки цар Петро боявся приходу шведів в Україну. Козаки повинні були працювати зимою й літом під пильним оком московських наглядачів, котрі поводитися з ними брутально й немилосердно. Військовий писар Пилип Орлик, довірена особа Івана Мазепи, писав у листі: «Зачалася та робота коло фортифікації печерської, наступили переходи через українські міста до головної армії — то рекрутів, то всяких начальників. І полковники з старшиною, часто приходячи до гетьмана, з жалями оповідали, що пристави коло той фортифікаційної роботи козаків палицями по голові б'ють, уха шпагами обтинають і всяку наругу чинять. Козаки, покинувши дома свої, косовицю і жнива, зносять тяготу і спеку на службі царського величства, а там великоросійські люде дома їх грабують, розбирають, палять, жінкам і донькам їх чинять насильства, коней, худобу і всяке майно забирають, старшину б'ють смертним боем».

Примусові «каналні» та будівельні роботи надзвичайно знесилювали козацьке господарство — козаки му-

сили йти зі своїми кінями і фуражем, харчами, одягом, зброєю. Роками вони не могли займатися власним господарством, яке занепадало, козацтво бідніло.

Задувані в листі Орлика «переходи» через українські міста відбувалися не лише у зв'язку з побудовою Києво-Печерської фортеці. Протягом майже усієї війни через Україну проходили московські полки й команди. Вони чинили усякі кривди, забирали в населення припаси, поводитися брутально не тільки з простими людьми, а й із старшиною. З усіх боків підіймався «плач, стогін і лемент» козацтва, селян, міщан, всього українського народу.

Один із найбільш шанованих провідників козацтва — полковник Горленко, який командував біля Гродна допоміжним корпусом, частина котрого стояла і в Ризі, прибувши до головної гетьманської квартири, виклав скарги на свавілля московських командирів, їхнє знущання, образливе поводження з козаками й старшиною. У відповідь на це полковника зіштовхнули з коня, якого відібрали, як і в решти старшин. Коли стало відомо, що з козаків, яких вислали до Пруссії, хочуть зробити драгунів (це було замахом на вільний військовий устрій), Горленко вигукнув: «Пане гетьмане, ти, що нами проводиш, що ти думаєш про це все?» І, може, вперше гетьман відверто висловив свій осуд московській владі й натякнув на можливість іншого союзу: «От яка нагорода за нашу службу!.. Який я дурень, що відкинув пропозиції Станіслава» (Лещинського). А цар до того ж безупинно вимагав поставляти до московської армії коней, худобу, хліб і всякі інші припаси, що також розоряло українське господарство.

Через війну припинилась українська торгівля через балтійські порти. Взагалі, Петро I завдав страшного удару по економіці України, фактично скасувавши вільну торгівлю. Указами царського уряду було заборонено вивозити з України будь-куди, окрім Росії, селітру — сировину для виготовлення пороху. Вугілля з Донеччини дозволялося брати лише на російські заводи. Саме в інтересах російських купців і заводчиків заборонялося ввозити в Україну з-за кордону ряд промислових виробів. Україна могла торгувати лише через віддалені та невитідні для українського купецтва порти.

Отже, петровське «вікно в Європу» обернулося для України бідюю. Вона вже не мала права користуватися давніми, традиційними для себе торговими шляхами, мусила везти свої товари через усю країну до Архангельська.

До гетьмана доходили відомості, скарги, нарікання з усіх міст Гетьманщини на безправ'я, пограбування, знущання, паруги царських військових начальників і солдатів над українським населенням. Мазепа гостро реагував, намагався захистити свій народ, протестував, вислав десятки листів до царя, його генералів і сановників, неодноразово висловлював свої протести в розмовах, видавав розпорядження козацькій старшині з рекомендаціями, яким чином запобігти свавіллю чужинців.

Після лівонського походу Мазепа писав цареві: «Вернувшись із служби нашої монаршої з границь Лівонських, полковники, старшина й товариство почали на мене дуже нарікати насамперед за те, що понесли такі труди й господарство своє розорили під час такого дальнього походу, а далі за те, що за сіно немало їх товариства побито й потоплено, й коні повідбірані, а управи, не дивлячись на всі спори, їм жодної не дано. Особливо ж вони скаржаться на те, що у Пскові забрали їхні гармати польові. Взагалі, всі говорять на мене, що я не стою за їхні права і вам, великому государю, не б'ю чолом, що такі справи робляться».

Мазепа добився від царя проведення розслідування. Був присланий стольник Лутовінов. Але командуючий царськими військами Шереметев так усе повернув, що козаки ще й залишилися винними.

Особливо багато скарг надійшло на німецького найманця, царського довіреного, авантюриста Паткуля. Німці з його численного загону оточили в Познані козацький загін, відняли у козаків коней, старшин заарештували. Козаки мусили йти пішки до Кракова, де їх побили шведи й поляки короля Лещинського. В результаті в Україну із 1700 козаків повернулося тільки 80. Іншого разу Паткуль силою захопив коней, які були зібрані в Миргородському полку для перевезення козацької військової арматі, табірному оснащення, а також хворих, і продав їх у Франкфурті.

Незважаючи на протести, скарги та обурення, свавілля й злочини царських посіпак в Україні тривали. Особисто для Мазепа дошкульною була моральна зневага, яку він майже постійно відчував як гетьман. Цар нібито ставився до нього з великою довірою, жалувал почестями. У 1700 р. Мазепа першим після Головкина одержав найвищий орден — святого Андрія. Петро I добився для Мазепа титулу князя Священної імперії. Водночас цар не дозволяв українському гетьманові набути політичної та військової самостійності. Коли розпочалися військові операції,

Петро I поставив Мазепу, немов звичайного генерала, а не гетьмана, під руку свого улюбленця князя Меншикова, неука й хабарника, який прагнув дістати Україну у своє володіння.

Проте над усім цим стояло головне. Цар Петро I проводив в Україні колоніальну політику. Уніфікуючи всі частини своєї імперії, він почав ліквідувати особливий лад України, нищити усталені форми її управління, обмежувати старшинське самоврядування й гетьманську владу, маючи на меті їхнє остаточне скасування. У віддаленіші плани Петра I входило також і знищення збройних сил України, які він поки що використовував у своїх війнах. У 1705 р. спеціальним указом Петро I перевів козацьке військо в безпосередню компетенцію царського командування, запровадив контроль за витратами на утримання козацького війська, частково реквізував його артилерію. Цар мав намір обернути козаків на солдатів, завести в Україні рекрутчину. Як на першу спробу в 1705 р. за царським наказом два козацькі полки були відправлені до Пруссії на вишкіл, щоб зробити з них регулярні драгунські полки.

Взагалі, Україна для Петра I була своєю родиною розмінною монетою в його зовнішньо-політичних комбінаціях, козирною картою у військово-дипломатичній грі. Ціною розшматування України цар прагнув заручитися підтримкою Польщі (якій віддав Правобережжя) для спільної боротьби зі шведами. Зробивши з Гетьманщини князівство, цар мав намір віддати його англійському герцогу Мальборо, через якого сподівався втягнути у свої плани Англію, щоб вона сприяла успішним переговорах зі шведським королем Карлом XII.

Якщо раніше Мазепа, може, й сподівався, що своєю службою царю він зуміє скористатися й витягнути Україну з руїни, зміцнивши гетьманську владу, й посприяти цим розквіту науки та культури, підйому престижу Української держави в європейському світі, її шляху до майбутньої незалежності, то згодом він почав усвідомлювати нездійсненність цих прагнень. Імперська політика Петра I, яка з перших років XVIII ст. набула особливої агресивності, спрямовувалася на те, щоб зробити з України звичайнісіньку російську провінцію, а також знищити головного носія менталітету українського народу — козацтво. П'яту частину його цар мав намір зарахувати в царські регулярні полки й розчинити в солдатській масі своєї імперії, решту ж перевести в селянство й закріпачити.

Треба було рятувати Україну, виривати її із лещат деспота й поневолювача. Розмірковуючи над долею України, Мазепа замислювався й над власною долею. Вона була під загрозою. Можна було використати європейську політичну обстановку, яка склалася несприятливо для завойовницьких планів царя. Шведський король Карл XII переміг Данію, що разом з польським королем Августом II, який водночас був і саксонським курфюрстом, першою розпочала Північну війну в 1700 р. Данія окупувала Шлезвіг-Голштинію. Август зі своїм військом узяв у облогу Ригу. Карл XII висадився з військом у Копенгагені й примусив датського короля укласти мир і вийти з антишведської коаліції.

Цар Петро оголосив Швеції війну 19 серпня 1700 р. і обложив 40-тисячною армією фортецю Нарву на південному березі Фінської затоки. 20 листопада шведський король на чолі восьмитисячного війська несподіваним рішучим наступом розгромив царську армію. Всі генерали і офіцери Петра I, серед яких переважали іноземці, здалися в полон. Царська армія втратила увесь обоз, артилерію, військовий скарб.

За велінням царя 12-тисячний козацький корпус під командуванням полковника Обідовського вирушив під Нарву, але встиг дійти тільки до Пскова, коли все було скінчено. Кілька тисяч козаків, хоч вони й не воювали, загинули від голоду і холоду або повернулися в Україну скаліченими.

У 1702 р. Карл XII у Лівонії подолав і третього свого ворога — польського короля Августа, прибічника царя, а, розбивши його армію, переніс військові дії в Литву. Однак Петро I, незважаючи на нищівний розгром його війська під Нарвою й поразки союзників, із непохитною рішучістю й енергією намагався продовжувати війну. Новим договором цар зміцнив свій союз з польським королем Августом. Петро готовий був іти назустріч вимогам Августа про зречення тих прав, які він іще мав на частину Правобережної України. Це викликало протести Мазепи, який різко висловився перед царем проти всяких поступок полякам коштом України.

Нового, ще нищівнішого, розгрому військовим силам польського короля завдав Карл XII у 1702 р. Шведські війська захопили Варшаву і Краків. Багато польських магнатів перейшло на бік познанського воєводи Станіслава Лещинського, котрий претендував на королівську корону і якого підтримували шведи. Мазепа за наказом царя змушений був у 1703 р. послати до Білорусії на

лідтримку креатури Петра I — Августа II велике військо з'єднання (12 тисяч козаків), очолене полковником Міклашевським.

Сам гетьман весною 1704 р. на чолі всього свого війська (40 тисяч козаків) вирушив у Правобережну Україну для виконання наказів Петра I та Августа II приборкати магнатів — прибічників Станіслава Лещинського. Але Іван Мазепа, зайнявши козацькими військами Київщину й Волинь, а в наступному році — Поділля й Галичину, дійшовши аж до Сандомира, здійснював, як уже значалося, свою давню мету, свою національну програму — об'єднання обох частин України. Фактично він став гетьманом усієї України і вживав титул — «гетьман обох сторін Дніпра».

Водночас 17-тисячний український корпус під проводом полковників Апостола та Мировича за розпорядженням Мазепи приєднався до саксонських військ Августа й діяв разом із ними проти шведів на Познанщині. Козаки Апостола розбили шведські частини Лейбнгельма й захопили у полон 300 шведів. Козаки Мировича брали участь у здобутті Варшави.

Однак Карл XII продовжував діяти досить успішно. Він знову розгромив військові сили Августа, а його самого вигнав із Польщі й переніс війну на територію Білорусії і Литви, а потім і Саксонії. Литовські магнати й шляхта в масі своїй переходили на бік шведів, визнаючи Станіслава Лещинського, який третього вересня 1705 р. був проголошений польським королем.

Цар, намагаючись затримати просування шведів, викликав Мазепу з козацьким військом. 14 тисяч козаків привів український гетьман до Мінська, де їх поставили залогою, а також у Слуцьку, Несвіжі, Ляховичах. Шведам і тут посміхнулося військовоє щастя. Вони взяли Несвіж, у боях за який загинув стародубський полковник Міклашевський. Після довгої облоги шведи здобули Ляховичі, де потрапив у полон переяславський полковник Мирович.

У 1706 р. Карл XII вирішив остаточно покінчити з Августом Саським. З головними своїми військовими силами Карл вирушив до Саксонії, рідної спадщини Августа, й окупував її аж до Лейпціга. Августу нічого не залишилося, як почати переговори, в результаті яких був укладений сепаратний мир 14 вересня 1706 р. зі шведським королем. Август розірвав свій союз із Московією, зрікся польської корони на користь Станіслава Лещинського, увільнив своїх підданих від присяги йому на вір-

ність. Карл XII дістав змогу повернути всі свої збройні сили проти останнього члена антишведської коаліції — царя Петра.

Восени 1708 р. шведський король вирушив із Польщі через Литву і Білорусію на Московщину. Варто зазначити, що напередодні 1707 р. Мазепа остаточно утвердився в думці: для врятування України необхідно заздалегідь розірвати з Московією (розгром котрої тоді здавався неминучим) і шукати забезпечення самостійності України через союз зі Швецією. Ще раніше український гетьман установив контакти зі шведським королем через довірених посередників. Робилося це з надзвичайною обережністю. Докладно передати перебіг цих подій, особливо початок, неможливо через брак достовірних історичних джерел.

У жовтні 1705 р. спробу встановити з українським гетьманом союзні відносини зробив Станіслав Лещинський. Його представник привіз офіційний проект союзу за підписами польського короля та канцлера. Мазепа, після допиту з тортурами, відправив цього представника разом із проектом договору в Москву. В листі до Петра він повідомляв, що вже було чотири спроби намовити гетьмана на розрив із царем. Але, запевняв гетьман царя, він «залишається непохитним, як гранітна скала, супроти всіх спокус». Насправді, Мазепі союз із польським королем був ні до чого, оскільки гетьман завжди неприменно ставився до панування поляків в Україні. А якщо у розмові з французом Балюзом, якого приймав у батуринському палаці, Мазепа заявив, що «польська корона йде за прикладом давнього Риму до занепаду». Його цікавив тільки Карл XII.

У березні 1706 р. в Білорусії чернець передав Мазепі шифроване послання близької довіреної особи княжни Дольської, в якому повідомлялося, що Карл XII на правив гетьману свого листа. Через деякий час, уже в Києві, Мазепа одержав нового листа, де повідомлялося, що шведський король обіцяє підтримати Мазепу на Волині, й він може розраховувати на всю шведську армію, отже, гетьман може приступати до виконання свого плану. Незабаром йому буде надісланий договір за підписом Карла XII й Станіслава Лещинського.

4 липня до Києва приїхав цар з Меншиковим. Розійшлася чутка, що Карл XII їде на Україну. Цар наказав своєму улюбленцю підготувати для відсічі кінноту, а Мазепу поставив під його командування. Володар України відчув себе ображеним, приниженим і скривдженим. Мен-

шиков, якого цар нагородив титулом князя, прагнув стати українським гетьманом. Проте Мазепа не виявив своїх почуттів, і цар та Меншиков продовжували вважати гетьмана «одиноким серед старшин вірним цареві».

Під час бенкету Меншиков напідпитку завів розмову з Мазепою про те, що оскільки царські війська в Києві, нарешті слід розправитися з «нашими ворогами», маючи на увазі старшину. Мазепа відповів, що «небезпечно починати нову війну, внутрішню, поки не покінчили із зовнішніми ворогами», але зробив так, щоб присутня старшина чула цю розмову. Потім гетьман своїм старшинам сказав: «Скрізь проливаємо свою кров — у Лівонії, Польщі, Литві, в Криму, Туреччині. Й навіщо? Вся ваша нагорода — це образи, приниження, а тепер хочуть нам ще забрати останки нашої свободи... Господи, змилуйся над нами, не дай їм виконати наміченого плану». Це був наляк, але старшина вже впевнилась, що їхній гетьман противник царської політики в Україні, яка викликала чимраз більше нарікань та обурення серед усього українського народу.

Будівництво Київської фортеці влітку 1706 р., започатковане Петром I у зв'язку зі згадуваним спрямуванням шведських військ в Україну, обернулося рабською працею, знущанням, бідю не тільки для козацтва, а й для міщанства, особливо ж для селян, яких силоміць гнали на землекопні роботи. До Мазепа один за одним приходили полковники й уже відверто закликали до вільних дій. Миргородський полковник Данило Апостол казав: «Очі всього народу звернені до тебе, гетьмане. Цей наряд вірить у тебе. Нехай Господь береже тебе перед смертю, щоби ти не залишив нас у неволі». Полковник Горленко додав: «Як ми щодня молимося за спокій душі Хмельницького і звеличуємо його ім'я за те, що визволив Україну з ляхського ярма, так і, навпаки, проклинаємо ми й наші діти довіки тебе й твої кості, коли ти нас за свого гетьманування після смерті своєї у такій неволі залишиш».

Одного разу Мазепа зібрав полковників і доручив генеральному писарю, який був найближчою й довіреною особою гетьмана, зачитати черговий лист від княгині Дольської, в якому вона писала про наміри Меншикова стати гетьманом України. Після цього Мазепа повідомив полковникам, що Меншиков прохав царя надати йому чернігівське князівство, яке він вважає першою сходинкою до гетьманської влади, а також те, що цар хоче скасувати козацьких старшин, залучити до себе всі україн-

ські міста, наславши до них своїх воевод, вигнати всіх українців до Польщі, коли вони чинитимуть опір його планам, і навіть запропонував Україну одному англійському герцогу Мальборо. Закінчив свою промову Мазепа словами: «Боже, визволь нас від Москви!»

Отак поступово, надто обережно підводив Мазепа старшину до втаємничування у свої плани. А цар тим часом продовжував загострювати антиукраїнську політику. Він залучив на свій бік значну частину польських магнатів обіцянками відтворити польську Україну, тобто знову віддати Польщі Правобережжя. Мазепу Петро I викликав до своєї головної квартири у Жовкві на Галичині й 11 квітня на великій нараді повідомив про свій намір скасувати козацтво, перетворити його на регулярську армію. По суті, йшлося про знищення збройних сил України.

Меншиков почав віддавати накази козацьким полковникам через голову Мазепа, який уже відверто висловив своє невдоволення «глумом, образою й приниженням», порушенням «статей», що раніше приймалися Московією та Україною. Старшину він повідомив про плани царя знищити козацтво. Полковники та інша старшина зібралися на раду. Апостол знайшов у Печерській бібліотеці в Києві текст Гадяцької угоди Виговського з Польщею. Обговорювали також договір Богдана Хмельницького з Московією 1654 р.

Мазепа не брав участі в цій нараді, вважаючи, що передчасне розголошення його контактів зі шведським королем може викликати миттєву реакцію царя, котрий знищить справу, яка так довго й терпляче готувалася. Тим більше, що протягом усього гетьманування Мазепа на нього йшли доноси. Цар нехтував ними, але щось могло й залишитись в його пам'яті.

Водночас гетьман продовжував через посередників листування зі шведським королем. Нордберг, сповідник і історик Карла XII, розкриваючи зміст кореспонденцій Мазепа, зазначав, що в листі за вересень 1707 р. був глибокий заклик до шведів прийти на Україну і злучитися з козацьким військом. Мазепа обіцяв шведському королю надати йому допомогу і приєднатися до нього зі своїм військом. Гетьман вважав, що на той час була найсприятливіша для реалізації його задумів військово-політична ситуація.

Як гадає видатний знавець мазепинської доби Ільо Борщак, гетьман, «що в дійсності мав амбіцію зробити Україну незалежною, вибрав для цього момент найспри-

ятливіший. Росія конала під ударами ворожих армій, Швеція тріумфувала: Польща була в агонії. Союз із Швецією не являв жодної небезпеки для політичної свободи України». Козацькі сили були, в основному, зосереджені в Україні. Об'єднавшись з ними, 69-тисячна шведська армія набувала великої переваги над петровськими силами в 50 тисяч. До того ж армія Петра була розсіяна від Полісся до Вільна.

Але вийшло інакше. В 1707 р. Карл спрямував рух своєї армії не в Україну, а в Литву й таким чином утратив час. Цар зажадав від Мазепи відокремити від козацького війська 15 тисяч і послати їх далеко від дому, а на їхнє місце прийшли царські війська. Більшість дослідників вважає, що ця обставина поряд з іншими факторами була причиною полтавської катастрофи у 1709 р.

А поки що, 16 жовтня 1707 р., Мазепа одержав нового листа від Дольської. За повідомленням княжни, Карл XII вирушив до кордонів України, проект договору з Мазепою вже був підготовлений. І ось тоді гетьман уперше відкрив свою душу Орлику, передбачливо й розумно, з застереженнями розповів про свої плани, пояснив причини їх зміни, посилаючися на високу мету, запевняючи у своїй безкорисливості.

«Всевишнього Бога взиваю на свідка і присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих почесей, не для збагачення себе або для яких-небудь інших химер, а тільки для вас усіх, хто є під моєю владою і під регіментом стоять, для жінок і дітей ваших, ради загального добра неньки нашої бідної України, для користі всього народу українського і Запорозького Війська, для розширення прав і військових вольностей, хочу при допомозі Божій так зробити, щоб ви з жінками і дітьми нашими і рідний край з Військом Запорозьким не загинули як в московського, так і з шведського боку. Коли ж би я ради своєї вигоди так мав робити, то нехай поб'є мене на душі і на тілі Бог у Трійці Святій єдиній і невинній страсті Христові». Гетьман поцілував хрест із часточкою животворящого древа, а потім запропонував те саме зробити Орлику, який і присягнув.

Немає сумнівів, що Мазепа був щирим. У нього не було своїх дітей, тому він не міг мати династичних намірів. Був літньою людиною й розумів, що, мабуть, недовго йому залишилося царювати. Багатства він і так мав величезні. Хтось із його сучасників висловився, що Іван Мазепа був одним із найбагатших людей Європи. Хоча над гетьманством і нависнув дамоклів меч, але Пе-

тро I мав до Мазепи безмежну довіру й дуже цінував його таланти. Гетьман був кавалером найвищої царської відзнаки. Тож якби йшлося тільки про боротьбу за владу, то Мазепа не був нею обділений. Між іншим, у доносі Кочубея царю на Мазепу передавалися його слова, звернені до полковників у Києві: «Коли нині є між вами бодай один, який може врятувати Батьківщину, я передав би йому її в опіку».

Наприкінці 1707 — на початку 1708 років склалася гостра колізія, яка могла мати фатальні наслідки для задуманого Мазепою великого плану. На схилі свого віку гетьман палко закохався в дочку генерального судді Василя Кочубея — Мотрю, котра відповіла йому не менш палкою взаємністю. Мазепа мав намір одружитися з нею, однак батьки дівчини рішуче спротивилися, тим більше, що Мотря була хрещеницею гетьмана, а церква забороняла шлюби хрещеного батька з хрещеницею. По дружжю Кочубеїв мучило й катувало свою доньку. Вона покинула рідну хату і втекла до Мазепи, на скандал та осуд козацької старшини, відіслав Мотрю до її батьків.

Василь Кочубей затаїв люту ненависть до Мазепи, однак призвідцем усієї інтриги була жінка генерального судді. Тричі Кочубей разом із полтавським полковником Іскрою посилав царю доноси на гетьмана, звинувачуючи його в зраді. Але Мазепа, дізнавшись про змову проти нього, випередив листа Кочубея та Іскри й просив царя провести слідство для перевірки їхніх звинувачень. Цар, який нехтував зливою доносів на Мазепу, що йшли протягом двох десятиліть, і цього разу двічі висловив гетьману своє довір'я.

Мазепа вислав великий козацький загін, щоб захопити Кочубея з Іскрою, але вони встигли перетнути кордони України й сховалися серед царського війська. До них прийшов лист від царя, де він закликав їх до Москви. Цар лицемірно писав, що хоче їх вислухати й порадитись, як перешкодити планам Мазепи. 18 квітня Кочубей із Іскрою приїхали до генеральної царської ставки у Вітебську. Цю справу цар доручив Головінці й Шафірову. Іх, як і інше високе оточення царя, Мазепа неодноразово наділяв дорогочінними дарунками, повторюючи «Москва гроші любить».

Головінці й Шафіров дуже чемно прийняли донощиків, запевняючи в прихильності царя до них і захожуючи, щоб розповіли все, що їм відомо. Кочубей передав документ із 26 статтями, в яких ним викладались факти, що

свідчили, на його думку, про зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII. Стверджувалось, що гетьман зраджує царя й, навіть, готував замах на нього.

Слідство з цієї справи царські судді почали тим, що піддали на тортури саме обвинуватців. Іскру, Кочубея та інших осіб і слуг, що були з ними, били страшним батогами, якого не знали в Україні. Кочубей та Іскра зразу ж відмовились від своїх доносів. 30 квітня їх як обвинувачених вислали до Смоленська. Головкин і Шафіров у справозданні до царя висловили своє рішення про смертну кару. Однак Петро I вимагав нових катувань. Вимучених козацьких старшин привезли до Вітебська 28 травня й знову піддали новим жорстоким знущанням. Стіни кімнати, де відбувалися нещадні катування, були вкриті кров'ю. В'язнів скували й відіслали через Дніпро до головної квартири Мазепи, що розмістилась у Борщагівці поблизу Білої Церкви. Невблаганний гетьман присудив їх до страти. Присуд виконали перед фронтом війська у присутності величезної юрби. Під сокирою ката впали голови генерального судді та полтавського полковника.

А тим часом старшина посилила свій тиск на Мазепу. Однак тільки Орлик знав про зв'язки гетьмана зі шведським королем. Одного дня до гетьмана прийшли генеральний обозний Ломиковський і полковники — Апостол, Горленко і Зеленський, які склали текст присяги. Мазепа вніс деякі поправки. Спочатку полковники присягнули на хресті, а потім і гетьман, який зобов'язався за відповідних обставин з'єднатися з Карлом XII проти московського царя, щоб забезпечити Україні самостійність.

Між тим таємні, через посередників, переговори українського гетьмана та шведського короля закінчилися укладенням договору, котрий ліг в основу українсько-шведського союзу 1708 р. Про цю подію, крім короля та гетьмана, було відомо тільки генеральному писарю Орлику та прем'єр-міністру Карла XII графу Піперу. Оригінал договору загинув десь під Полтавою. Граф Піпер власноручно знищив у вогні всі таємні державні папери, мабуть, у першу чергу ті, суто секретні, що торкалися Мазепи. За наказом Петра I їх марно шукали. Перший допит графа Піпера в полоні стосувався відносин Карла XII з українським гетьманом.

До нас дійшло шість статей цього договору, зафіксованих у документі, складеному Пилипом Орликом у 1712 р. — «Вивід прав України».

«1. Й. К. В. (його королівська величність)

зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помічі цієї проситимуть князь (мається на увазі гетьман. — О. А.) і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувались, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховують всі вольности згідно зі своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч».

Отже, договір Карла XII й Мазепи був договором двостороннього міжнародного характеру, він відповідав типу союзного договору двох суверенних держав. З одного боку, виступав шведський король, а з іншого — «гетьман і Стани». Шведський король гарантував Україні її вільний козацький устрій і всі землі, що належали колись до Русі. Мазепа із старшиною дуже виразно поставили справу об'єднання всіх українських земель, і в цьому вони пішли слідами своїх попередників — Богдана Хмельницького й Карла X Густава. Швеція ще в 1657 р. гарантувала Богдану Хмельницькому відвоювання всіх українських земель.

У договорі спеціально підкреслювалось, що шведський король ні в якому разі не може претендувати на герб і титул гетьмана України. Обидва ці елементи відігравали

велику роль у міжнародному державному праві XVII—XVIII століть, оскільки були тоді символом і зовнішньою ознакою суверенності краю. Україна мала гіркий досвід із Москвою, в договорі з якою це питання не порушувалося. Царі узурпували титул України. Олексій Михайлович зразу ж став називатися — «цар Малої Росії». Тому при переговорах Богдана Хмельницького з Карлом X щодо герба й титулу України робилося спеціальне застереження, яке повторилося і в договорі Карла XII з гетьманом Мазепою.

Поряд із позиціями конституційного характеру в українсько-шведському договорі 1708 р. були положення, що мали тимчасовий характер і спричинювалися тогочасною воєнною ситуацією. У 1708 р. Карл XII вирішив вступити в Україну. Таке рішення зумовлювалось проблемою, яка виникла з постачанням армії продовольства. Становище в Україні на той час змінилося, оскільки Мазепа на вимогу Петра I змушений був відрядити йому 15 тисяч доброго козацького війська, натомість в Україну були введені російські військові з'єднання. Існувала реальна загроза, що прихід шведських армій призведе до появи в Україні додаткових петровських військ.

Однак надійшла вирішальна година з'єднання козацьких військ із шведською армією, на прихід якої чекав Мазепа. Він висилає до головної квартири шведського короля в Могилів своїх посланців з проханням прискорити вступ армії Карла XII в Україну, щоб випередити московські війська. Тим часом Мазепа готується до оборони від царських військ, збирає запаси харчів у великих містах, зміцнює Батурин. У це дуже укріплене місто з численною артилерією і з великим складом бойових запасів завезли нові гармати. Робляться ці приготування відкрито, адже цар упевнений, що вони спрямовані проти шведів. Мазепа нагадує священникам відправляти богослужіння в церквах за перемогу Петра I. Ця надмірна обережність та й ще в рішучий час обернеться згодом проти самого гетьмана. Коли він відверто змінить свою позицію, народ його не підтримає.

На настирливу вимогу царя негайно вислати козацькі полки на з'єднання з російськими військами, Мазепа прикидається тяжко хворим. Уміло обманює царського посланника Протасієва, що інформує Головкина про смертельну недугу гетьмана. Мазепа ж негайно повідомив графа Піпера, що з утіхою зустріне шведську армію, й передав інструкцію, як здійснити переправу через Десну. Карл XII надто довго витрачав дорогоцінний час і

тільки 16 вересня 1708 р. віддав наказ передовим частинам генерала Лягенкрона перейти кордони України, зайняти Стародуб і з'єднатися там з гетьманською армією. Але Лягенкрон збився з шляху, прогав час, і царські війська випередили його. Петро I теж віддав наказ військовому з'єднанню під командуванням німецького генерала Інфлянта зайняти Стародубську фортецю з огляду на її першорядне стратегічне значення.

Через кілька днів уся шведська армія на чолі з королем вступила в Україну. Цей багатий край із природними скарбами, з величезними набутками працюючих рук, де кожне село могло прогодувати цілий полк, здався шведам землею обітованою. Французький посол при дворі Карла XII Безенваль писав 25 вересня 1708 р.: «Україна така багата харчами всякого рода, яких сама не може з'їсти ані вивезти на чужину для торгівлі, що й населення має завжди на кілька літ відповідні засоби».

Шведи поводитися в Україні як союзники, дружно, шанували мешканців, платили золотом за реквізиції. На противагу їм царські війська в Україні, за своєю традиційною тактикою, залишали по собі пустелю, проганяли селян, руйнували й грабували села та хутори.

Наприкінці вересня гетьман зібрав надзвичайну раду і звернувся до її учасників: «Панове полковники, чи маю злучитися, як мені наказує цар, з генералом Інфлян-том?» Рада одностайно висловила, щоб Мазепа відправив послів до шведського короля просити допомоги і об'єднатися з козацьким військом з метою перешкодити московській армії в поході на Україну. Настрій ради був такий, що відчувалося: якби Мазепа відмовився, вибратили б іншого гетьмана й доручили йому очолити війну проти царя. Тоді Мазепа наказав Орлику зачитати текст договору з Карлом XII. Усі в захваті виголосили славу на честь України й її гетьмана.

На чолі п'ятитисячного козацького війська виступив гетьман із Батурина на з'єднання зі шведською армією. Стільки ж козаків із чотирьох сердюцьких і Лубенського, Миргородського і Прилуцького полків на чолі з сердюцьким полковником Чечелем і гарматним осавулом Кенігсеном залишив Мазепа для захисту гетьманської резиденції, батуринського палацу й фортеці, наказавши не допускати царські війська в Батурин.

З гетьманом ішли: з генеральної старшини — суддя Семен Чуйкевич, обозний Іван Ломиковський, писар Пилип Орлик, осавули М. Гамалія та Д. Максимович, хорунжий Іван Сулима, небіж Мазепи Андрій Войнаров-

ський, бунчуковий товариш Федір Минович, Клим Довгополенко, Григорій, Іван і Панас Герцики, Федір Нахимовський, Федір Третяк, Андрій Гамалія, Семен Лизогуб; із канцелярії — писарі Михайло Ломиковський, Яків Гречаний, Іван Максимович та канцеляристи Антонович і Григорович; полковники — київський Константин Мокієвський, прилуцький Дмитро Горленко з зятем Бутовичем, лубенський Семен Зеленський, миргородський Данило Апостол, компанейські Гнат Галаган та Ю. Кожуховський, сердюцький Яків Покотило. Усі зі своїми полками.

Коли українська армія після денного переходу переправилася через річку Десну на правий її берег, Мазепа вперше відкрився перед козаками, більшість із яких не знали про істинні наміри гетьмана і вважали, що вони йдуть у наступ на Карла XII. Мазепа урочисто повідомив козакам, що веде їх проти «одвічних ворогів» українського народу, проти московського царя, який хоче відібрати права та вольності українців, скасувати гетьманську владу й козацьке військо, а самих козаків зробити невільниками.

Гетьман проголосив: настав час, коли можна скинути ненависне ярмо і зробити з України вільну й незалежну державу. У цьому допоможе шведський король Карл XII, який присягає, що боронитиме Україну всіма доступними йому засобами проти московських намагань, забезпечить незалежність. Мазепа переконував, що це єдиний спосіб урятуватися Україні, яка внаслідок російсько-шведської війни опинилася «між двома проваллями». Хоч би хто із тих двох воюючих — цар або король — переміг, для України однаково настане лиха година, рабство. Переможе король шведський — і «ми неминуче причислені будемо до Польщі і віддані на волю його улюбленця короля Лещинського... й пораховані будемо як завойовані... отже, будемо рабами». А якщо переможе російський цар? Він бо «карає народ так свавільно, і не тільки свобода й добро, а й саме життя підбите єдиній волі та забіганці царській». Таким чином, єдиним порятунком для України є рівноправний союз зі Швецією.

8 листопада о дев'ятій годині ранку в Горки, де розмішувалася головна квартира шведського короля, прибув український гетьман з усім своїм військом в оточенні особистої гвардії. Перед ним несли бунчук і булаву, прикрашені дорогоцінними каменями. Карл XII зустрічав Мазепу з найвищими державними достойниками, полководцями, відзначеними хоробрістю та іншими воїнськи-

ми заслугами, командирами й вишикуваними найкращими полками шведської армії.

За кілька кроків від короля Мазепа зійшов з коня на землю й добірною латинською мовою привітав його, дякуючи Богові, що прислав Карла в Україну скинути московське ярмо. Король був у захопленні від особистості Мазепи. Він побачив перед собою володаря-європейця, людину великого інтелекту, з вишуканими манерами, який тримався гідно й незалежно.

Карл XII поставив до українського гетьмана з найвищим пієтетом, схилив низько голову перед ним і запрошив сісти на фотелі, а сам стояв перед ним, знехтувавши таким чином етикетом заради Мазепи. Карл XII подякував і дав королівське слово, що не складе зброї, доки не забезпечить Україні незалежність. І потім, впродовж усього часу спілкування, й тоді, коли Мазепа був у вигнанні, Карл XII, будучи людиною чесною й благородною, цінував і шанував гетьмана, незмінно виявляв до нього глибоку повагу та щирі симпатії.

Після кількох днів святкування на честь українсько-шведської дружби, об'єднані війська вирушили до Батурина.

Меншиков із передовими московськими силами наблизвся до Батурина, все ще сподіваючися з'єднатися з військами Мазепи, хоча вже розійшлися чутки про від'їзд гетьмана для злуки зі шведським королем. Батурин зустрів Меншикова гарматними пострілами. Дізнавшись, що гетьман переправився через Десну, Меншиков остаточно впевнився про перехід Мазепи до шведів і негайно повідомив про це Петра I. Цар здивувався, навіть розгубився. На нього найшов приступ шаленої люті й ненависті. Складалася загрозлива ситуація. Шведські й козацькі війська, посилені козацькими, могли завдати поразки царю, й тоді Московію спіткала б доля її союзників по коаліції. Однак особливістю Петра було зосереджувати свої сили в найкритичніші моменти, приймати важливі рішення й діяти з нестримною енергією.

Й цього разу Петро з блискавичною швидкістю приймає рішення: видати маніфести до всього українського народу, старшині обрати нового гетьмана, а Меншикову штурмувати Батурин, вживаючи безоглядного терору, щоб із самого початку відстрашити населення України від шведів.

Сьомого та восьмого листопада з'явилися царські маніфести, просякнуті підлою демагогією й нахабною брех-

нею. Цар робив усе можливе, щоб підірвати престиж Мазепи, звести наклеп на його політику й союз зі шведами, відвернути народні маси від гетьмана, спрямувати настрої в інший бік. У маніфесті Петро називає Мазепу зрадником царя, обвинувачує його в тому, що він нібито хоче віддати Україну в польську неволю й силоміць обернути українців у католицьку віру, передати унії православні церкви й монастирі. Про шведського короля писав, боцімто він, де тільки не проходив, «церкви їхні й святині грабував і обертав їх на стайні й поварні, священство тиранив і вбивав, утвар церковну переробляв на світські непристойні речі, образи святі зневажав, нищив і ногами топтав».

Цар закликав український народ залишатися йому вірним і обіцяв таких вольностей, яких не має жодний народ у світі. Він писав: «нікогда я въ мысляхъ не имельъ обижать, разорять і порабощать вольный народ Малоросійскій. Можно неместно сказать, что ни единый народ под солнцем не может хвалиться такою легкостію и свободою, як же нашъ народ Малоросійскій».

Той самий цар, який чекав тільки нагоди, щоб знищити Україну, в маніфесті виступив як її оборонець, більше того — як захисник українських селян. Він нібито скасував податки, що їх, як він стверджував, раніше наклали Мазепа для свого збагачення. Це мало вплив на свідомість народу — московського царя протиставляли українській старшині.

Такі маніфести та прокламації до українського народу видавали й шведський король і Мазепа. Гетьман намагався донести до населення мотиви його союзу зі шведами. Мазепинські письмові звернення до народу розшували, знищували, тероризували тих, хто їх розповсюджував. Розгорнулася війна маніфестів. Петро I мав значні переваги в засобах цієї «прокламаційної» боротьби. Його укази друкувалися в багатьох примірниках. Тільки в друкарні Києво-Печерської лаври до 10 листопада 1708 р. було виготовлено 634 примірники. Князь Голіцин роздавав їх іноземним послам. Крім того, він наказав зачитувати їх у церквах під час служби.

11 листопада Меншиков прийшов до Батурина з великим військом і зробив так, як йому наказав цар. Коли царський офіцер-парламентер ствердив, що залога тримається непохитно, Меншиков вирішив узяти Батурина приступом. Війська переправилися через Сейм і почали штурмувати фортецю, але гармати Кенігсена змели їм мости й примусили солдатів відступити в безладді. Всі

спроби порозумітися через кількох парламентарів були рішуче відкинуті захисниками Батурина. Меншиков кілька разів кидав свої війська на стіни Батурина, але козаки хоробро захищали місто і його укріплення, відкидали ворога від міських воріт. Рови заповнилися трупами, але запекла битва тривала й за стінами міста.

Неспроможний подолати козаків, Меншиков вирішив відступити від Батурина й навіть перейшов шведи із Мазепою. Але тут на поміч Меншикову прийшов прилуцький полковник Ніс, який перебував у Батурині. Він відправив навздогін Меншикову свого прибічника Соломаха сказати йому, що в Батурина можна увійти засвіт, коли козаки будуть спати, потаємним ходом. Про нього знав дуже малий гурт довірених козаків.

Уночі зрадники ввели царські війська на середину майдану, й ті накинулися на сонних козаків. Потім почалося знищення жителів Батурина. Козаки і батуринці в перехресному вогні відчайдушно, героїськи боронилися. Військо московське палило й грабувало місто, гвалтувало і вбивало жінок. Згодом пожежа несамовитим полум'ям охопила місце різні і грабунку. Меншиков дав наказ не щадити нікого й убивати навіть дітей. «Вибив усіх їх до ноги, не милуючи ні статі, ні віку, ні самих молочних немовлят», — писав автор «Історії русів». Козаки, яких потрапили в полон, особливо старшини, були по-варські закатовані. Сам Меншиков із катами вішав і мучив людей. «Звичайна кара була для них живцем четуртувати, колесувати і на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали». Один із сучасників свідчив: «Всі жителі перерізані — се звичай не людських московитів. Меншиков звелів прив'язати до дощок трупи начальних козацьких людей і пустити по річці Сейм, щоб вони подали звістку іншим про погибель Батурина». Вилловлювати та ховати жертви під загрозою смертної кари було суворо заборонено.

Вся артилерія Мазепи (більше 70 гармат), його прапори, відзнаки й усі дорогоцінності опинилися в руках Меншикова. Закінчуючи розповідь про страшний кривавий розгул терору Меншикова, що тривав два дні — 13 і 14 листопада 1708 року, про безглузде й жорстоке спалення і зруйнування Батурина, про вирізаних дітей і людей похилого віку, про знищення козацької залоги (понад 15 тисяч чоловік), автор «Історії русів» зазначав, що царські солдати руйнували навіть церкви, хоча були одновірцями з українцями. «Усе місто і всі громадські

його будівлі, себто церкви і урядові будинки з їхніми архівами, арсенали і магазини із запасами з усіх кінців запалено і обернено на згарище. Тіла побитих християн та немовлят кинуто на вулицях і поза містом... Меншиков, поспішаючи з відступом і будиши чужий людяності, полишив їх на поталу птицям небесним і звірам земним, а сам, обтяжений незліченними коштовностями і скарбами міськими й національними і забравши з арсеналу 70 гармат, одійшов від міста, переходячи околиці міські, палив і руйнував все, що траплялося йому на дорозі, обертаючи селища народні на пустилю. Така сама доля спіткала більшу частину Малоросії. Загони війська царського, роз'їждаючи по ній, палили й грабували геть усі оселі без винятку, за правом війни, майже нечуваним. Малоросія довго ще курила після полум'я, що її пожирало».

Страшні репресії викликали жах в Україні. Люди залишали міста й села, утікаючи в степи. З острахом і огидою приглядалася Європа до бузувірської різни, вчиненої Петром I в Україні. Український історик Ілько Боршак, який протягом десятиліть працював у французьких архівах і бібліотеках, розшукав багато цінних невідомих документів і матеріалів з історії України, особливо Мазепинської доби, в книжці «Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана» наводить промовисті назви статей із французьких газет і часописів, що вийшли в 1708 р.: «Страшна різня», «Руїна України», «Жінки і діти на вістрях шабель», «Всі мешканці Батурина, без огляду на вік і стать, вирізані, як наказують нелюдські звичай московитів», «Ціла Україна купається у крові. Меншиков уживає московського варварства».

Наказавши негайно вибрати нового гетьмана, цар прагнув принизити авторитет Мазепи в очах шведів. У Глухів, де розмістилася головна квартира царських військ, 17 листопада з'їхалося всього чотири полковники з козаками, а також духовенство — високі ієрархи. Вибори відбувалися під прицілом царських рушниць. Та все ж іще стало в козацької старшини духу, перше, ніж приступити до вибору, просити царя підтвердити всі давні права і вольності українського народу. І цар клявся, що всі права й свободи збереже. Гетьманом «вибрали» за волею царя стародубського полковника Івана Скоропадського, знесленого старця. Кандидатура молодого й талановитого ніжинського полковника Полуботка, широго патріота, якого пропонували старшини, була відхилена царем, бо, як сказав Петро I, «з Полуботка може вийти другий Мазепа».

Скоропадський був давнім приятелем Мазепи, який його запрошував приєднатися до союзу зі шведами. Але Скоропадський, маючи в безпосередньому сусідстві царські війська, на це не наважився. Проте, шануючи Мазепу, він спочатку ухилився від виборів, але тиск на нього був таким, що вимушений був погодитися. Текст присяги Скоропадського на вірність царю мав принизливе зобов'язання, згідно з яким гетьман «не буде мати ніякого зв'язку з Мазепою і буде повідомляти царя про всі хвилювання народу і його симпатії до Мазепи».

Після процедури виборів на ринковому майдані влаштували за наказом царя і в його присутності видовисько з театральним ефектом — символічне покарання — страту Мазепи, яку Петро I назвав «сошедшие Мазепы в ад». Збудували риштування, встановили на ньому шибеницю й принесли туди опудало, зроблене й одягнуте під Мазепу. Меншиков і Головкин увійшли сходами на шибеницю, роздерли диплом, за яким Мазепа був колись нагороджений найвищим орденом Росії — святого Андрія Первозванного. Писар зачитав злісну пародію смертного присуду. Опудало повісили на шибеницю, а потім кат тягав його серед пилу вулицями міста, топчучи ногами.

Петру здалося й цього замало. Він відновив середньовічний московський обряд, тоді на Україні невідомий, — анафему. 23 липня у глухівській Святотроїцькій церкві в присутності царя і його царедворців і генералів, козацької старшини, яка залишилася під московською владою, проводилося несамовите богослужіння. Священники й ченці, яких зібрали з усіх кінців, були вдягнені в сумні однострої чорного кольору, тримали в руках довгі, як козацькі шаблі, свічки з воску, зафарбовані сажею.

Співаючи псалми, вони оточили опудало, а потім, обертаючи на нього свої чорні свічі, стали волати разом із дяками й паламарями: «Да будет Мазепа проклят». Потім архіерей вдарив опудало палицею в груди і крикнув: «На зрадника і відступника Івана Мазепу анафема». Опудало з криками поволокли з церкви, а за ним ішли священнослужителі, співаючи: «Днесь Иуда оставляет учителя и приемлет диавола». Цар видав спеціальне доручення, щоб того самого дня таку ж відправу влаштували в Москві в Успенському соборі в присутності царевича Олексія і всього двору.

Було щось сатанинське в цьому наказі Петра I: проклінати Мазепу в церквах, збудованих на його кошти. Анафему Мазепі проголошував українець, видатний вчений, вчитель Пилипа Орлика, автор панегірика на честь

Мазепи, царський митрополит Стефан Яворський. Частина здеморалізованого українського духовенства, що відійшла від традицій незалежної автокефальної національної церкви, вірно служила цареві. З того часу понад два століття щорічно в церквах усієї Російської імперії проклинали Мазепу й проголошували йому анафему.

Анафема була знята через 210 років як неправомірна антицерковна акція. Цар Петро як мирська, світська людина не мав права наказувати і влаштовувати таке дійство в церкві. Прерогатива цього могла належати тільки Собору або Синоду. До того ж не було соборної постанови православної церкви. Вселенська церква визнала оголошення такої анафemi як підкорення православною церквою закону Божого законам сатрапа. У 1918 р. анафема щодо Мазепи була знята, але не російською православною церквою, а Українською автокефальною в Києво-Софійському соборі.

Цар бажав перегянути на свій бік козацьку старшину. Всі маєтки Мазепи й «мазепинців» він проголосив конфіскованими й пообіцяв роздати їх старшинам, які доведуть свою вірність царю. Та козацька старшина, котра прибула за першим наказом до Глухова на вибори нового гетьмана, щедрою рукою була обдарована грамотами на маєтності. З конфіскованих маєтностей цар подарував великі земельні латифундії своїм генералам і міністрам: Меншикову, Головкіну, Долгорукову, Шафирову, Шереметеву та іншим.

Нагороджено й тих, хто зробив на когось донос, звинувачуючи, що той є явним чи таємним прихильником Мазепи. Антипатріотичні елементи українського суспільства намагалися використати момент, аби збагатитися, зробити кар'єру таким несправедливим, чорним шляхом. Це дуже поглибило деморалізацію суспільства. Водночас розшукували багатства Мазепи, які він закопав у різних місцях. Із цього скарбу Голіцин одержав 25 тис. крб. — «за працю при облозі Батурина». Меншиков — 6 тис.

Цар усіляко намагався залякати український народ, нещадним терором знищити у нього всякий дух опозиції. На прибічників Мазепи, тих, кого підозрювали у зв'язках з ним, на старшин, які не прибули на вибори нового гетьмана, посипалися страшні репресії. Людей розшукували по домівках, а потім зводили до містечка Лебедин, біля Охтирки, куди були перенесена головна царська квартира з Глухова. Там їм завдавали таких варварських мук і страждань, які могла вигадати тільки садистична уява Петра, котрий сам давав точні інструкції.

Система жахливих тортур, від яких люди божеволіли, мала поетапний характер: батіг, розпечене залізо, колесування, четвертування, вбивання на палю, здирання шкіри живцем. Коли нещасні не витримували і зізнавалися в неіснуючих гріхах, наставала найлегша в цьому пеклі кара — шибениця або сокира в руках ката. 900 осіб упали жертвами, не витримавши до кінця нелюдських тортур. У Лебедині з'явилося тоді велике кладовище, яке в народі називали «гетьманським цвинтарем».

Дикі криваві оргії Петра I та його сатрапів значно перевищили все, чого зазнав народ за часів руїни. В Україні навіть для кримінальних злочинів не застосовували нелюдських мук, які широко практикував Петро I.

Через 90 років автор вищезгаданої «Історії русів» назвав це «лебединськими тиранствами і звірячими лютостями, що жахають саму людську уяву». На його думку, насильствами, жорстокостями, кровопролиттям цар прагнув викоренити, знищити ідею права народної свободи, як одного з принципів розвитку нації. «Зостається тепер розмислити і посудити, що, коли, за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і непроминальні: „Всяка кров, проливана на землі, доправиться з роду свого“, — то яке доправлення належить за кров народу Руського, пролиту від крові Гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?»

Взагалі царський режим із його батогами, тортюрами, засланнями до Сибіру тяжко деморалізував козацьку старшину, еліту українського народу.

Тим часом бойові дії розвивалися. 16 листопада шведсько-українські війська переправилися через Десну. Російські війська даремно намагалися їм перешкодити, їх розігнала шведська артилерія. 23 листопада союзники переправилися через ріку Сейм і підійшли до того місця, де раніше стояв Батурин. Замість своєї могутньої, розкішної столиці гетьман побачив руїни, обсмалені вогнем і щедро політі людською кров'ю, трупи її оборонців. Не залишилося жодної живої душі.

29 листопада Карл XII і Мазепа зайняли Ромни, на другий день — Гадяч, фортецю великої стратегічної ваги. Ромни Карл XII зробив головним місцем перебування своїх військ. Через Ромни, Гадяч, Прилуки та Лохвицю проходив фронт шведської армії. Царські війська розгорнули наступ на Північну Україну й розташувалися на

окраїнах Полтавщини і Харківщини. Війська Петра I намагалися тривожити свого супротивника дрібними нападами.

Взимку 1708—1709 років ударили люті морози, від яких загинуло більш як чотири тисячі шведів. Гадяч перетворився на величезний шпиталь. Шведська армія, вже до того ослаблена, кількісно зменшилась. Однак саме в люті морози шведські й козацькі війська, головну квартиру яких Карл XII переніс до Зінькова, здобули перемогу в боях під Веприком, а також біля Гадяча. Воєнні операції були проведені на Слобожанщині, де під Красним Кутом відбулася велика битва. Карл завдав петровській кінноті такого удару, що вона на тривалий час втратила свою боєздатність. Але несподівано настала відлига, все вкрилося водою. Сутички припинилися. Шведи й козаки відійшли. Свою головну квартиру вони перенесли до Будища на правому березі річки Ворскли.

I цар, і Мазепа разом із Карлом XII намагалися залучити на свій бік запорозьких козаків. Цар відправив на Січ послів із дарунками й великими грішми, прагнучи підкупити запорозьку старшину, але з цього нічого не вийшло. Пізніше туди прибули посланці гетьмана: генеральний писар Орлик, генеральний суддя Чуйкевич, київський полковник Мокієвський, бунчуковий товариш Мирович.

Запорозька Січ протягом усього свого існування залишалася найдемократичнішим осередком в Україні. Тому в запорозьких козаків були дуже напружені стосунки з гетьманом Іваном Мазепою. Вони протистояли його соціальній політиці, а також були незадоволені тим, що гетьман, здійснюючи плани Москви, будував на землях Запорозької Січі царські фортеці.

Кость Гордієнко — один із найвидатніших кошових отаманів — особисто ставився вороже до Івана Мазепи. Однак, коли експансіонізм московського царя щодо України проявився з усією очевидністю, як і намір Петра I остаточно розтрощити українську державність, коли найжиттєвішим інтересам українського народу почали завадатися нищівні удари й нависла загроза знищення козацтва, а також суцільного закріпачення селянства, запорозькі козаки згуртувалися навколо Мазепи — носія великої загальнонаціональної ідеї незалежної самостійної Української держави. Рішуче й енергійно підтримав Мазепу й Кость Гордієнко. 23 березня він виступив на Січовій раді. Спочатку там вислухали московських послів. Потім зачитали листа від Мазепи. Гетьман перелічував

усі кривди, які царі завдавали Україні, котра за допомогою шведів зможе, нарешті, скинути московське ярмо й вибороти собі свободу. Патріотична промова кошового отамана вплинула на учасників ради. Вони одностайно вирішили приєднатися до Мазепи.

30 березня Карл XII прийняв у Будищах запорозьких послів, що привезли йому листа від свого кошового отамана, в якому він повідомляв про прийняття опіки шведського короля й готовність йти на жертви заради виборення Україною свободи. Того ж часу запорожці на чолі з Костем Гордієнком розгорнули бойові дії проти царських військ, що змінило на краще воєнну ситуацію для козаків і шведів, які знищили царську заложу в Кобеляках, ряд сторожових загонів, очистивши таким чином територію України до Дніпра.

6 квітня Гордієнко прибув до Будищ на чолі восьми-тисячного запорозького війська. Їх урочисто зустріли дві тисячі гетьманських козаків на чолі з двома полковниками. Мазепа приймав Гордієнка з його почтом у колишньому маєтку Кочубея в Диканьці. У великому залі біля столу, на якому лежали гетьманські клейноди, кошовий отаман, вклонившись гетьману, схилив перед ним бунчук на знак пошани. Вони обмінялися промовами. Потім Мазепа влаштував для гостей бенкет.

Наступного дня відбулася зустріч Гордієнка та запорожців із Карлом XII. Шведський полководець і король виявив пієтет до запорожців, високо цінуючи їхнє мистецтво, величезний престиж національного війська. Гордієнко, зі свого боку, дав високу оцінку шведським воякам, а королю висловив подяку за те, що він прийшов допомагати визволяти Україну.

Гетьман склав із кошовим договірну умову, до якої шведський король приєднав своє зобов'язання, не підписувати з царем миру, доки Україна не буде вільна від московського панування. Мазепа склав присягу у своїй резиденції, а запорожці — в будищанській церкві. Запорозькі посланці, до яких приєдналися представники від шведського війська, повернулися на Січ. Вони везли лист короля й гроші в дарунок, до яких гетьман додав ще 50 тисяч золотих дукатів.

У той час, як запорожці вели ці переговори в головній квартирі шведського короля, запорозький загін розбив військово з'єднання московського генерала Шаумбурга під містечком Нехворощею й доставив Карлу XII кілька сот полонених. Приєднання запорожців було для шведів дуже своєчасним, бо вони мали велику потребу в кінно-

ті. Нагадаємо: значна частина шведської кінноти була знищена під час зимової кампанії. Безпосередні комунікації з Січчю на дніпрових островах були головним шляхом для контактів із Кримом і Туреччиною, з якими Карл XII проводив переговори, прагнучи втягнути їх у війну з Московією.

Союз Запорозької Січі з гетьманом Мазепою й шведами поза політичною та військовою вагою мав ще й моральне значення. Запорозькі козаки, які завжди боронили православні церкви та козацькі вольності, захищали селянство від панів і боролися проти панування чужинців, користувалися шаною, любов'ю й довірою серед нижчих прошарків українського населення. Участь запорожців у цьому союзі визначала його справедливність для народних мас України. Тому протягом кількох днів до союзних військ приєдналося багато добровольців, а селяни забезпечували військо харчами.

На початку травня армія Карла XII, просуваючися на південь, дійшла до лінії Ворскли й тут облягла Полтаву з її фортецею. Шведські дослідники вважають, що Карл XII як прихильник активної, наступальної стратегії прагнув завдати рішучого удару головним силам ворога, знищити їх у генеральній битві. Через облогу Полтави Карл сподівався втягти в битву царську армію. Рішуча перемога, на думку Карла, забезпечила б йому також нових союзників, зокрема турків і татар.

Українсько-шведська армія розташувалася навколо полтавських мурів. Запорозьці — великі майстри фортифікаційної справи — почали копати окопи довкола Полтави. Меншиков використав сприятливу для нього військову ситуацію, щоб виконати наказ царя про зруйнування Січі, де залишилося обмаль козаків, оскільки більшість пішла за Мазепою. Царське військо, очолене полковником Яковлевим, розділилося на два загони: один із них плів човнами Дніпром, другий ішов правим берегом за човнами. Перший загін легко й несподівано оволодів козацькою фортецею Кодак і подолав пороги. 18 травня Яковлев дістався до Кам'яного затону й відправив парламентарія з листом від Меншикова, який владно вимагав козаків піддатися йому. Запорозьці кинули посла у воду.

Чортомлицька Січ розташувалася на острові, котрий омивали, як тоді казали, вісім річок. Під час повені він справді був неприступний. Перша спроба солдатів Яковлева пристати до берега на легких човнах закінчилася для них фатально. Більш як тисяча солдатів потонули,

ті, хто потрапив у полон, були знищені. І знову, як і в Батурині, знайшовся зрадник. Козацький полковник Галаган, який у молоді літа жив на Січі, добре знав усі шляхи до неї. Спочатку Галаган пішов за Мазепою, але потім покинув його. Мабуть, прагнучи довести свою лояльність щодо царя, він пішов на зраду і ввів непомітно солдатів у Січ. Козаків було всього кілька сот, але вони билися хоробро й відчайдушно. Галаган і Яковлев пообіцяли тим, хто добровільно здається, зберегти життя. Насправді ж, над тими, котрі цього повірили, вчинено криваву різню. «Голови луплено, шию до плахи рубано, вшано і інші тиранські смерті завдано, мертвих із гробовних не тільки товариства, но і чернецов луплено і вшано». Галаган полював на запорожців на шляхах, у степових сховищах, спійманих вислав до Москви. З Січі були вивезені гармати, державний скарб і прапори.

6 липня під Полтаву прибуло 70 тисяч добірного царського війська. Шведсько-українського війська було вдвоє менше. 7 липня Петро видав маніфест до своєї армії. У ньому цар звично таврує Мазепу «підлим зрадником», але вже не звинувачує його, як раніше, у зраді на користь Польщі. По суті Петро I визнав, що гетьман, бажаючи «відділити Україну від Росії», прагнув самостійності України — «зробити з неї незалежне князівство і залучити до нього Волинь».

Генеральна битва відбулася восьмого липня. Першими в неї вступили шведи, які о восьмій годині ранку почали наступ на російські редуті. Полтавська битва має величезну літературу багатьма мовами. У численних працях докладно описано хід битви, визначаються причини поразки шведської армії, котра до того вважалася непоразимою. Военні історики проаналізували стратегію й тактику обох воюючих сторін, прокоментували плани і дії Карла XII, Петра I, їхніх воєначальників. Думки і оцінки різних авторів досить часто не збігаються. Найбільше сходяться на тому, що до поразки спричинилася значна кількісна нерівність сил, що діяли під Полтавою, а також неможливість Карлу XII внаслідок поранення особисто керувати боєм.

Призначений королем головнокомандуючий маршал Ренскіоль не розвинув далі перший, дуже вдалий намір шведських частин на російське військо. Відкинуті солдати Петра безладно тікали до свого табору. Взагалі перший етап Полтавської битви складався кепсько для Петра I, й він подумував про відступ. Проте виявилось, що Ренскіоль не володів ситуацією, командуючі окремих

з'єднань сперечалися між собою під час операції. Через це у шведській армії виникло безладдя, яке перейшло в паніку. Не могло врятувати становища й те, що окремі шведські частини героїчно, відчайдушно, до останнього протистояли наступу царських військ. Велика кількість шведських вояків разом зі своїми генералами й маршалями потрапила в полон.

Битва велася між шведськими і царськими військами. Козаки майже не брали в ній участі. Однак ті з них, хто потрапив у полон, зазнали великих мук і знущань від царських катів. Усі вони загинули від тортур. Іван Мазепа не брав участі в бою й не виходив із свого намету. Гетьман з'явився поруч із Карлом XII, коли той почав відступати.

Полтавська катастрофа, з огляду на подальші події та майбутню долю України, була для неї національною трагедією. Полтавська битва стала початком рабства й колоніальної залежності України. Петро I одержимо винищував дощенту все, що стосувалось імені Мазепи і української державності.

Частина шведського війська згуртувалася навколо пораненого короля, якого на ношах буквально витягли з перехресного вогню. Вирішили відійти у володіння турецького султана, скориставшись тим, що цар Петро, святкуючи свою перемогу, прогаяв час і не організував переслідування. Король ще поривався вступити в бій і краще загинути на полі бою, ніж ганебно відступати. Однак генерали й Мазепа переконали його, що цар, захопивши короля в полон, примусить його підписати договір, ганебний для Швеції.

Залишки шведської армії разом із запорозькими козаками йшли берегами Ворскли аж до її гирла. До них поволі збиралися докупі розсіпані шведські полки. Йшли у військовому порядку, з розгорнутими прапорами. Козаки прикривали відступ. Мазепа та король їхали в кареті. До них приєднувалося те українське населення, яке підтримувало шведів і лякалося московського переслідування.

Дев'ятого липня стало відомо, що царські війська наздоганяють шведів та козаків. Але Карл XII та Іван Мазепа зі своєю маленькою армією встигли відірватися від погоні. Однак уночі з дев'ятого на десяте вони заблукали в лісі й через те втратили значну частину виграного часу. Вдосвіта проминули Кобеляки, куди Меншиков із військами прибув тільки о восьмій годині вечора.

Десятого липня надвечір утікачі дісталися Перево-

лочної, де Ворскла зливається з Дніпром. Тут вирішили переправитися, але цар випередив їх. Щоб відрізати шведам шлях відступу до Туреччини, завбачливо, ще за кілька днів до Полтавської баталії, наказав відвести й потопити всі човни, спалити пороми на кілька миль довкола, а також спалити поселення Переволочну.

Близько десяти тисяч шведських військ, серед яких хворих було три тисячі, мусили залишатися на березі під проводом генерала Левенгаупта. Й знову шведський король не бажав кидати навіть залишки своєї армії й рятуватися такою ціною. Прагнув вступити в бій з переслідувачами, але його вблагали не робити цього. З кількома генералами, державним секретарем і сотнею вояків ескорту він переправився. Майстерні плавці, запорожці стали у великій пригоді під час важкої переправи. Карету відтранспортували у той спосіб, що передні колеса поставили на один човен, а задні — на другий. Мазепа зі своїм почтом переправлявся в човні, який почав зачерпувати воду, довелось частину вантажу — золото й срібло, яке взяв з собою Мазепа, кинути у воду. Козаки переправлялися через річку, тримаючися грив коней. Не всім це вдалось зробити.

Коли на світанку приспів Меншиков з десятьма тисячами піхотинців і кіннотників, Левенгаупт вступив з ним у переговори, щоб виграти час, і затагнув розмови до полудня. Коли ж він переконався, що королю вже не загрожує небезпека, капітулював. Умови капітуляції були дуже важкими. Козаків узагалі не включили в ці умови. Меншиков не хотів розглядати козаків як рівноправних противників. Шведський генерал Левенгаупт негідно відіркся від товаришів по зброї. Козаки кидалися в дніпрові хвилі, воліючи загинути, ніж опинитися в руках ворога. Декому пощастило врятуватися. Однак частина козаків і ще 500 запорожців, раніше захоплених у полон, були за наказом царя замордовані. Французька газета, повідомляючи про ці події, писала 21 вересня 1709 р.: «Немилосердний цар був спрагнений української крові».

Царська кіннота переправилася через Дніпро й продовжувала погоню. Виснажлива подорож утікачів пролягла через Звединівку, Решетилівку, Полтавку, Піски, Федорівку, а потім «Диким полем», на південний схід, через безмежний одноманітний степ, спустошений і обезлюднений. Мазепа, фізично дуже ослаблений, але сильний духом і твердою волею, був проводирем через пустельні степи, які він добре знав. Взагалі, певною мірою завдяки його розумові та знанням Карл XII після Пол-

тавської катастрофи зміг уникнути полону й дістатися до турецьких володінь.

Шлях утікачів через пустельний степ був дуже тяжким: не вистачало їжі й води, виснажувала спека, вогнем пекло сонце. Шведські солдати — люди з півночі — в таких умовах були менш витривалими, ніж запорожці. Вони так перевтомлювалися, що засинали на ходу й падали уві сні з коней. 17 липня втікачі дісталися Південного Бугу. Царські кіннотники, очолені Волконським, наступали їм буквально на п'яти. З великими труднощами 19 липня втікачі добули човни, але в недостатній кількості, хоча й заплатили за них чимало золота. Запорожці були керманічами великого човна, де розташувалися Карл XII, Мазепа та їхнє найближче оточення. Козаки переходили річку плавом, тримаючися за хвост коней. Шведів чимало затонуло, коли вони пробували з кінями переплисти річку. Ті з козаків, які не встигли переправитися, сховалися в степу. Потім, перепливши річку в іншому місці, приєдналися до гетьмана. Близько тисячі шведів залишилися на лівому березі Бугу й потрапили в полон. Їх відправили до Переволочної.

Від Очакова шведи й козаки попрямували до Бендер. Цілий тиждень долали цей шлях у сто кілометрів через степ, висушений нестерпною спекою. Карл XII і Мазепа відправили кожний своїх послів до турецького султана й кримського хана. У Бендерах короля чекав царський посол, який від імені Петра I пропонував Карлу XII мир і домагався голови Мазепа. Король з обуренням відкинув пропозиції царя. Карл XII і надалі рішуче відкидав настирливі цареві домагання про видачу гетьмана.

Як свідчать сучасники, Петро I на саму згадку про Мазепу впадав у приступи такої нестримної скаженості й люті, що наводив жах на своє оточення. Агенти царя весь час намагалися підкупити за великі гроші турецьких правителів, аби ті видали Мазепу. Цю вимогу Петро I виклав і у своєму листі до голови турецького уряду — великого візиря, переданому царським послом у Константинополі. Великому муфтію за сприяння в цій справі пропонували 300 тисяч талерів — величезні для того часу гроші.

На захист Мазепа перед турецьким урядом виступив посол Карла XII в Константинополі Найгебавер. Він передав великому візирю меморандум, в якому, між іншим, зазначалося: «козаки не є підданими царя, бо тільки прийняли його дуже далеку опіку, тому-то вони мають повне право виступити збройно проти гніту, який зовсім

не приховував свого наміру, щоби знищити козацькі вольності».

Турки залишилися вірними заповітові свого Корану — не видавати втікачів, які шукають у них охорони, й не віддали старого гетьмана на люту помсту жорстокого царя. Першого серпня Мазепа прибув до Бендер, де його з королівськими почестями прийняв турецький генерал-губернатор і повідомив про рішення султана, котрий до того ж наказав ставитися до гетьмана з великою пошаною.

Мазепа два місяці прожив у своєму домі у Варниці, передмісті Бендер. Моральні й фізичні випробування остаточно підірвали його здоров'я. Життя відходило від нього. Він поволі згасав. Дбав про нього всі ці останні дні небіж Войнаровський, який жив у сусідній кімнаті. Часто просиджував з Мазепою вірний Пилип Орлик, якого Мазепа хотів зробити спадкоємцем своєї ідеї. Він передав йому свій політичний заповіт. Відвідував гетьмана й Карл XII.

Наприкінці вересня з міста Ясси привезли православного священика. Мазепа висповідався. Потім він уладнав свої справи щодо майна. Йдеться про двоє боченят, наповнених золотими дукатами, а також два мішечки з коштовностями, а головне — про скриньку з паперами, яку все своє життя марно шукав Петро. Для цієї справи, за проханням Мазепа, Карл XII прислав 29 вересня шведського комісара Сольдана — знавця слов'янських мов, який і раніше полагджував ділові справи українців у головному штабі шведів. Мазепа довірив йому розібратися паперами і майном і впорядкувати передсмертний заповіт. Сольдан залишив спогади про останні дні гетьмана України, який іще мав сили жартувати щодо своєї долі, порівнюючи її з долею Овідія, поета-вигнанця стародавнього Риму, котрий помирав у тих самих краях.

Першого жовтня увечері Мазепа втратив пам'ять і майже добу тривало його марення. Він кликав свою матір, говорив про битви. О четвертій годині прийшов пощитися зі своїм союзником і другом шведський король, а з ним і офіційні представники Англії та Голландії. Від полудня другого жовтня навколо гетьманського дому почали збиратися люди — шведи, поляки, турки, найбільше ж було козаків. У тривожному мовчанні стояли всі ці люди, навіть коли розпочалася й довго тривала буря й страшенна злива.

О десятій годині вечора 2 жовтня 1709 р. Іван Мазепа відійшов. На порозі дому з'явився Орлик і сповістив:

«Панове козаки, ясновельможний пан гетьман Іван Мазепа вмер». Всі впали навколішки й перехрестилися. Із бендерської фортеці почали бити гармати.

В останню путь великого гетьмана України Івана Мазепу провели урочисто і з печаллю. Похоронну процесію відкривали шведські фанфари та козацькі сурми, що грали навперемінно. За ними козацька старшина несла ознаки гетьманської влади: булаву, оздоблену самоцвітами, прапор і бунчук. Труну, вкриту малиновим оксамитом із золотим шиттям, везли на возі, запряженому шестернею, на яких їхали козаки з піднесеними вгору шаблями. За домовиною йшли шведський король зі своїм почтом і уповноважені при ньому іноземні послы, а також представники султана, молдавський і волоський господарі. За ними їхали верхи на конях Орлик і Войнаровський, козаки. Далі з опущеною зброєю й похиленими прапорами — королівські трабати у барвистих одностроях і яничари в білому. За стародавнім звичаєм голосили українські жінки. В останніх рядах юрбою йшли вірмени, цигани, татари і поляки.

Прощальна відправа відбулася за обрядом козацької традиції в маленькій православній парафіяльній церкві села Варниці, поблизу Бендер. Потім Орлик з огляду на присутніх іноземців виголосив латиною промову, нагадавши про перемоги та добрі вчинки й дії гетьмана. Особливо спинився на його великих планах визволення України. «Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з великим майном, жертвував усім, щоби виборити волю своїй батьківщині. Він не вагався зректись усього, що може бути найдорожче на цій землі, й віддав власне життя за визволення рідного краю з-під московського ярма... Ім'я Мазепи житиме вічно зі славою в пам'яті нашого народу, бо він бажав для нього свobodного розвитку всіх його безконечних можливостей».

Першим схилив голову на прощання перед тлінними останками Мазепи Карл XII, за ним це зробили всі присутні. Завершилася відправа салютом козацьких самопалів, шведських і турецьких рушниць, пострілами гармат. Потім кортеж із труною гетьмана в супроводі відділу козацького війська відвіз її до Галаца й там, у землі Молдавії — православного князівства, що було під протекторатом Туреччини, — поховали гетьмана.

У головній церкві Святоюрського монастиря Галаца козаки збудували посеред церковної трапезної цегляний льох-гробницю й у ньому поховали тіло свого гетьмана.

На домовину було покладено мармурову плиту з карбованою на ній епітафією, гербами України та Мазепи, а також фігурою одноголового орла. Але Мазета, який не знав спокою за життя, не знайшов його й після смерті. Через декілька місяців після похорону, під час прутської кампанії, що була за господаря Дмитра Кантемира, турецьке військо зайняло й пограбувало Галац. Турки, сподіваючись знайти великі скарби в могилі Мазепи, викопали тіло гетьмана й викинули його останки на берег Дунаю. Допоміжний український корпус під проводом Орлика, що воював тут на боці турків, дізнавшись про святотатство, поклав останки Мазепи знову в давню могилу.

Майже через півтора століття, у 1835 р., родичі померлого молдавського боярина Дмитра Дерикча Баші, щедрого дарителя на Святоюрський монастир, виявили бажання поховати його посеред трапезної. Ченці відкрили могилу Мазепи, але вони не пам'ятали, чия це могила. На зачовганій богомольцями плиті напис неможливо було прочитати. Боярина поховали обіч тлінних останків Мазепи. Коли ж молдавський уряд заборонив хоронити людей у церквах, родичі цього боярина добули з могили кістки і боярина, й Мазепи і поклали їх у новій могилі — праворуч при вході до церкви. Надмогильна плита після довгих перипетій загубилася.

Місце поховання Мазепи відвідувало багато українських патріотів. У 1722 р. Орлик, проїжджаючи через Галац, уклонився могилі гетьмана. Він записав: «Був я у церкві св. Юрія, відвідав гріб покійного Мазепи. Я молився за його душу і казав відправити за нього панахиду з жалю, що така велика людина не має гідного для себе гробу». Український історик і офіцер російської армії Мартос напередодні війни з Наполеоном, у 1811 р., проїжджав зі своїм військовим підрозділом через Галац. Він напівтаємно відвідав могилу Мазепи. Паломництво до гробу гетьмана офіційні царські кола вважали мало не державною зрадою, змовою проти царської влади.

Український патріот Мартос зафіксував у своїх споминах ті роздуми й почуття, які пройняли його на могилі великого гетьмана. «Мазета вмер далеко від свого рідного краю, за незалежність якого боровся. Він воював за свободу і за це вартий пошани прийдешніх поколінь. Коли він загинув, сини України втратили ті святі права, які Мазета обороняв так довго із завзяттям і любов'ю справжнього патріота. Він щез, а разом із ним щезло ім'я Ук-

раїни й славетних козаків. Він вирізнявся великими прикметами й підтримував розвиток наук. Відновив Київську Академію і збагатив її бібліотеку рідкісними дорогоцінними рукописами. Й ту людину, яка вернула Академії її славу, яка побудувала або відновила стільки святинь, проклинають щороку в першу неділю великого посту... Мазепа — освічена й гуманна людина, удатний полководець і провідник вільного, отже, щасливого народу! У Києві я був присутній на цій негідній відправі, в якій, на ганьбу нашої церкви, беруть участь митрополит, єпископ і все духовенство».

Жодне прокляття не в змозі було знищити велику ідею Івана Мазепи про вільну, незалежну, самостійну Україну. Історичний досвід незаперечно переконує, що вільна незалежна держава як історична структура, що забезпечує народу економічний і культурний розвиток, сприяє поступу, прогресу країни, її рівноправній участі в розвитку цивілізації. Панування чужоземної держави, особливо імперського характеру, в економічному відношенні є по суті панщиною на державному рівні. Народ вимушений віддавати свої матеріальні й духовні здобутки, а народне господарство тим часом занепадає. В духовному ж відношенні соціальна деградація призводить до зникнення народу, знищення його мови, культури. Тому ідея державної суверенності, незалежності має загальнолюдське значення і забезпечує нормальне існування кожного народу, кожної нації, зберігає етнофонд людства.

Останнє десятиріччя ХХ ст. ознаменоване могутнім історичним процесом відродження національної самосвідомості народів Східної Європи й колишнього Радянського Союзу, їхнім нестримним устремлінням до незалежності своїх держав. Хоч остання, найбільша й найжахливіша імперія в світі — радянська — розвалилася, однак пресинг залишків імперських структур, імперське мислення, інші історичні обставини мають наслідком те, що подекуди цей процес проходить болісно, у деструктивних умовах. Однак колесо історії не повернути назад.

Ідея Мазепи про вільну, незалежну Україну, його діяльність і намагання реалізувати цю ідею мали міжнародну вагу й цілком укладаються в загальний процес розвитку людської цивілізації. Через 283 роки, в 1991 р., Іван Мазепа «повернувся» до Батурина. Напередодні, в 1990 р., культурологічний похід по Чернігівщині відправив першу легальну панахиду по Мазепі, його війську та закатованих батуринцях. Тоді навіть не всі місцеві жи-

телі сприйняли це однозначно, як і появу національного синьо-жовтого прапора. Давалося знаки майже трьохсотрічне ганьблення та очорнення імені великого гетьмана, його діянь.

Але рік не минув даремно для справи відродження України, зокрема й для батуринців. Пробудилася національна самосвідомість, історична пам'ять українського народу. Третього липня 1991 р. відбулася Батуринська селищна рада, яка визнала Івана Мазепу національним героєм і дозволила обласному осередку Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта» провести в селищі (такий статус тепер має колишня й залюднена гетьманська столиця) Батурині урочистості на честь великого гетьмана.

Два дні тривало козацьке свято в Батурині, на яке з'їхалися люди з усієї України — з Чернігова й Києва, Львова й Прилук, Самбора та Конотопа, Вінниці й Житомира. Розпочалося свято науково-практичною конференцією «Батурин — гетьманська столиця України», яка проходила в переповненому залі Будинку культури. Голова Батуринської селищної ради говорив про важкий, тернистий шлях до незалежності України, який розпочав ще Іван Мазепа. Письменник Роман Іваничук, відомий автор історичних романів про мазепинську добу, закінчив свій виступ заявою, що Батурин, колишня остання гетьманська столиця, має стати місцем паломництва для українців усього світу. Науковці-історики О. Апанович, М. Дмитрієнко, В. Сергійчук виголосили промови: «Велика ідея гетьмана Івана Мазепи про незалежність України», «Поезія Івана Мазепи», «Батурин 1708 р.».

Після конференції на стадіоні, біля будинку, який у далекому минулому належав козацькому старшині — генеральному судді, відбувся мітинг-реквієм. Під склепінням неба виголошувалися промови, звучали пісні на слова поета Івана Мазепи, вірші місцевих авторів на його честь.

Наступного дня, в неділю, відбулася, мабуть, найголовніша подія цього дводенного свята — відкриття пам'ятної плити гетьману. Її встановили там, де розмішувалися колись міцна Батуринська фортеця і палац гетьмана, від яких не залишилося нічого. Нині там тільки круча, дерева, поле, самотня старезна груша. Саме під нею і встановили пам'ятну мармурову плиту. На її мармурі гетьман Іван Мазепа зображений у парадному вбранні з відзнаками влади. Погляд у нього суворий і

допитливий. Поряд вибито слова: «Вклонімось цій землі!
З неї черпав снагу гетьман України Іван Мазепа, з ім'ям
якого пов'язане славне й трагічне в історії твоєї Вітчизни».

ГЕТЬМАН УКРАЇНИ — ЕМІГРАНТ ПИЛИП ОРЛИК

Лм'я Пилипа Орлика не дуже добре відоме широкій громадськості сучасної України, хоча за кордоном постать українського гетьмана-емігранта була знана не тільки науковцям. Протягом багатьох десятиріч друкувалися праці про нього, його твори публікувалися у Швеції, Польщі, Франції, Німеччині, Канаді, але вони були недоступні читачам України. Ті кілька рядків, які можна було зустріти в деяких радянських енциклопедіях, повідомляли, головним чином, що Орлик — прибічник Мазепи. Факти його біографії подавали перекручено.

У поемі Пушкіна «Полтава» прибічник Мазепи Орлик, котрий діє так само, як і його патрон, тобто не на користь Москві, — є завжди негативною постаттю, викликає відразу. Поет наділяє його епітетами — «лютий», «жорстокій». У «Полтаві» Орлик веде допит Кочубея, домагаючися вибити у нього відомості про місцезнаходження скарбів. Генеральний писар Кочубей вважався одним із найбагатших людей в Україні. Не добившись від нього нічого, Орлик кличе ката.

Все тут від першого до останнього слова не відповідає істині. Кочубея та Іскру піддавали тортурам за наказом Петра царські сановники Головкин і Шафіров у Вітебську. Пилип Орлик дійсно був сподвижником Мазепи, продовжувачем його справи, патріотом-борцем за велику ідею незалежності України. Видатний державний і політичний діяч, Пилип Орлик, опинившись в еміграції, ревно опікувався долею України й протягом трьох десятиліть тримав в активному й дійовому стані ідею соборної незалежної України, включив останню в загаль-

ноєвропейський політичний процес і політичні програми великих держав. Він працював енергійно, наполегливо, невтомно, до самопожертви, й ніхто, навіть вороги, не могли взяти під сумнів його щирість, безкорисливість і чистоту намірів, планів, діяльності. Високоосвічений, з тонким національно-політичним розумом, знавець бага-

тьох мов, наділений літературним обдаруванням, гуманіст і демократ, схильний до романтичного й ідеального, Пилип Орлик вирізнявся високою шляхетністю, мав тонку душу й чутливе серце. Глибоко віруюча людина, він відзначався милосердним ставленням до людей. Дослідники, які присвятили свої праці Пилипу Орлику, характеризують його «як нового Дон-Кіхота в ліпшому, ідеальному значенні, як людину, що не мала в собі ані однієї скази».

Пилип Орлик походив із чеської знаті. Корені його родоводу сягають далеко в минулі століття. Барони Ор-

лики жили в Чехії, Моравії, на Шльонську. Під час гуситських воєн і пізніше окремі представники цього старого баронського роду вимандрували з Чеського королівства. У Пруссії вони ввійшли до складу німецької аристократії. Інша парость подалася до Польщі, а потім опинилася в Литві. Вона й дала світові гетьмана України, якому судилося гетьманувати за її межами, в еміграції.

Пилип Орлик народився 11 жовтня 1672 р. у селі Косуті Ошлянського повіту на Віленщині (Литва). Батько його — Степан Орлик, католик, брав участь у польсько-турецькій війні й загинув на 51 році життя під Хотинном у грудні 1673 р., коли його синові ледве минув рік. Мати маленького Пилипа — Ірина з православного роду Малаховських охрестила сина за православним обрядом.

Спочатку хлопець навчався в школі десь поблизу рідного села. У молоді літа перебрався в Україну й навки пов'язав свою долю з новою Батьківщиною. Тут вступив до Києво-Могилянської колегії, яка згодом дістала статут академії. На юнака непересічних здібностей і великої жаги до науки звернув увагу славетний професор Стефан Яворський. Він протегував Пилипові, підтримував його, а після закінчення академії допомагав йому влаштуватися на службі. Спудей Орлик, маючи чутливу і вразливу вдачу, схильну до високих почуттів, усією душею прихилився до улюбленого вчителя й усе життя зберігав до нього великий пієтет.

В академії Пилип Орлик виявляв особливий інтерес до філософсько-богословських проблем і, як переважна більшість спудей, добре оволодів латинською мовою, а також бароковим пишним красномовним стилем. Навчився в логічній, ясній, прозорій формі складати листи, меморіали, звернення, маніфести. Він безсумнівно був обдарований від Бога пишменницьким хистом.

Закінчивши студії в Києво-Могилянській академії, Пилип Орлик у 1692 р., мабуть за протекцією Стефана Яворського, одержав посаду писаря Київської консисторії. За рукою цього ж протектора Орлик опиняється в Генеральній Військовій канцелярії, яка була вищим виконавчим органом управління на Гетьманщині. Тут він робить швидко й видатну кар'єру. Почавши з молодшого писаря, згодом займає поважну посаду старшого військового канцеляриста. Пилип Орлик досягнув службових висот завдяки своїм талантам. Він не мав в Україні родових коренів, що в той час у середовищі старшини вже було неабияким важелем для просування по щаблях службової кар'єри. Щоправда, одруження 23 листопада

1698 р. з донькою полтавського полковника Павла Гердика — Анною — дало йому змогу увійти до кола козацької аристократії Гетьманщини.

Вирішальну роль і в кар'єрі, і в житті Пилипа Орлика відіграв гетьман України Іван Мазепа, котрий для здійснення своєї державної програми шукав здібних співробітників і помічників, яким можна було б довіритися. Він не міг не помітити Пилипа Орлика з його розумною головою, доброю освітою, літературними здібностями, шляхетною душею, ентузіазмом і неймовірною працездатністю.

У 1702 р. Пилип Орлик дістає призначення до уряду генерального писаря, який був найвпливовішим у Раді правлячої генеральної старшини, своєрідному кабінеті міністрів при гетьмані. Уряд генерального писаря за його значенням і функціями можна прирівняти до міністерства внутрішніх справ і зовнішніх зносин. За Богдана Хмельницького уряд генерального писаря обіймав Іван Виговський, який став наступником великого гетьмана. Попередником Пилипа Орлика на посаді генерального писаря за гетьмана Мазепи довгі роки був один із найбагатших і найвпливовіших старшин Василь Кочубей.

Пилип Орлик одержав чималі володіння на ранг генерального писаря в Гадяцькій сотні. Жінка принесла йому в посаг села на Стародубщині, Чернігівщині й Полтавщині. Отже, генеральний писар Пилип Орлик був заможним «державцем», тобто володів досить значними маєтностями й землями. Але він ніколи не виявляв жадоби до наживи та багатства, не був визискувачем, не утискував і не гнобив своїх селян.

Збереглося документальне свідчення, що коли за наказом Петра I всі маєтності Мазепи та його прибічників-мазепинців були конфісковані, село Домишлине Сосницького повіту, яке належало Орликові, потрапило у володіння шляхтича Полоницького, котрий кривдив селян. І вони неодноразово із жалем згадували свого колишнього державника Орлика, за якого не несли жодних тягарів і не виконували жодних повинностей, а тільки виплачували чинш і натуральну данину.

Не вагаючися поставив на карту Пилип Орлик набутий ним матеріальний достаток (і втратив його) заради втілення в життя великої ідеї Мазепи про незалежну самостійну Українську державу. Більше того, ризикуючи своїм життям, родиною, він залишався вірним цій ідеї й зберігав відданість гетьману під час найтяжчих випробувань і найтрагічніших подій, коли однодумці й прибіч-

ники Мазепи кидали його й просили милості та вибачення в царя.

Пилип Орлик до глибини душі проїнявся ідеєю Мазепи. Водночас Орлику імпонувала сама особистість Мазепи, його винятковий розум, ерудиція, інтелігентність, витончена духовність, різноманітний досвід. Для молодого канцеляриста, а потім і генерального писаря гетьман завжди залишався вчителем. Написаний Орликом у 1695 р. панегірик на честь Мазепи не був даниною моді часів бароко, коли в панегіриках вихваляли можновладців. Це був щирий вислів відданості й пошани до Івана Мазепи. Ставши гетьманом України в еміграції, й на схилі свого життя Орлик завжди зберігав пам'ять про Мазепу як про великого українського патріота, людину виняткових здібностей.

Тривалий час гетьман не втаємничував генерального писаря ні у свою ідею, яку він виношував два десятиліття, ні у свій намір її реалізації на початку Північної війни — звільнення України від деспотичного панування московського самодержавства за допомогою союзу зі Швецією. Мазепа, як уже зазначалося, взагалі абсолютно від усіх приховував свої задуми й діяв у глибокій конспірації. Передчасне їх викриття мало б наслідком смертельну загрозу, загибель усієї справи.

Довго придивлявся Мазепа до Орлика, випробував міру його стійкості й відданості. Відкривши йому свої плани 16 жовтня 1708 р., Мазепа пояснив Орлику причини попередньої стриманості. У листі до Стефана Яворського генеральний писар дуже виразно і яскраво описав драматичну сцену, навів текст промови Мазепи: «Досі я не посмів передчасно виявляти тобі свого наміру та тайни, яку ти відкрив учора випадково, не тому, щоб я мав який-небудь сумнів щодо твоєї вірності для себе — адже ніколи не зможу про твою чесність і подумати, щоб ти за таку мою ласку для себе, любов і добродійства відплачував мені невдячністю і став зрадником. Проте, звачивши, що хоча ти розумний, з чистою совістю, все ж молодий і у таких обставинах не маєш повного досвіду, боявся я, щоб ти у розмові з різними російськими та нашими старшинами, чи то довірочно, чи з необережності не вимовився перед ким з тим секретом і тим самим мене і себе не погубив. Тому, що тепер не можна було затаїти цієї тайни, то Всевишнього взиваю на свідка і присягаю». І далі гетьман доводить, що він задумав таку справу не заради користі для себе, почесей або збагачення, а для загального добра своєї Батьківщини — бідної України,

щоб козаки з жінками і дітьми від москалів, ані шведів не загинули.

Мазепа сам присягнув на хресті й велів зробити це Орликові. Взаємною присягою вони скріпили вірність ідеї незалежності України й спільність дій на її визволення, об'єднавши українські збройні сили зі шведськими.

Відтоді Орлик, зберігаючи конспірацію, допомагав Мазепі в його листуванні зі шведським королем. За наказом гетьмана генеральний писар складав у жовтні 1708 р. інструкцію латинською мовою для Бистрицького, якому доручалося вести переговори зі шведським королем Карлом XII і його канцлером графом Піпером.

Орлик виступив із Батурина в похід разом із козацькими військами на чолі з Мазепою, брав участь у об'єднанні їх зі шведами, яких очолював король Карл XII, і протягом усієї кампанії був поряд із гетьманом. Генеральний писар ретельно й напружено працював у похідній гетьманській канцелярії, складав і оформляв дипломатичні документи, листування гетьмана з Туреччиною, Кримом, польським королем Станіславом Лещинським, а також гетьманські манифести, з котрими Мазепа звертався до народу України.

Після Полтавської катастрофи Орлик, його дружина й родичі Герцики пішли за гетьманом у вигнання, долаючи далекий, тяжкий і небезпечний шлях до тодішніх володінь Туреччини. В липні 1709 р. вигнанці дісталися Бендер. Після смерті великого гетьмана України Івана Мазепи серед української еміграції постало питання про його наступника. Обрання нового гетьмана України було пов'язане з вирішенням іншого питання: хто володітиме спадком Мазепи — золотом, коштовностями, грошима, клейнодами тощо, який включав не тільки приватне майно, а й військовий скарб.

На думку української еміграції та шведського короля, найбільш відповідним претендентом на гетьманство здавався небіж Івана Мазепи — Андрій Войнаровський. Улюблений родич Мазепи і найближча до нього особа, він мав бути й законним спадкоємцем власного майна гетьмана. Андрій Войнаровський виховувався при дворі дядька, навчався на гроші Мазепи в Німеччині, був у складі гетьманського війська, пішов за дядьком у вигнання. Але він був людиною трохи легковажною, захоплювався світським життям.

Отже, Войнаровський категорично відмовився від претензій на гетьманство, яке в умовах емігрантського життя обіцяло бути докучливим, обтяжливим. Водночас він ви-

явив бажання отримати все майно Мазепи, навіть ті 60 тисяч талярів, які Мазепа позичив Карлові XII у Будіщах із військового скарбу, що засвідчував вексель. Старшина, козаки й запорожці теж заявили про свої права на спадщину Мазепи. Вважалося, що майно покійного гетьмана, яке складалося не лише з власних, а й із військових коштів, мусить прислужитися на користь державній українській справі. Для правого в'ясування колізії шведській король призначив комісію, до складу якої увійшли: польський генерал Понятовський, канцлер фон Мюллерн, камергер Клінгерштерн, радник канцелярії фон Кохен.

Комісія покладалася передусім на свідчення Бистрицького, колишнього управителя Мазепиних маєтків, а також на близьких йому осіб і вирішила справу на користь Войнаровського. Карл XII підтвердив її рішення. Значно пізніше, в 1719 р. Орлик писав до шведської королеви Ульрики Елеонори: «Войнаровський, наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці й допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояки протестувала проти цього мовчання».

Отак козацтво й старшина залишилися на чужині, в Бендерах, без матеріальних засобів. Мабуть, у найскрутніше становище потрапляв майбутній гетьман в екзилі, якого вони ще мусили обрати. Володіння гетьманською булавою в умовах еміграції вимагало значних коштів: і на потреби козацького війська, й репрезентацію, і зносини з чужоземними урядами, й дипломатичну працю серед турків і татар.

Тому не дивно, що Пилип Орлик дуже вагався, коли українські емігранти й шведський король зупинили на ньому свій вибір. До того ж ішлося ще й про прилуцького полковника Дмитра Горленка, але його кандидатура швидко відпала. Безперечно, Пилип Орлик був найвидатнішою особою серед української громади в Бендерах. Він стояв дуже близько за родом своєї праці до особи Мазепи, зазнав його довіри й любові, найкраще знав про думки та наміри покійного гетьмана. Орлик був посвячений у всі справи української дипломатії, найбільше відповідав вимогам української політики того грізного часу.

Войнаровський, щоб відвести від себе нарікання за відмову від гетьманства, поспішив пообіцяти Орликові три тисячі дукатів, якщо той погодиться прийняти запропоноване йому звання гетьмана. Пізніше Орлик писав, що Войнаровський своєю відмовою штовхнув його в бе-

зодню, яка означала для нього і його родини матеріальну руїну. У 1719 р. він пояснював: «Не маючи публічних фондів для ведення справ, вкладав у те власні гроші». Справді, погодившись стати гетьманом, Орлик приніс у жертву патріотичній меті своє приватне життя.

Обрання козацькою радою Пилипа Орлика гетьманом України відбулося п'ятого квітня 1710 р. під Бендерами «на пристойному тому акту елекційному місці». Гетьманом України його визнали також шведський король і турецький султан. У день виборів була проголошена угода-договір між новообраним гетьманом, старшиною й козацтвом, закинутими недолею на чужину. Державний документ мав назву: «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська». Цей витвір української державної й політичної думки початку XVIII ст. — по суті перша у світі конституція. Її автором вочевидь був Пилип Орлик. У всякому разі йому, безсумнівно, належала провідна роль в її складанні.

«Пакти й Конституція прав і вольностей Запорозького Війська» включали вступ-преамбулу і 16 статей. У преамбулі викладається коротке резюме історії України. Її стародавній період висвітлюється міфологічно. Далі пояснюються причини того, чому саме Україна розриває з Московщиною і приймає шведську протекцію. «Бажаючи звільнити козацький народ із тяжкої неволі й повернути до первісної свободи, Бог висунув оборонцем православ'я Богдана Хмельницького, давши йому для підтримки шведського короля й зброю Кримської держави. Хмельницький добровільно прийняв протекторат московських царів, плекаючи надію, що вони дотримають обіцянки берегти право і вольності України, викладені в договорах і статтях».

Проте після смерті Богдана Хмельницького Московське царство воліло накинути «невольниче ярмо на народ вільний, козацький, собою ніколи не завойований», перетворити козаків на регулярне військо, відібрати владу, міста й таким чином до решти викоренити Військо Запорозьке, стерти навіть згадку про нього з пам'яті народу. Тоді гетьман Іван Мазепа, бажаючи після смерті своєї «зоставити ту ж Отчизну, милу матку нашу, і Військо Запорозьке, городове й низове, не тільки в ненарушних, леч і в розширених і в розмножених вольностях, квітучу і ізобілюючу», піддався під охорону Карла XII, який мав допомогти йому так, як Карл X допоміг Богдану Хмельницькому. Кончина Мазепа не дала змоги довести справу до кінця. Військо Запорозьке Низове ухвалило

надалі боротися з Московщиною, щоб здобути бажану волю для України. Постановили вільними голосами обрати гетьманом Пилипа Орлика.

Щоб запобігти виникненню самодержавної влади над українським народом і гетьманському самовладдю, як інколи це бувало, укладається даний договір, котрого повинні дотримуватися не тільки Орлик, а й усі наступні гетьмани. Цими словами закінчувався вступ-преамбула.

У 16 статтях «Пактів і Конституції прав і вольностей Запорозького Війська», що визначали державний статус України, її внутрішній устрій, міжнародне становище, на перше місце висувалася проблема взаємовідносин між владою (гетьманом) і народом. Гетьманська влада («гетьманське самодержавство») мала бути обмежена постійною участю в управлінні Генеральної ради, тобто розширеної старшинсько-козацької ради, до якої мусили входити не тільки генеральна старшина, городові полковники, полкова та сотенна старшина, а й по одному депутату з кожного полку з числа заслужених козаків, «розумних радників», а також депутатів від запорозького козацтва.

Для вирішення «всяких важливих справ» встановлювалися періодичні зібрання в гетьманській резиденції старшинсько-козацької ради — тричі на рік (на Різдво, Великдень, Покрову). Без дозволу цієї ради гетьман не мав права нічого «приватною своєю владою ні зачинати, ні устанавляти і в скуюток не приводити». Всі поточні пильні справи, яких не можна відкладати, вирішує гетьман, однак спільно з радою генеральної старшини, тобто зі своїм кабінетом міністрів. Гетьман зобов'язується радитися з генеральною старшиною «о всяких справах публічних». Обмеження гетьманської влади стосувалося адміністрації, суду, виборів старшини, фінансів.

Отже, досить чітко формулювалися начала представницького парламентського ладу, заснованого на демократичних засадах. Встановлювався розподіл між державним скарбом і тими коштами, які могли державний скарб розпорядженні гетьмана, тобто державний скарб відокремлювався від гетьманського й передавався в розпорядження генерального підскарб'я. На утримання гетьмана («на ранг гетьмана», «на булаву і особу його гетьманську») призначалися рангові маєтності, земельні володіння. Важливі скарбові справи вирішуються виключно на зборах широкій старшинсько-козацької ради, тобто парламенту. Генеральний підскарбій, як і полкові

підскарбії (по два в кожному полку), обирається. Полкові підскарбії повинні обиратися ще й за «посполитою ухвалою».

Уряди полковників і сотників, які були не тільки військовими керівниками, а й управляли всім населенням відповідно полку і сотні — мали адміністративно-політичну й соціально-економічну владу на території цих полку і сотні, були теж виборними. Полковників і сотників обирали «вільними голосами». Гетьман лише їх затверджував.

Справи про кривду гетьманові та провини старшини розглядає не гетьман, а генеральний суд. Коли б в управі гетьмана або в його справах помітне було щось шкідливе для народного добра, тоді старшини й козаки-радники мають право «виговорити» те гетьманові, а він не мав права на них гніватися або їх за це карати.

Ніяких секретних зносин і кореспонденцій гетьман не мав права вести. Листи із сторонніх держав гетьман має зачитувати старшині, так само як і відповіді, а вона, якщо буде потреба, триматиме відомості в таємниці. (Цим пунктом Орлик прагнув застерегти від прорахунків, що їх припустилися Мазепа та його попередники).

Отже, Конституція визнавала непорушність трьох складових чинників правового суспільства, а саме — єдність і взаємодію законодавчої (широкої генеральної ради), виконавчої (гетьманської, обмеженої законом у своїх діях) і судової влади, підзвітної й контрольованої, однак незалежної від гетьмана.

У статтях Конституції Орлика визначався національно-державний суверенітет України. Договір починався з урочистої декларації того, що Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування. Головним постулатом була повна незалежність України від Москви. Обумовлювалося, що по закінченні війни з Москвою всі невільники-українці, які перебувають там, повернуться додому. Дніпро й землі Війська Запорозького необхідно очистити від містечок і фортець царських. Вони будуть знесені.

Визначалися також кордони з Польщею по річці Случ як колись, за Богдана Хмельницького. Українські землі, які були передані за різними угодами Польщі, мають відійти до гетьмана. Значна увага в Конституції приділялася соціальним низам — рядовим козакам і посполитим. Для захисту їх від визиску та гніту, надмірних данин і робіт, великих тягот і здирав гетьман мав узяти їх під свою опіку. Він також мав забезпечити утримання козацьких вдів і сиріт.

Вказувалося на необхідність припинення утисків і гноблення козаків та іншого населення України саме старшиною. Заборонялося старшині та «всяким військовим і посполитим урядникам» використовувати козаків і посполитих селян на своїх господарських роботах — косовиці, жнивях, загачуванні гребель тощо; віднімати у них ґрунти або силою змушувати до продажу, забирати за які-небудь провини людське майно або обертати людей за це собі на роботу. Попереджалося, що переїжджі гетьманські слуги, особи військові не мають права вимагати у міщан і селян підводи, корми, напої та провідників, хіба хто їхатиме в публічних справах і то за гетьманською подорожньою. По звільненні України від підданства московського спеціальна комісія має провести ревізію всіх маєтностей і земель, якими користується або захопила старшина, а також ревізію повинностей підданих селян і підсусідків.

Окремо планувалося з'ясувати справу зі звільненням від публічних повинностей купців, оскільки тягар податків слід розподіляти на маєтних купців. Мав бути врегульованими тягловий обов'язок, деякі ярмаркові сплати тощо. Таким чином у Конституції розглядалися проблеми торгівлі. Гетьманові ставилося в обов'язок дбати, щоб від купців, крім узаконених податків, нічого зайвого не вимагалось.

Скасовувалися ненависні народові державні монополії, оренди та відкупи, інші обтяжливі для селян і міщан статті — розквартирування в їхніх домах компанійців та сердюків. Генеральна рада мала знайти інші кошти на утримання найманого війська.

Така увага й піклування про інтереси та соціальний захист низів українського народу були суттєвим історичним кроком уперед порівняно з іншими державними договорами гетьманів, починаючи з Березневих статей 1654 р. Богдана Хмельницького, в яких зовсім ігнорувалися інтереси посполитого селянства й низів козацтва.

Конституція мала статті на користь запорозьких козаків, зберігався їхній особливий статус, забезпечувались їхні права. Запорозькому Низовому Війську мали повернути давні оселі — місто Трахтемирів зі шпиталем, із перевозом на Дніпрі, а також Кодак, Келеберду, місто Переволочну, землі і млин над Ворсклою. Дніпро з усіма своїми рибними промислами від Переволочни до Очакова має бути у відомстві виключно Запорозьжя. Фортеці, побудовані Москвою на запорозьких землях, мають бути знесені.

Затверджувалися права православної церкви під зверхністю царгородського патріарха з митрополичим престолом у Києві. Орлик зобов'язувався, якщо він здобуде владу в Україні, виборювати політичне й церковне відокремлення України від Москви.

Отже, ця перша в світі конституція була проіннята дуже демократичним духом і визначала прогресивний історичний напрям розвитку державних реформ. Хоч і не була вона втілена в життя, однак залишилась однією з найвидатніших історичних державно-політичних пам'яток. «Пакти й Конституція прав і вольностей Запорозького Війська» мусять зайняти належне їм місце в європейській історіографії і, здається, зберігають певну актуальність для депутатського корпусу сучасного парламенту незалежної самостійної України.

Творці Конституції, розробляючи її в чужій країні, усвідомлювали, що її практичне застосування буде неймовірно важким, адже спочатку треба було звільнити Україну від московського панування. Оскільки їхні власні сили були дуже невеликими — кілька тисяч козаків і старшини, вони сподівалися це зробити за допомогою Швеції, Туреччини та інших країн.

Зі шведським королем Карлом XII була укладена спеціальна угода. Як протектор України він санкціонував козацьку конституцію, підтвердивши таким чином права та вольності Війська Запорозького. Водночас він виступив гарантом незалежності України та недоторканості її кордонів, які за конституцією обіймали Лівобережжя та Правобережжя. Шведський король зобов'язувався не складати зброї доти, доки Україна не буде звільнена від московського панування, й не укладати миру з царем, не здобувши попереднього відновлення незалежності України.

Проте зірка Карла XII на військово-політичному небосхилі Європи почала меркнути, хоча він ще виношував плани спільних дій Півночі та Півдня, тобто Швеції й Туреччини, проти Петра I. Шведська армія, як здавалось Карлові, могла виступити з Померанії, де вона зосереджувалася, до Польщі. З півдня до кордонів Польщі мали підійти турецька армія. Тут, у центрі, діяли б українці й поляки, прибічники Станіслава Лещинського.

Однак міжнародна ситуація змінилася. На сході Європи захиталася політична рівновага. Росія ставала в ряди найбільш могутніх європейських держав. Нагромаджуючи військові сили, вона спрямовувала свій наступ проти шведів і Туреччини, хоч Оттоманська Порта ще на

початку 1710 р. підписала з Петром I мировий трактат. Отже, для шведського короля навіть від'їзд на Батьківщину сушею чи морем виявився дуже небезпечним, хоча великий візир Алі Чорлілі-паша від імені турецького султана обіцяв забезпечити Карлові XII 50-тисячний ескорт для супроводження шведів через польську територію додому.

Шведський король вирішив поки що вичікувати сприятливих обставин у Бендерах, використавши цей час для спонукання турецького уряду до війни з Росією. Незважаючи на полтавську поразку, Карл XII був дуже популярним серед турецьких військових кіл. Його дипломати, особливо Станіслав Понятовський, прибічник Станіслава Лещинського, досить успішно діяли при дворі султана. Поляки взагалі активно взаємодіяли з турецьким урядом. Не раз відвідували султанську столицю київський воєвода Йосиф Потоцький, граф Тарло.

На сході активну дипломатичну діяльність з метою організації антимосковської коаліції розгорнув Орлик. Це питання він порушив у Бендерах у березні 1710 р., коли мав розмову з французьким послом Дежаєром. Вочолови мав розмову з французьким послом Дежаєром. Восени 1710 р. український гетьман розпочав листування з кримським ханом Давлет-Гіреєм, дуже впливовою людиною при турецькому дворі. Орлик особисто з ним познайомився під час перебування хана в Бендерах у квітні 1710 р.

На початку грудня з Бендер до Криму виїхала надзвичайна українська делегація. Її учасниками були: прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Довгополий і генеральний писар Іван Максимович. Посольство українського гетьмана виконало свою місію й 23 січня 1711 р. був підписаний договір про встановлення союзу між Кримським ханством і Орликом з козаками. Це було зроблено на ґрунті повної незалежності України. Хан брав на себе зобов'язання не укладати без згоди української сторони миру з Московією. У договорі хан на побажання українців гарантував спокій і безпеку населенню України під час воєнних дій. Орлик призначив поленню України під час воєнних дій. Орлик призначив поленню свого резидента (посланника) при ханському дворі.

У договорі обумовлювалися й відносини з тими донськими козаками, які після придушення військами Петра I антицаристського повстання на чолі з Булавіним перемістилися від помсти царя на землях-кочовищах Кубанської орди й мали тісні зв'язки з усім Донським військом. За договором донці мали підлягати Орлику й

користуватися рівними з українськими козаками правами та привілеями.

Від українського гетьмана спеціальний представник (генеральний осавул Григорій Герцик) поїхав у Кубанську орду. Він вступив у безпосередні зносини з донцями, які погодилися приєднатися до шведсько-українсько-татарського союзу й послали свого представника до Карла XII. Через кубанського салтана (сина кримського хана) Іслам-Гірея Герцик вступив у зносини з башкирами й казанськими татарами. Орлик мав офіційне запрошення й від турецького уряду, однак, за порадою Карла XII, поки що утримався від поїздки до султанської столиці.

20 листопада 1710 р. Туреччина оголосила війну Петру I, що було до певної міри досягненням шведської дипломатії. Карл XII у своєму стратегічному плані ставив завдання опанувати ситуацією в Польщі й дати під Києвом генеральну битву царським військам передусім за допомогою турецької армії. Для звільнення Правобережної України була спланована зимова військова експедиція об'єднаних сил кримського хана, буджацьких татар, поляків і козаків на чолі з Орликом.

Після очищення від царських військ Правобережжя надалі розвивати військові операції повинна була турецька армія. Передбачалося, що передуватимуть всім цим діям дві допоміжні операції. Кримський хан мав увійти на територію Росії й ударити на Вороніж, щоб зруйнувати корабельну флотилію, а його син — кубанський салтан мусив йти на Азов. Усі ці операції, за задумом Карла XII, мали сприяти просуванню шведських армій із Померанії в Польщу, що розв'язало б руки полякам, які орієнтувалися на Станіслава Лещинського.

Але добре задуману загальну стратегічну концепцію війни союзники не спромоглися здійснити ні поетапно, ні окремими частинами. Наприклад, у середині січня 1711 р. виступила кубанська орда під проводом салтана Іслам-Гірея. Її шлях пролягав повз Азов, понад Доном. Дійшовши до Ізюма, військо повернулося з ясирем додому.

Головна акція на Правобережній Україні почалася 31 січня 1711 р. У цей день із Бендер вийшли запорожці зі своїм кошовим отаманом Костем Гордієнком та командуючим походом гетьманом Пилипом Орликом. В українському війську було 40 шведських інструкторів. Недалеко від Рашкова вони об'єдналися з поляками, яких очолювали Йосип Потоцький і Галецький, а також із буджацькими та білгородськими ордами під командуван-

ням салтана Мегмет-Гірея (другого сина кримського хана). Запорожців і поляків було близько 8 тисяч, татар — 30 тисяч.

Орлик ретельно підготувався до походу. Покладаючи надію на підтримку українського населення, змученого й озлобленого московським терором, Орлик ще раніше розіслав своїх емісарів по всій Україні, які під виглядом бандуристів і старців розповсюджували його універсали до українського народу, закликали до повстання та прилучення до козацького війська. Агітація мала успіх, до Орлика та запорожців прибувало багато втікачів, які прагнули помститися за свої кривди й руїну рідного краю. За наказом царських командуючих Орликові універсали до українського народу кати публічно палили, як це було, наприклад, у переяславському полку.

Гетьман-емігрант Пилип Орлик написав листа лівобережному гетьману Івану Скоропадському. З притаманною йому красномовністю Орлик переконував Скоропадського об'єднатися з ним для визволення України з-під московського ярма для утворення вільної, незалежної ні від кого української республіки. Інакше, доводив гетьман-емігрант, на Вітчизну чекає така руїна, що наступні покоління з острахом згадуватимуть долю своїх предків. Він щиро запевняв, що свій титул гетьмана готовий для загального добра уступити Скоропадському як старшому.

Об'єднані козацько-польсько-татарські війська перейшли біля Рашкова на територію Правобережної України й почали швидко просуватися вперед. У середині лютого вони розташувалися на широкому просторі між Немировом, Брацлавом і Вінницею.

Населення Правобережної України співчувало Орлику, підтримувало його наміри, одне місто за другим здавалося йому без бою. Всі правобережні полки, за винятком Білоцерківського (Чигиринський, Уманський, Торговицький, Кальницький, Корсунський, Богуславський, Канівський) перейшли на його бік і визнали Орлика за гетьмана. Та й жителі міст (міщани не лише тих полків, а й Білоцерківського полку — Черкас, Мошен, Канева та інших) відверто ставали на бік Орлика. Син Богуславського полковника Самусь, прибувши до Києва, сповістив, що козаки й міщани переходять до Орлика. Почалися заворушення й на Лівобережній Україні.

На цьому етапі спільного походу виник конфлікт між Орликом і Потоцьким. Сподівання прибічника Станіслава Лещинського не справдилися, оскільки польська ко-

кому — палили міста, містечка і села, брали ясир, уби-
вали людей, руйнували церкви, спустошували цілий
край.

Орлик та українські старшини марно намагалися
стримати салтана і мурз, покликаючися на договір із
ханом, його зобов'язання не чинити лиха населенню Ук-
раїни. Український гетьман Орлик, київський воевода
Потоцький, навіть сам салтан Іслам-Гірей видавали обо-
ронні універсали містам і селам, але це їх не рятувало.
В листі до Карла XII Орлик із гнівом і болем описував,
як татари обдирали й спустошили церкви, обертали їх на
кінські стайні або спалювали до попелу, навмисне різ-
ними способами оскверняли: перекидали церковні пре-
столи, топтали ногами святі дари, глумилися над іко-
нами, гвалтували дівчат, дітей малих рубали навпіл,
мордували людей. Від Дністра до Росії забрали в ясир
кілька тисяч духовних і світських людей, козаків, поспо-
литих, жінок і дітей.

Зойки жаху та відчаю лунали по всьому краю. Пра-
вобережне козацтво, що приєдналося до нового гетьмана,
кинулося тепер рятувати своїх близьких від татар. Із
16 тисяч козаків, що були у війську Орлика, залишило-
ся ледве три тисячі. Гетьман спочатку відвів своє вій-
сько до Фастова, а потім повернувся до Дністра. Напри-
кінці квітня Орлик і запорожці були вже в Бендерах.

Гірко нарікаючи на татар, як найфатальніших союз-
ників, яких коли-небудь мала Україна, Орлик прохав
шведського короля клопотатися перед падишахом про
визволення забраного з України ясиру. Карл XII вико-
нав прохання Орлика. 31 липня 1711 р. султан видав на-
каз сераскірові (бендерському паші) одшукати, зібрати
й передати Орликові українських бранців, яких при-
гнали з минулого походу на Україну й які знайдуться в
краї, де править цей паша. Частина бранців була звіль-
нена, але симпатія народу до справи Орлика була втра-
чена.

З великими труднощами, впродовж двох років готу-
валося визволення України з-під московського пануван-
ня. Чималі результати були досягнуті протягом успішно-
го переможного походу Орлика на Правобережжя. Проте
все скінчилося нічим, зійшло нанівець. Всі попередні
плани виявилися перекресленими непередбаченими об-
ставинами.

Невдача експедиції в Україну була тяжким ударом
і для Карла XII. Замість очікуваного наступу турків на
Правобережну Україну тепер цар із московським вій-

ськом наближався до кордонів Молдавії з надією на лег-
ку перемогу. Однак і царські сподівання виявилися мар-
ними. Орлик не підкорився ударам долі й після перших
днів невдачі знову продовжив пошук шляхів визволен-
ня України, насамперед вдаючися до дипломатичних
акцій.

У липні 1711 р. Петро I із великим військом необе-
режно далеко заглибився в тодішні володіння Туреччи-
ни — Бессарабію та на береги Прута. Там його оточили
турки, татари та їхні союзники — поляки й частина за-
порожців. Петру I загрожували полон і неминуча капі-
туляція або ганебний мир. Заради врятування свого
життя він мусив погодитися з усіма вимогами перемо-
жців.

Орлика не було в турецькому таборі. Його затримав
шведський король. Мирні переговори також велися без
нього. Однак Орлик сподівався, що тепер можна було б
продиктувати царю свої умови — зречення ним прав
на Україну. Але цар зумів підкупити великими грішми
візира — Баталджи-пашу, який випустив Петра I з вій-
ськом на відносно легких умовах. Цар віддав Туреччині
Азов та його округу, мусив зруйнувати свої фортеці —
Таганрог, Кам'янку, а також фортеці на Самарі, зобо-
в'язувався не втручатися в польські справи. В договір
було включено питання про Україну. Петро зрікався За-
порожжя та Правобережної України. Що ж до Лівобе-
режної України, то стаття про неї була сформульована
настільки неясно, двозначно, що цей пункт кожна сторо-
на могла тлумачити по-своєму. Орлик доводив, що на
основі цієї умови Москва зовсім зрікалася й Лівобереж-
ної, й Правобережної України, яка в цілому стає неза-
лежною й самостійною. Водночас російський віце-канц-
лер у Константинополі Шафіров зі свого боку доводив:
із договору не випливає, що цар відмовляється від Лівобережної України.

Крім цього, посиленими непорозуміння між Туреччи-
ною та Росією на ґрунті різного тлумачення Прутського
договору, ратифікація якого затягувалася ще й невиконан-
ням царем умов про повернення Азова та знищення
Таганрозької фортеці.

Пилипа Орлика турки запросили до Стамбула, обі-
цяючи віддати під його гетьманську булаву й Правобережну, й Лівобережну Україну, а також Запорозьку.
Але шведський король, обурений миром із царем, нама-
гався затримати союзників-поляків і козаків при собі.
Його недвозначні погрози примусили Орлика, що пере-

бував напівдорозі до турецької столиці, повернути назад. Туди була послана козацька делегація у складі прилуцького полковника Дмитра Горленка, генерального судді Кліма Довгополова, генерального писаря Івана Максимовича, генерального осавула Григорія Герцика і кошового отамана Костя Гордієнка.

Козацькому посольству Орлик вручив інструкцію, складену ним 3 грудня 1711 р. у турецькому місті Бабі. Інструкція складалася з десяти статей, які були просякнуті ідеями звільнення від іга Москви та здобуття Україною незалежності. Посольство мало просити турецький уряд відповідно до Прутського договору, який зафіксував визволення України (з обох берегів Дніпра) від московського ярма, передати Україну новообраному гетьманові й його наступникам.

Орлик звернувся з проханням до Оттоманської Порти виступити посередницею й примусити Москву «відмовитись від України назавжди, вивести з нашої землі своє військо й випустити на волю заарештовану під час минулої війни й заслану на Сибір або куди-небудь в інше далеке місце нашу військову старшину, урядових осіб і всіх взагалі українців, зокрема й посланців від Запорозької Січі, що були затримані в Лебедині, й тих запорозьких товаришів, котрих запросили на роботи за гроші в Петербург і опісля затримали,— одних у Сівську, інших у Вільні,— а потім заслали на каторжні роботи.

Нехай також цар випустить на волю жінок і дітей генеральних старшин, полковників, сотників, інших урядових людей, котрих минулої зими цар, почувши про намір Блискучої Порти сповістити війну, наказав позвонити до Глухова, щоб залякати українців і цим зміцнити свою владу на Україні. Виходячи з України, московське військо повинне передати всі фортеці до влади гетьмана. А саме: одступаючи, не повинне робити українським жителям нічого злого ні явно, ні тайно, не брати з собою в полон і нікому не робити ніякої шкоди. Крім того, царські генерали повинні повернути всі гармати, котрі вони позабирали з Січі й повідвозили в Білу Церкву, коли ж їм це буде дуже важко зробити, вони повинні замінити ці гармати іншими з різних українських фортець, котрі там повинні залишитися після виходу з них московських залог. Узагалі ж, треба домагатися, щоб були повернуті всі збитки і втрати, котрих зазнали українські жителі від московських військ у минулу війну».

Отже, в інструкції Орлик дуже докладно, зі знанням

справи розробив механізм виведення царських окупаційних військ з України. Вимагаючи повернення з московського рабства українців, він виявив добру обізнаність із ситуацією, за якою вони були насильством, беззаконням і терором затримані, заарештовані, заслані в Сибір на каторжні роботи.

Головним постулатом посольства, за інструкцією Орлика, мала бути вимога незалежності України, котра перебувала б під формальним протекторатом турецького султана, який обіцяв видати асекураційний документ. Згідно з ним Україна обох боків Дніпра з Запорозьким Військом і з усім українським народом визнається на вічні часи країною, незалежною від усякого зовнішнього володаря, без данин і васальності, із забезпеченням невтручання Порти до внутрішніх справ України, з непорушністю українських вольностей, законів, привілеїв і кордонів. Гетьман України завжди обирається вільними голосами, без права зміщення його султаном.

Козаки, що живуть у пониззях Дніпра, зберігають право, як і раніше, займатися рибальським і мисливським промислом по всіх ріках, річках і урочищах до самого Очакова. Українським купцям надається право торгувати по всій Турецькій імперії нарівні з турками без сплати мита. Україна зберігає і шведський протекторат, що мусить сприяти зміцненню дружніх відносин Швеції, Туреччини, України та Кримського ханства, особливо в спільній обороні від Росії.

Проте українське посольство не мало можливості викласти відповідно до цієї інструкції свої вимоги. Відбулися зміни в турецькому уряді. Шведська дипломатія добиласть-таки зміщення Баталджи-паші з посади візиря, переконавши падишаха, що той зрадив державні інтереси Порти, уклавши Прутський договір із Петром I. Однією наступником візиря Юсуф-паша (яничарський комендант) був неприхильний до Карла XII.

Українську делегацію зустріли в столиці Туреччини доброзичливо, але переговори в Стамбулі велися паралельно і з українською делегацією, і з московськими представниками, інтереси яких були протилежними. Посольство Орлика спромоглося переконати Прутського уряд, котрий прийняв Орликове тлумачення Прутського договору й висунув Росії, яка досі не приступила до виконання умов договору, ультиматум у чотирьох пунктах: Росія негайно виводить свої війська з Польщі й зобов'язується не вводити їх туди ніколи; негайно зрікається України; негайно віддає туркам Азов і руйнує

прикордонну фортецю Таганрог; укладає з Карлом XII перемир'я на три роки і визнає за турками право вільно відпустити Карла XII з Туреччини, яким завгодно шляхом.

У разі невиконання цих умов Порто загрожувала знову йти війною на Москву, сам султан збирався стати на чолі війська. Така рішуча позиція турецького уряду налякала Петра I, котрий наказав виконати вимогу про Азов і Таганрог, а також розпочати вивід царських військ із Польщі і Правобережної України, що належала за мирним московсько-польським договором 1686 р. Польщі. Що ж до решти пунктів, переговори продовжувалися, їх напрям визначили величезні гроші, які цар видав на підкуп великого візиря, муфтія та інших впливових турецьких осіб, що брали участь у переговорах.

Росія ніяк не хотіла втрачати Україну, й вона досягла своєї мети. 5 березня 1712 р. вийшов фірман турецького султана, згідно з яким Правобережна Україна та Січ передавалися Орликові, як шефові української нації. Турецька держава зобов'язувалася не втручатись у внутрішні справи України. Місяцем пізніше (5 квітня) Оттоманська Порто підписала договір з Росією, за якою залишалася Лівобережна Україна з Києвом і його околицями. Москва виводить війська з Польщі й Правобережної України, не втручається у справи козаків і Запорозької Січі. В договорі була врегульована проблема виїзду Карла XII з Туреччини. Таким чином, збереження влади над Україною коштувало цареві Петру I 100 тисяч червінців.

Ратифікація Прутського договору в такому урізаному вигляді була тяжким ударом для Орлика та його сподвижників. Україна залишалася розділеною, над нею продовжувало панувати, кажучи словами Івана Мазепи, «тиранське іго московське». Влада Орлика над Правобережною Україною, декларована султанським фірманом, по суті була ефемерною, оскільки Польща не поступалася своїми здобутками. Хоча турецький уряд наполегливо вимагав від Орлика, старшини, козаків і запорожців виступити на Правобережну Україну, щоб закріпити її за собою, однак не виділяв для допомоги ніяких військ. Орлик повідомив листовно візиря та хана, що він не виступить на Правобережну Україну, доки Порто не дасть повної гарантії на володіння нею, що може статися, на його думку, лише на підставі відповідного пакту між Портою і Польщею.

У листопаді 1712 р. новий візир Соліман, незадоволе-

ний невиконанням Петром I зобов'язань щодо виведення військ із Польщі, оголосив війну Росії й наказав Орликові виступати на Правобережну Україну. Український гетьман з неохотою вирядив частину свого війська.

Протягом року мали місце коливання у відносинах Карла XII з Портою, пов'язані як із виступами шведів у Померанії, так і з їхньою політикою щодо Польщі. Першого лютого 1713 р. відбувся навіть бій шведського короля та його драбантів із турецькими яничарами. Карла XII вислали з Бендер, і він перебував на становищі напівполоненого в місті Доматиці. Ситуація, що склалася, не могла не позначитися на становищі української еміграції. В другій половині 1713 р. більша частина козацького війська на чолі з прилуцьким полковником Дмитром Горленком змушена була, за категоричним наказом кримського хана Давлет-Гірея, вийти на Правобережну Україну, де козаки перебували до кінця 1714 р.

Орлик залишався в Бендерах і наполегливо шукав порозуміння з Польщею. Він уже не ставив великих вимог, не домагався звільнення Правобережжя від польської влади. Гетьман бажав тільки, щоб козаки, які осіли на рідних землях, дістали юридичне визнання з боку польського уряду. Більше того, він давав змогу полякам використати прагнення правобережних козаків об'єднатися з Лівобережжям, тобто допускав з'єднання обох частин України навіть під егідою Речі Посполитої.

Але Польща вже уникала конфліктів із Московією, а Туреччина — з Польщею. Отже, 22 квітня 1714 р. довголітній посол польського короля Августа II уклав у Стамбулі з турецьким урядом договір, за яким Правобережна Україна залишалася за Польщею. Проте козаки вперто трималися рідної землі, не бажали уступати її Польщі. Їх підтримувала Січ. Ще в лютому 1714 р. відбулися тяжкі бої між хоругвами польської коронної армії та запорозькими козаками, які зазнали поразки. Однак улітку цього ж року повстання козаків відновилося, й лише наказ великого візиря кримському ханові про заборону козакам під загрозою смертної кари сперечатися з поляками за Правобережну Україну поклав край масовому перебуванню там козаків.

Отже, остаточно підводилася ряска під бендерським періодом життя та діяльності Орлика. У червні 1714 р. він перебрався в Доматицю і звідти слідом за шведським королем, який зібрався в дорогу до свого власного краю, виїхав у Європу. Разом із Орликом Бендери покинули небіж Мазепи Андрій Войнаровський, брати Григорій,

Іван і Панас Герцики, Федір Нахимовський, Федір Ми-
рович, Клим Довгополий, Федір Третяк, священник Пор-
феній. Інші скористалися з царської амністії, щоб по-
вернутися на Лівобережну Україну. Серед них були Гор-
ленко та Максимович. Із гетьманом їхала численна ро-
дина: дружина Анна, сини — Григорій, Михайло та Яків,
дочки — Настя, Варвара й Марта. Марта і Яків народи-
лися в Бендерах. Хрещеним батьком Якова був Карл XII,
а Марти — Станіслав Лещинський. Їхали через Угорщину
до Відня. На деякий час українських емігрантів помі-
тили на острові Рюгені, де в Орликів народилася дочка
Марія. Хрещеною матір'ю її була королева Ульріха
Елеонора. Потім родину Орликів було відправлено до
Швеції, де гетьман отримав помешкання в Кристіанста-
ді. Розпочався майже тридцятирічний період еміграцій-
ної політичної й дипломатичної діяльності Орлика.

Високою кінцевою метою Орлика було об'єднання
Правобережної, Лівобережної, Слобідської України та
Запорозької Січі в єдину сильну Українську державу під
гетьманським регіментом. Досягнути цього, вважав Ор-
лик, можна тільки за умов звільнення України за до-
помогою іноземних держав від панування Російської
імперії. Тому основним напрямом політики Орлика було
створення антимосковських коаліцій.

У своїй політичній концепції Орлик виходив із того,
що завойовницька політика Російської імперії на Захо-
ді має небезпечний характер у загальноєвропейському
масштабі. Політику Росії Орлик оцінював як похід вар-
варів проти європейської культури. Ціла Європа стоїть
перед загрозою московської експансії. Особливо це сто-
сується Східної Європи, насамперед безпосередніх су-
сідів Росії — Швеції, Польщі й Туреччини. Тому до них
передусім і звертався Орлик зі своїми численними про-
позиціями про утворення східної коаліції, причислюючи
до головних її учасників також Крим, Буджацьку орду,
Січ, Гетьманщину, донське козацтво, казанських та аст-
раханських татар.

Україна як найближча сусідка Москви була по суті
жертвою її великодержавної політики. Орлик передба-
чав, що Гетьманщина й Січ будуть знищені Російською
імперією. За ними настане черга Польщі. Існування єв-
ропейської рівноваги, котру порушує московська експан-
сія. Україна має бути охоронним валом у загальноєвро-
пейському значенні. В аспекті такої концепції Орлик під-
тримував найактивніші стосунки з Францією і з Анг-
лією.

Суперництво європейських держав визначило й ха-
рактер їхнього групування. Франція, Швеція, Туреччи-
на, Польща прагнули зберегти існуючу рівновагу й по-
класти край зростанню могутності Росії, її завойовниць-
кій політиці. Ці країни протистояли Росії та Австрії, а
в деякі періоди й Англії, Саксонії та Голландії, водно-
час, коли їм це було вигідно, вони прагнули залучити у
сферу своєї політики Україну. Орлик із дипломатичним
хистом використовував це суперництво на європейсько-
му континенті.

В залежності від змін політичної та військової ситу-
ації в Європі, коливань у взаємовідносинах різних дер-
жав, виникнення непередбачених, спонтанних політичних
комбінацій трансформувалася й політика Орлика. Іноді
вона здавалася плуваною й непослідовною. Часом Орлик
ішов і на тимчасові компроміси.

Однак українська справа була істинним змістом жит-
тя цього безперечно видатного державника й політика.
Упродовж трьох десятиліть своєю енергійною, наполег-
ливою, невтомною працею тримав він українське пита-
ння на Європейському континенті в активному й дійовому
стані. Питання про незалежність України Орлик спро-
мігся вписати в коло політичних прагнень великих дер-
жав. Завдяки українському гетьману-емігранту Європа
не забувала про Україну. Склалася певна традиція ук-
раїнсько-європейських зв'язків.

Після приїзду до Швеції Орлик не мав змоги актив-
но провадити політику, оскільки в той час Карл XII вів
сепаратні переговори з царем. Російські дипломати на-
віть слухати не хотіли про Орлика. Лише мимохідь вони
висловлювалися про можливість амністії, та й то в да-
лекому майбутньому.

Смерть Карла XII в грудні 1718 р. зумовила певні змі-
ни в міжнародній ситуації. Провідні європейські держа-
ви (Англія, Австрія) разом із польським королем Ав-
густом II виступили на захист Швеції (з боку якої були
зроблені деякі поступки) й вирішили організувати євро-
пейську коаліцію, щоб покласти край завойовницькій
експансії росіян і витіснити їх із Західної Європи.

Орлик добре розумів, що за цих умов українська дип-
ломатична акція буде мати велику вагу, а тому треба
мобілізувати всі сили для боротьби за інтереси Вітчиз-
ни. Для цього він планував виїхати з Швеції й очолити
Запорозьке Військо, яке після зруйнування та спалення
Петром I Чортомлицької Січі перебувало у володіннях
кримського хана в Олешках. Орлик розробив проект

створення спеціальної східної антимосковської коаліції в складі Польщі, Швеції, Туреччини, Криму, буджацьких татар, запорожців, українських лівобережних і донських козаків, а також підлеглих цареві мусульман — казанських та астраханських татар. На цей раз ідею визволення України він пов'язував з ідеєю унії з Польщею. Енергійно проводячи підготовчу дипломатичну роботу, через Григорія Герцика відновив зносини з польськими магнатами, через Нахимовського — з січовим військом, через міністра графа Флемінга — листовно з польським королем Августом II.

Дочекавшись, нарешті, фінансової шведської допомоги та рекомендаційних листів від шведського короля до австрійського цісаря, до королів англійського та польського й окремої королівської грамоти до кошового отамана й запорожців з обіцянкою протекції, Орлик разом зі своєю родиною виїхав із Стокгольма. У Ганновері йому не вдалося, як він очікував, зустрітися з англійським королем Георгом I. Той напередодні виїхав. Зате вдалося провести переговори з ганноверським міністром графом Бернсдорфом. У Брауншвайгу — місці нарад європейського конгресу — мав конфіденційну довірчу розмову зі шведським уповноваженим цього конгресу. Пройшовши всю Німеччину, Орлик дістався до Вроцлава. Під час подорожі гетьман провадив дуже жваву дипломатичну діяльність через своїх уповноважених або поштою.

Однак протягом цього часу ґрунтовно змінилася політична ситуація. Англійський король Георг I мусив через сильну опозицію здати свої позиції в складі антимосковської коаліції. Його наслідували й Австрія, й польський король. Швеція залишилася в ізоляції й мусила шукати порозуміння з царем. Цю ізоляцію відчув на собі й Пилип Орлик.

Перебуваючи протягом кількох місяців у Вроцлаві (на царській території), Орлик звернувся до Карла VI за протекцією. Тоді ж там йшли переговори цісарських дипломатів із російським послом Ягужинським, який мав від Петра I завдання спіймати за допомогою численних агентів Орлика та його сім'ю. На українського гетьмана організували справжнє полювання. Вже у Німеччині на нього чатували царські агенти, але вони помилилися в етапах гетьманської подорожі. Брат віденського посла — молодий Ягужинський чекав на Орлика в Гамбурзі, а потім поїхав через Відень до Вроцлава, маючи намір заарештувати Орлика та його родину.

Гетьман зумів уникнути цієї небезпеки тільки завдяки своїм зв'язкам із високими особами. Серед них був і його далекий родич — барон Орлик, цісарський шамблян. Саме він увів родину українського гетьмана в коло вроцлавської аристократії, у вищий світ Вроцлава і взяв їх під свою спеціальну опіку, клопотився перед цісарем, щоб не дозволено було росіянам захопити Орлика та його родину й вивести в Росію для розправи. У безпечне місце Орлик виїхав у березні 1721 р. Ягужинський, прибувши до Бреславля, де перебувала родина Орлика, намагався вночі збройно захопити помешкання. Але господар не відчинив брами, незважаючи на погрози й підступні обіцянки. Наступного дня родина Орлика виїхала з цього помешкання.

У трьох монастирях знайшли прихисток дружина, сини та дочки Орликів. Там помер їхній наймолодший син Яків. Сам же Пилип Орлик так писав у своєму щоденникові: «Не маючи сталого місця, де б міг прихилити голову, я став позорищем світові й людям, переїжджу з місця на місце, для безпечності під прибраним ім'ям, подаючи себе за чужинця». Російський посол у Відні Ягужинський, посилаючися на заприязнені відносини Австрії та Росії, домігся від цісаря наказу про відмову гетьманові в праві притулку й вимоги виїхати з родиною з цісарських володінь. Не допомогли клопотання за Орлика чеського канцлера, папського нунція та англійського посла у Відні, польського короля, шведського уряду. У квітні 1721 р. помер головний опікун гетьмана — барон Орлик. Пилип Орлик переїхав у Польщу, до Кракова. Але й тут йому міністри Августа II радили не засиджуватися й шукати безпечнішого місця.

Всі ці події, як і взагалі семирічний період перебування Орлика в Європі, проходили на тлі постійної фінансової й матеріальної скрути. Призначена йому шведським королем щорічна пенсія в 17 тисяч срібних талерів згодом була замінена знеціненими паперовими асигнаціями, яких не вистачало, щоб утримувати родину, своїх співробітників і службу. Іноді, як зізнавався гетьман, не було за що купити «ні хліба, ні дров, ні свічка». Доне було за що купити «ні хліба, ні дров, ні свічка». Доне було за що купити «ні хліба, ні дров, ні свічка». Доне було за що купити «ні хліба, ні дров, ні свічка». Доне було за що купити «ні хліба, ні дров, ні свічка».

Доне було за що купити «ні хліба, ні дров, ні свічка». Доне було за що купити «ні хліба, ні дров, ні свічка».

бурзі в 1716 р. й вивезли до Росії; після катувань його заслали в Сибір, де він і помер. Така ж доля спіткала й швагра Орлика — Григорія Герцика, якого росіяни захопили у Варшаві. Сини Орлика дістали дозвіл на прийняття їх в Упсальську академію, але не могли там навчатися, оскільки бракувало коштів.

Перебування Орлика в Європі в 1721 р. було не тільки небезпечним, а й узагалі не мало сенсу. Його плани щодо створення східноєвропейської антиросійської коаліції, з огляду на політичну ситуацію, яка зазнала різкої зміни, були вже неактуальними. Швеція після 20 років війни уклала з Москвою мир. У шведсько-російській договір українське питання не було навіть включене. Продовжувала зростати залежність Польщі від Росії, тому польський король не міг підтримувати плани й проекти Орлика.

Гетьман зробив спробу порозумітися з царським урядом через голштинських дипломатів у Петербурзі. Йому запропонували персональну амністію з умовою повернення в Україну, але там напевно його чекала розправа з боку царських урядовців. Орлик рішуче відкинув цю пропозицію, яка, за його словами, означала для нього втрату честі. Приймавши її, він «був би змушений ціле життя зносити нестерпні муки душі». У меморіалі шведському уряду гетьман нагадував, що він не є підданим царя, отже й не потребує його амністії. Крім того, він просив короля захистити його від ласк і запевнень царя, «через котрі не один чоловік постраждав».

Орлик знову пережив крах своїх планів, а в майбутньому його чекали нові невдачі. І щоразу він долав хвилини розпуки та відчаю, знову підводився, набирався енергії, шукав нових шляхів — і так до кінця життя. Він вважав, що звання гетьмана, керівника української нації накладає на нього історичний обов'язок, на вітар якого він має покласти свою особисту долю. Усвідомлюючи, що його сила як повновладного державного чинника ґрунтується на збройних силах, він вирішив бути поруч із Запорозьким Військом. Оскільки Запорозька Січ підлягала кримському хану — васалу Туреччини, Орлик вирішує перебраться до турецьких володінь, щоб при нагоді, коли складеться сприятлива політична кон'юнктура, бути готовим для виступу на чолі Запорозького Війська.

Для більшої безпеки Орлик перевозить дружину й дітей у Краків, де влаштовує їх у францісканському та бернардинському монастирях. 17 лютого 1722 р. він ви-

їжджає з Кракова, взявши з собою сина Михайла, секретаря-капітана де Клюара та довголітнього слугу Кароля й вирушає в далеку мандрівку на схід. Орлик віз із собою рекомендаційні листи шведського короля до султана, великого візира й хотинського сераскера.

Турецький уряд дозволив Орлику жити тільки в Салоніках. Знову ж таки, з огляду на домагання царя, цей уряд вирішив тримати Орлика подалі. По суті це було почесне заслання. 12 довгих років прожив Орлик у цьому нездоровому місті, де лютували епідемії, де помер його син Михайло й де, незважаючи на все це, його життя було насичене інтелектуальною й духовною працею. Він читав французькі, італійські та голландські часописи, ретельно стежив за плином міжнародного життя, робив нотатки про події в Україні та суміжних із нею державах, займався політично-теоретичними розробками. Гетьман вів активне листування із Запорозькою Січчю, з великим візирем, кримським ханом, молдавським господарем, із представниками шведського уряду, з англійськими послами в Стамбулі (Станіаном) і Відні (Сафоринном). Останній був посередником Орлика в кореспонденції з іншими європейськими державними діячами й навіть із його родиною.

Увагу Орлика займали в той час і богословські проблеми. Він був глибоко віруючою людиною, в неділю й на свята ходив до церкви, відвідував і католицькі богослужіння. Цікавився основоположними принципами християнської релігії, вів пошук шляхів об'єднання церков, вільної сполуки православних і католиків. У щоденнику залишилися записи його дискусій із православними священиками й католицьким духовенством.

Гетьмана відвідували люди з України — монахи, купці, подорожні, невільники й невільниці. Долю цих людей він неодноразово щасливо вирішував. Адже український гетьман був бажаним і почесним гостем і в турецьких урядовців — муфтія та кадї, й у французьких та англійських консулів, і в грецькій громаді тощо.

Для політичної ситуації в Європі першої половини 20-х років XVIII ст. були характерні швидкоплинні політичні комбінації та конгреси, що тривали роками. У 1725 р. відбулися дві події, які змінили міжнародне становище. На початку року помер запевний і невблаганний ворог Орлика — Петро I. Це відродило сподівання гетьмана на можливість порозуміння з російським урядом. Крім того, в серпні відбувся шлюб французь-

кого короля Людовика XV з дочкою колишнього польського короля прошедської орієнтації Станіслава Лещинського, що зумовлювало антимосковські позиції Франції. Європа поділилася на два ворожі табори. З одного боку — віденська коаліція (Австрія, Іспанія, Росія), з другого — ганноверська (Англія, Франція, Голландія, Данія, інші держави). До останньої прилучився й Орлик зі своєю великою дипломатичною акцією. Здавалося, Європа стоїть на порозі нової війни.

Проте новий голова французького уряду — кардинал Флері виявив ініціативу мирного полагодження конфлікту й домігся скликання європейського конгресу, котрий відкрився в Суасоні влітку 1728 р. Завдяки старанням Орлика українська проблема знову набула європейського масштабу. Хоча розмови стосовно України велися «поза засіданнями конференції», українському гетьману обіцяли допомогу Англія, Франція та Швеція.

Так, за Орлика заступився кардинал Флері, який разом з англійським, голландським та іспанським делегатами намагався переконати російського уповноваженого на конгресі графа Олександра Головіна в необхідності полагодити справедливу справу українського гетьмана. Але той рішуче заявив, що його уряд не може допустити дискусії на конгресі щодо української справи. Уряд і так прихильний до «козацької нації», всупереч постанові покійного царя дозволяє вибори гетьмана. Орлик — бунтівник і спільник Мазепи. Мова може йти лише про амністію, якщо він лояльно ставитиметься до Росії. Дипломати більше не наполягали.

Тоді гетьман безпосередньо звернувся до представників віденської коаліції. Голштинського герцога Карла Фрідріха, який був одружений на дочці Катерини I, він просить висловитися на його захист перед імператрицею. Зав'язує відносини з представниками Австрії, Ватикана та ордену єзуїтів, прагнучи через них вплинути на російський уряд і примусити його визнати за Орликом гетьманські права на Лівобережну Україну, водночас вплинути на Польщу з вимогою визнання нею автономії Правобережної України під його владою, а також відновлення козацтва. І зовсім фантастичним був проект окатоличення України заради одержання допомоги від Ватикану.

Та вже в наступному 1729 р. український гетьман-емігрант цілком позбавляється всяких ілюзій відносно можливості порозумітися з царським урядом щодо України. З цього часу й до останніх днів життя політика

Пилипа Орлика має чіткий безкомпромісний антимосковський напрям. Найбільше він покладається на Францію й прагне використати її великий вплив на Туреччину.

З 1729 р. поряд із Пилипом Орликом стає його син Григорій. Після років навчання й військової служби він вклячається в політичну й дипломатичну працю свого батька, спрямовану на мобілізацію міжнародних сил для визволення України. З великою енергією й ентузіазмом молодий Орлик діє як дипломатичний посередник в українських справах.

Після Суасонського конгресу визріла ситуація, в котрій була закладена можливість загальноєвропейського збройного конфлікту. Йшлося про наступника тяжко хворого польського короля Августа II. Франція воліла, щоб ним був Станіслав Лещинський — батько французької королеви. Швеція, зрозуміло, теж підтримувала Станіслава Лещинського, який займав у минулому польський королівський престол значною мірою завдяки шведському королю Карлу XII. Урядові кола Польщі майже всі підтримували Станіслава Лещинського. Серед його прибічників був і Пилип Орлик. Однак усі розуміли, що Росія ніколи не погодиться з цією кандидатурою.

Французький посол у Польщі де Монті влаштував таємну нараду у Варшаві, в якій взяли участь шведський посол Цюліх і прихильники Лещинського — примас Польщі, коронний гетьман і київський воевода, а також молодий Орлик. Останній зробив доповідь, у якій підкреслив місце козацької нації й Пилипа Орлика в майбутньому конфлікті. Учасники наради запропонували йому поїхати до Франції й поставити перед її урядом справу свого батька. Наприкінці 1729 р. Григорій Орлик опинився в Парижі, де викликав у правлячих французьких державних діячів посилені інтереси до України. Крім того, йому була доручена спеціальна місія на Сході. Виконуючи її, Григорій мав змогу побачитися в Салоніках із батьком. Енергійні демарші Григорія Орлика перед турецьким урядом, спрямовані на звільнення українського гетьмана від примусового перебування в Салоніках, не мали успіху. Турецький уряд ретельно виконував вимогу царського уряду.

В лютому 1733 р. помер Август II. Вся Польща була на боці Станіслава Лещинського як претендента на польський трон. Однак Росія й Австрія висунули іншу кандидатуру — сина покійного короля Фрідріха-Августа III. На його підтримку царський уряд вислав 40-тисячне вій-

сько: Станіслав Лещинський, якого майже одностайно обрали у Варшаві польським королем, мусив тікати від царських військ до Гданська. Під військовим пресингом чужоземних збройних сил сейм мізерною кількістю учасників вибрав Фрідріха-Августа своїм королем.

Почалася європейська війна «за польську спадщину». Вона точилась упродовж 1733—1735 років, в основному на землях Італії та Австрії. Франція разом з Іспанією та Сардинією (іспанський король був дядьком французького короля, а король Сардинії — його братом) виступили проти Австрії. Франція домагалася від Туреччини оголошення війни Росії й водночас підтримувала українського гетьмана, вимагаючи від турецького уряду дозволу на те, щоб Орлик нарешті покинув Туреччину й відбув до Запорозького Війська. Але Туреччина не поспішала з оголошенням війни, а отже й із вирішенням питання про Пилипа Орлика.

Виконуючи спеціальну місію французького короля, Григорій Орлик літом і восени 1733 р. та взимку 1734 р. деякий час перебував у Криму, мав аудієнцію у кримського хана, провадив переговори з ханським урядом. Хан запевнив, що вони готові до війни, чекають тільки на указ султана.

Наприкінці лютого 1734 р. український гетьман дістав дозвіл покинути Салоніки. Пилип Орлик заїхав до Каушан — столиці буджацького салтана та літньої резиденції хана, з яким тут і зустрівся. Та головна мета гетьмана — бути й діяти разом зі своєю армією — вже не могла здійснитися. Влітку 1734 р. запорозькі козаки покинули свою Олешківську Січ, розташовану у володіннях хана, й перейшли під владу Росії, заснувавши так звану «Нову Січ» на річці Підпільній. Напередодні їхнього переходу, 23 квітня 1734 р., Пилип Орлик написав до запорозьких козаків листа із закликом відмовитися від свого рішення про повернення під владу Росії.

З великою експресією, палкими щирими почуттями, аргументовано, зі знанням міжнародної обстановки, зображуючи страшні картини поневірянь і страждань українського народу під ігом російського самодержавства, прагнув Пилип Орлик переконати запорозьких козаків виступити проти Москви, стати на захист України. Зрозуміло, що гетьман-емігрант за тривалий час перебування далеко від рідного краю, Запорозької Січі, позбавлений повноцінної інформації, не уявляв собі деяких нових реалій життя, а, головне, втратив свій вплив на козаків. Лист запорожцям Пилип Орлик починає з повідомлен-

ня про європейську війну, перемоги французького короля та його союзників Іспанії і Сардинії над Австрією — союзницею Росії. Внаслідок цього Австрія втратила королівство Ломбардію, князівство Медіолан і Мантую, інші землі. Отже, склалася надзвичайно загрозлива для Москви міжнародна ситуація. Водночас вона сприяла виступу запорозького козацтва проти царизму за визволення України. Тому повернення запорожців під владу Росії Орлик вважав великою помилкою.

Гетьман нагадав запорожцям про присягу, яку вони прийняли, приєднуючися до Мазепи та Карла XII, щоб разом домогтися незалежності України. «Присягу, складену перед Богом на чесному Євангелії, зобов'язалися й одностайно та воднодуш пообіцяли не тільки свого життя, а й останньої краплі крові не шкодувати задля визволення Вітчизни від московської тяжкої тиранської підлеглості, а ще не вірити жодним обіцянкам Москви й не переходити на той бік, доки не закінчиться війна з нею, доки наша Вітчизна з усім військом і посполитим людом не здобуде своїх колишніх прав і вольностей і не звільниться з-під нестерпного московського ярма».

Порушення присяги призведе Україну до ще більших мук, страждань та неволі. «Пам'ятайте, ваша милість добрі молодці Військо Запорозьке, свою присягу, перед Богом та на чесному Євангелії складену, коли спільно зі мною зобов'язалися врятувати свою Вітчизну від тяжкого й нестерпного московського підданства, зжаліться над батьками, братами, родичами й усіма вашими земляками, обтяженими стражданнями, здиством і нестерпним ярмом московського тиранського панування. А що найгірше, так це те, що вони не можуть бути вільними ні у веденні господарства, ні в підтриманні здоров'я, ані в житті, ані в дружинах, ані в дочках своїх од московських військ, повсюди, в містах і селах України розмішених постоями, і плакатимуть вони перед вами, ваші милості добрі молодці, й благатимуть бога про помсту, якщо ви своїм переходом до Москви кинете їх у ще більшу й тяжчу неволю. На вас і нас з Божою поміччю у визволенні вони завше сподіваються, як мене заповняли ченці з київських та інших українських монастирів, мандруючи юрбами через Салоніки на святу гору Афонську, та різні купці розповідали про плач людський. Не полиште-бо, ваша милість добрі молодці Військо Запорозьке, своєї коханої Вітчизни безпорадною й безнадійною».

У разі, коли запорожці встигли прийняти присягу ца-

рю, то вона як дворушно прийнята не несе на собі гріха, а отже є недійсною. «Тож знайте, ваша милість добрі молодці, що та присяга, якщо вже її виконали, нічого не важить і безгрішна перед Богом, оскільки спершу одностайно поклялися визволити Вітчизну, а тепер дворушно присягнули чи маєте присягнути на загибель тієї ж своєї Вітчизни. Та ж Москва, заручившись присягою ваших милостей добрих молодців, як їй заманеться, так і вчинить із нашою Вітчизною. Тому прошу ваших милостей добрих молодців Військо Запорозьке й закликаю їх любов'ю до Вітчизни й дією ж присягою, яку вчинили перед Богом, обіцяючи боронити й битися за звільнення своєї Вітчизни до останньої краплі крові, щоб ви облишили свій намір, який мали чи маєте, перейти на сторону, ворожу собі й своїй Вітчизні, щоб не втрачали також сприятливої й щасливої години, що випала нам за таких великих і нездоланих сил виконати наші присяжні обов'язки. Коли ж матимемо таку нагоду, то чи дочекаємся її в потімні часи, якщо своєю непостійністю втратимо мить для визволення нашої коханої Вітчизни».

Застерігаючи запорожців від повернення під владу Росії, гетьман посилався на гіркий історичний досвід, коли царизм знехтував договором із Богданом Хмельницьким від 1654 р., а після поразки Івана Мазепи знищував автономію України, перетворюючи її на безправну провінцію Російської імперії. Автор згадує й про розквартирування царських військ в Україні, запровадження Малоросійської колегії в 1722 р., котра, по суті, здійснювала царський військовий окупаційний режим в Україні, про загибель десятків тисяч козаків у війні Росії з Персією, а також на будівництві фортець на Каспійському морі, Ладозькому каналі та в Петербурзі в 1721—1725 роках, про розправу Петра I з наказним гетьманом Павлом Полуботком і старшиною в 1724 р. тільки за те, що вони зважувалися відстоювати права України.

«Люди не послухалися доброзичливих і правдивих пересторог славної пам'яті небіжчика гетьмана Мазепи, довірившись неприязним і підступним московським запевненням, які в грамотах підписані та стверджені власною царською рукою й скрізь на Україні, в усіх містах і церквах, прилюдно читані, й Військо Запорозьке городе й низове, беручи самого Бога у свідки, було певне, як і весь народ, що права й вольності військові ніколи й ні в чому на віки вічні не порушуватимуться з московського боку, а всі військові й посполиті люди житимуть за таких же вольностей, у яких перебували з часів сла-

ної пам'яті небіжчика гетьмана Богдана Хмельницького. Як між тим Москва дотримала своїх присяжних обітниць, гаразд знати не лише вашим милостям добрим молодцям Війську Запорозьку, а й цілому світові. Спершу Москва справді догоджала нашому українському народові, обдарувала копійками всю старшину та значне військове городове товариство, вбирала їх соболями, роздавала їм маетки, доки не здобула перемогу над шведами під Полтавою, а тоді свої війська на Україні поселила всюди, в містах і селах, розмістила на квартирах так, що жодне житло — ані генеральної особи, ані полковника, ані попа, ані козака, не були вільні від тих московських постоїв.

Та невдовзі, як тільки Москва закінчила війну зі шведами та підписала з ними перемир'я, відразу ж свої присяжні обітниця, стверджені царськими грамотами, скасувала; всі вольності поламала, суди й свої кримінальні закони на Україні запровадила й установила, а наші військові знищила. Гетьманський уряд заборонила й скасувала, якусь свою Колегію з дванадцяти своїх осіб, а радше з дванадцяти окрутних мучителів, склала, в Глухові затвердила; вони ж із наших людей, мов із худоби, шкуру здирали, не дозволяли їм між собою розмовляти, мучили по-тиранськи, били батогами, розпинали на дибі, ламали ребра, смалили, мов поросят, зв'язавши, на вогні; обливали киплячою смолою, вішали, стинали, четвертували та інші нечувані в світі муки нашому народові завдавали.

Нарешті, Москва, жадаючи не тільки знесилити Військо Запорозьке городове, а й винищити його, винайшла спосіб, як-то: копання якогось там у своїй далекій стороні каналу та спорудження фортець у Персії, й на ті такі віддалені місця по кілька десятків тисяч козаків указами заганяли; одних там тяжкими й невідомими роботами мордували, других морили голодом, а інших труїли гнилим, струхлявлім борошном, перемішаним із вапном і ящірками.

А коли генеральній особі полковники й уся старшина з усім Військом Запорозьким городовим та зо всім народом нагадали про себе, звернулися з листом, покірливо й слізно, до царської величності через своїх послів із приводу збереження своїх прав і вольностей та про дотримання царських запевнень і обіцянок, затверджених грамотами, тоді їх усіх, забравши й до Петербурга під вартою відвівши, — одних замучено, других засуджено на вигнання, а третіх посаджено в тяжке ув'язнення».

жте, де житимете під московською владою, де добуватимете сіль, рибу й звірину, де триматимете свої пасіки й випасатимете череди, які теж розплодилися під обороною його мості хана? Напевне, Москва не захоче задля вас воювати ні з турками, ні з татарами за землі, що залишаються по обидва боки Дніпра. Рада буде, й імені щоб Війська Запорозького низового там не було, як те ухвалив небіжчик государ Петро Олексійович, тільки-но дочекався завершення війни зі шведами».

Ще пошкодують запорожці, зробивши такий нерозважливий, хибний крок, доводив Орлик. «Але тільки-но закінчиться війна, то що з вашими милостями добрими молодцями станеться, якого нещастя і згуби (цього не жичу) ви зазнаєте, самі на собі відчуєте й пошкодуєте, що нині так бездумно й нерозумно учинили, не озираючись на задні колеса».

Орлик передбачав знищення Запорозької Січі царизмом. Справді, Катерина II скасувала її через 40 років — після закінчення російсько-турецької війни (1768—1774 роки).

«Не хочу пророчити вам нещастя, ваші милості добрі молодці Військо Запорозьке, бо як ваш доброзичливий приятель, ніколи й не бажаю. Але виразно, мов у дзеркалі, бачу, що Москва, знадивши ваші милості добрих молодців Військо Запорозьке до себе на війну проти турків, татар, ляхів і шведів, після її закінчення, притиснене великими силами, не захоче та й не зможе, задля свого спокою, за мирних угод навіть губи розтулити, щоб нагадати про ті пустельні місця, якнайменше потрібні собі. Але з причини, що не можна вашу милість добрих молодців Військо Запорозьке ніде по обидва боки Дніпра розташувати й виконати легко свій намір і недружелюбні замисли й, зібравши ваших милостей добрих молодців Військо Запорозьке, зажене вас за Волгу-ріку й викоринить тим самим на вічні часи військове гніздо й саме ім'я Війська Запорозького низового. До кого ж тоді у своїй біді звернетесь за захистом?»

Орлик робить висновок: «Не подавши народові, військовому й посполитому, ні допомоги, ні полегкостей від московського гніту й тиранії... податися чи вже податися на московські землі, залишитися собі й усьому своєму народові чужі та ворожі».

На закінчення Орлик застерігав запорожців, що коли вони знехтують і цим історичним моментом для звільнення своєї вітчизни, то ніколи вже не дочекаються по-дібного ні в які часи.

Завершується лист такими словами: «Пишу все те до ваших милостей добрих молодців Війська Запорозького щиро, з моєю непідробною любов'ю й приязню до Вітчизни, яким незмінно й залишаюся».

З Каушан 23 квітня 1734 року.

Вашим милостям добрим молодцям, Війську Запорозькому щирозичливий добра друг і брат Пилип Орлик, гетьман Війська Запорозького».

Запорожці одержали від Орлика листа 6 травня 1734 р. і, мабуть, з відповіддю особливо не затрималися. Розповідаючи у своєму листі, як тяжко їм жилося під протекторатом кримського хана, запорожці стверджували, що вимушені були від нього відмовитися. «Відповідаючи листовно Вашій вельможності на ті пункти, повідомляємо, що ми вимушені були відійти від ханської величності через те, що мали превелику кривду від татар за втечу кримських і ногайських невільників, а ще більше за коней, худобу й овець, які невідомо де гинули, й нам не стало снаги платити дармовщину за них на вимогу їхнього татарського суду».

По-друге, ногайці, захопивши землі вище Великого Лиману до самісіньких порогів, забрали весь Дніпро й степ, що мало чого нам, Війську, дісталось. По-третє, як сама вельможність ваша чули, що за хана Менглі-Гірея продали наших козаків у Білгородщині на каторги волі, а силоміць, збираючи Білгородську орду на Крим, із берегів Бугу до себе закликав, і тоді їх татари не щадили. Окрім наших козаків, що їх попродали очаківські паші під Азовом біля Кальміуса-річки кілька десятків із тих, які полювали на звіра, в неволю позабирали. Далі скажемо, що й із ляхами його милість хан у бійку нас кинув. А наших козаків, які в Брацлаві й по інших містечках лядсько-українських ходили торгувати рибою, безневинно ляхи полонили, повішали та їхнім добром заволоділи. А нам, Війську, з того жодного зиску не дісталось.

А нарешті, найгірше, запам'ятайте собі те, що якби ми пішли за ним, ханом, і за вами, гетьманом, проти війська її імператорської величності, то, оскільки орда не звикла здобувати міста, то набрали б наших християнських людей, як минулих років під Білою Церквою та під слободами й, відступивши до Криму, запровадили б їх у вічну неволю; певне, вже тоді б подвійний би був осуд від Господа за християнський плач і пролиття безневинної крові, й мали б ми вічне прокляття. Адже хоча

кримський хан і Україну зміг би обстояти, чого не доведи, Боже, то не сподіваємося, щоб під ваш регімент її віддав. То він знову знайде кому вручити, як і раніше віддав ляхам на поталу нашу віру та навернув святі церкви до унії».

Отже, запорожці вважали неможливим для себе залишитися під ханським протекторатом. На той час на Запорозькій Січі серед старшини та запорожців переважали ті, хто дотримувався промосковської орієнтації й не бачив іншого виходу, як повернутися в рідні місця, прийняти царську владу. «І в тому не сумніваємося, що воля її імператорської величності може нас, Військо, карати чи дарувати нам життя. То де вчинився гріх, хай там буде й покута. Одначе вона, милостива імператриця, бачачи нашу вірну службу у війську, що ми обіцяли її виказувати, сподіваємося, не віддасть нас, Військо, на поталу й за наші заслуги утримуватиме своєю імператорською ласкою».

Не без сарказму запорожці радять Орлику зробити те ж саме. «Раяли б ми, Військо, й вашій вельможності, перед походом хана, щоб десь поблизу від нас перебували з нами, Військом, разом її імператорській величності били чолом і про милість таку, як і ми, прохали, то й вашу особу, гадаємо, зволила б вітати й передати вам давні угіддя й маєтності».

Закінчили свій лист запорожці ввічливо, але в офіційній тональності, без тих емоцій, які в Орлика виявлялися дуже сильно.

«Так ми відповідаємо й, віддаючи наш військовий поклон вашій вельможності, назавше залишаємося.

Вельможності вашій всього добра зичимо й до послуг готові її імператорської величності Війська Запорозького низового отаман кошовий Іван Малишевич з усім товариством».

Це був остаточний і відвертий розрив. Запорозьке військо завжди було основою політичних і військових планів Орлика. Без збройних сил гетьман уже вважався не стільки головою окремої держави з правом укладати союзи з тою чи іншою державою, скільки дорадником союзів урядів, експертом у справах Східної Європи. Перехід запорозьких козаків на бік Москви справив дуже прикре враження на правлячі кола Франції, Туреччини, Кримського ханства.

Однак навколо Орлика все ж таки зібралися понад дві тисячі козаків: добре озброєна піхота й кіннота. Майже половину цього козацького об'єднання склали учас-

ники гайдамацького повстання на Правобережній Україні. Після його придушення вони під проводом полковника Сави Чалого прибули до Бендер, де розмішувалася тоді резиденція Орлика. У його штабі знову з'явилися два Мировичі, Іван Герцик і Нахимовський.

Однак це нечисленне військо не мало жодних матеріальних засобів. У Туреччині постійно змінювалися уряди, й нікому було подбати про українського гетьмана та його військо, хоча бендерський сераскір і нагадував про нього великому візирю. І тільки Франція надала певну допомогу. Отже, гетьман був змушений розпустити свій власний військовий відділ. Запорозька піхота пішла на Січ, під владу царя, а Сава Чалий зі своєю кіннотою подався на польську службу.

І все ж Орлик не впав у відчай, зберіг надію й оптимізм, хоч і зостався, як сам писав, «у страшному горі». Він продовжує працювати далі, шукає вихід із скрутного становища, розробляє проект за проектом. І тут справді для нього знову виникла можливість поставити на порядку денний українське питання й вирішити його, використавши російсько-турецьку війну, яка знову спалахнула в 1735 р. Зв'язана з Росією союзним договором, у війну втягується й Австрія.

Турецький уряд доручає Пилипу Орлику бути радником екс-князя Трансільванії Франца Ракочі й заповідає йому їхати з Бендер до Відня, щоб зустрітися там із Ракочі. Орлик їде туди в лютому 1738 р. й виконує свої обов'язки, але відчуває себе ображеним, вважаючи, що він є такою ж високою особою, як і «угорський герцог», а тому ставати до його послуг є приниженням гетьманської гідності. Ці міркування Орлик висловлює турецькому візирю, коли той прибув улітку до Відня. Український гетьман, якого було прийнято з належними почестями, переконав візиря в необхідності його (Орлика) присутності на кордонах України. Візир розпитував Орлика про стан речей у Росії та в Україні.

Знову Орлики, батько і син, повертаються до ідеї східноєвропейської коаліції. Вони прагнуть довести Туреччині, що не слід воювати на два fronti. На протязі Вільневу та Боневалю — французьким представникам у турецькій столиці, які наполягали на активних діях проти Австрії й пасивній обороні на Сході, Орлики радили замиритися з Австрією й зосередити всі свої військові сили на Сході проти Російської імперії, консолідувавши антимосковські сили Польщі, Швеції, України.

Український гетьман зумів переконати турецький

уряд, котрий залучив його до праці експерта в російських, польських і шведських справах. Переїхавши до Ясс, Пилип Орлик у згоді з візирем пожавляює зносини з опозиційними поляками й робить спробу наново порозумітися з запорозькими козаками. У 1739 р. він посилає листа на Січ, у якому сповіщає, що твердо додержується клятви — покласти всі сили, щоб визволити Україну від «мучительного і більш аніж плінного московського підданства».

Український край і все Запорозьке городове військо прийшло від Москви в остаточне розорення, продовжував гетьман. Він дорікає Запорозькому Військові низовому за те, що воно відступилося від обраного вільними голосами гетьмана, тобто його, Орлика, й віддалося під протекцію ворожої Москви, яку він порівнює зі змією, що її запорожці «на грудях своїх пригріли й сим Отчизну і себе згубили».

Орлик звинувачує запорозьких козаків, що вони не жаліють нещасної своєї матері-України й не зважають на ридання матерів, батьків, сестер і братів своїх. Він розповідає запорожцям, що на Немирівському конгресі, куди з'їхалися уповноважені воюючих держав, московські послы паплюжили Запорозьке Військо, називали запорожців шахраями та злодіями, котрі не служать вірно ні Москві, ні татарам, ні Польщі, а живуть тільки з розбоїв. Орлик переконував запорожців, що на Січ під московською владою чекає остаточна погибель, що царський уряд має намір заарештувати кошового отамана й усю запорозьку старшину, а Січ знищити.

У 1740 р. у Білгороді Туреччина провела з Росією (за французькою порадою) переговори й підписала мир. Україна ніякої реальної користі з цього миру не дістала. Взагалі, враховуючи загарбницьку зовнішню політику Російської імперії, котра за жодну ціну не погодилася би відмовитися від України, Орлик наполягав на продовженні війни. У цьому був якийсь трагічний парадокс. Український гетьман-емігрант, будучи гуманною, милосердною, доброю людиною, завжди мусив виступати не за мирне врегулювання міждержавних конфліктів, а за війну.

У 1741 р. Швеція оголосила війну Росії. Туреччина ухилилася від участі в ній. Війна для Швеції закінчилася невдачею. Але Пилип і Григорій Орлики вже вкотре піднесли духом і спробували знову звернути увагу європейських держав на вирішення української справи. Велику енергію виявив Григорій Орлик: він звертався з ме-

моріалами до шведів, агітував у Польщі, підбурював Францію, виступаючи з проектами нової антимосковської коаліції, в яку мали входити Швеція, Туреччина, Крим, Польща, Пруссія.

Можна дивуватися й схилитися перед наполегливою невтомною працею батька та сина Орликів на користь української нації. Але цього разу вони вже стукали в зачинені двері. Час для активної міжнародної української акції в європейському політичному історичному процесі минув. Закінчення російсько-шведської війни тяжко позначилося на гетьманові, і не тільки в моральному плані. Турецький уряд, прагнучи уникнути конфліктів із Росією, примушував Орлика переїхати з Бухареста до Адріанополя. Але гетьман бажав поїхати до Ясс. Він мріяв про переїзд своєї родини з Польщі. Після двадцятирічної розлуки гетьман прагнув хоч решту свого життя прожити з дружиною та одною донькою, котрі жили в Станіславі у великій бідності, вимушені віддавати в заставу навіть свій одяг. Тої мізерної пенсії, яку Пилипу Орлику виплачував турецький уряд, не вистачало на прожиття і йому самому. Проте й цю мізерію (сім талірів) турецький уряд перестав платити гетьману, в такий спосіб примушуючи його переїхати до Адріанополя. За гетьмана заступилися французький посол і шведські резиденти в Туреччині. Орлику дозволили переїхати до Ясс.

Український гетьман залишався вірним своїй меті до кінця днів. У останньому листі до французького канцлера Флері (30 серпня 1741 р.) він стверджував, що ніколи не перестане шукати всіх легальних способів, щоб «заявляти мої права і права моєї нації на Україну». Пилип Орлик прожив у Яссах недовго. Він помер 24 травня 1742 р., на самоті, без надії побачитися й пожити зі своїми рідними.

Справу Мазепи та Орлика після смерті батька продовжував Григорій Орлик (між іншим — хрещеник Мазепи), який на французькій службі досяг високого становища — став згодом генерал-поручиком, польним маршалом Франції, членом королівської ради, отримав титул французького графа. Його дружина — графиня Олена Орлик — була зі старовинного французького дворянського роду Дентевілів. Подружжя Орликів мешкало в замку Дентевілів біля Шамонта.

Отже, українська справа не зникла з європейського політичного обрію ще й протягом 40—50-х років XVIII ст. Григорій Орлик до кінця своїх днів (помер у 1757 р.) не

полишав думки про загальноєвропейську коаліцію проти Російської імперії, хоч українська справа вже не була такою актуальною, як за життя Пилипа Орлика. Ще в 50-х роках Григорій Орлик послав Нахимовського та Мировича до Криму з метою налагодити стосунки із Запорожжям. Сестринець Григорія Орлика Пилип Штенфліхт, який був старшиною в полку свого дядька, теж віддано працював на користь української справи. Неодноразово їздив до Стокгольма як посередник у французько-шведських переговорах щодо козацьких справ. Дружина Пилипа Орлика — Анна допомагала чоловікові, а потім і синові Григорію в їхній громадсько-політичній праці.

Пилип Орлик лишив по собі поетичну, публіцистичну, мемуарну, епістолярну та історіографічну спадщину. Він був автором книжок: «Алкід Російський», присвяченої Мазепі (1695), «Гіппомен Сармацький» — на пошану ніжинського полковника Івана Обидовського (1698), «Діаріуш (щоденник) подорожнього», ведений з 1720 по 1733 р., трактатів «Вивід прав України» (1712) та «Маніфест до європейських урядів» (1712).

Пилипа Орлика з повним правом можна назвати письменником. Художність із її головними атрибутами — образністю, метафоричністю, емоційністю — присутня не тільки в його витворах белетристичного жанру, а й в універсалах, маніфестах, інших політичних і дипломатичних документах, а також у промовах, в історичних трактатах. Його листи до запорожців, Карла XII, Івана Скоропадського та інших українських, шведських, французьких, англійських діячів пройняті поезією, красномовністю найвищого гатунку, гарячим темпераментом, палкістю почуття, експресією, афористичністю висловів. Безперечно, ці твори Пилипа Орлика є шедеврами української епістолярії першої половини XVIII ст., як відомо, особливо популярного тоді літературного жанру.

Трактат Пилипа Орлика «Вивід прав України» найімовірніше належить до 1712 р., коли укладення Прутського миру не задовольнило українську політичну еміграцію, не виправдало її надій. Тоді Орлик, як уже зазначалось, у контакті з французькою та шведською дипломатією повів енергійну акцію за розрив Прутського договору й за нову війну з царем. Цей рукопис готувався до друку (невідомо, чи був надрукований) з метою ознайомлення європейської громадської думки з історією українського питання та його місцем у відносинах європейських країн. Ідея суверенної, вільної, єдиної й незалеж-

ної соборної України пронизує увесь зміст «Дедукції». У фактичній своїй частині виклад не завжди можна назвати вдалим, факти й дати нерідко переплутані. Писав Орлик, перебуваючи в еміграції, не маючи відповідних джерел, документів. Водночас цей твір за своєю загальною концепцією є видатним явищем у розвитку української державної ідеї. Політичні ідеали Пилипа Орлика ґрунтувалися на принципах християнства, справедливості та гуманізму, мали прогресивний характер, відповідали принципам розвитку європейської цивілізації. У політичному відношенні ці ідеали апелювали до європейських держав, закликали їх не допустити московської експансії, що загрожувала європейській рівновазі.

ОСТАННІЙ КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський прожив довге життя — 112 років. Рубежі трьох століть — XVII, XVIII і XIX — пройшли через його долю. Проте достовірні дані, підтвержені архівними документами про його діяльність, маємо лише за час його перебування в останній Запорозькій Січі, яка звалася Підпільненською або Новою й існувала в 1734—1775 роках. Цей період біографії Калнишевського став відомим передусім завдяки унікальному архіву Коша Запорозької Січі, що чудом зберігся до нашого часу. Період 25-річного перебування Петра Калнишевського в ув'язненні в Соловецькому монастирі, де він і закінчив своє життя, відбито в документах архівного фонду архангельського губернатора та інших архівів.

Про ранній період його життя знаємо тільки легенди та усні перекази. Впевнено можемо сказати, що народився Петро Калнишевський у селі Пустовійтівка біля міста Ромни. У зрілі вже роки Петро Калнишевський побудував у рідному селі церкву. В документах, пов'язаних із її будівництвом, фіксується місце народження Калнишевського та ім'я його батьків: мати Агафія, батько — Іван.

Ім'я Петра Калнишевського виринає в документах архіву Коша Запорозької Січі з початку 50-х років XVIII ст., коли він займає вищі старшинські посади. Спочатку був військовим осавулом, котрий відповідає за стан і організацію війська, потім — військовим суддею, тобто третьою особою після кошового отамана, яка входить до складу Коша (запорозького уряду). З 1762 р.—

він короткий час був кошовим. І, нарешті, в 1764—1775 роки Калнишевський — беззмінний кошовий отаман. Він керує Запорозькою Січчю упродовж десятиліття, що передувало катастрофі — остаточному знищенню російським царизмом Запорозької Січі.

Територія Підпільненської або Нової Запорозької Сі-

чі називалася «Вольності Війська Запорозького» і займала великий простір на південь від річок Тясмина і Орелі в межах сучасних Запорозької, Дніпропетровської, Донецької, Кіровоградської, Луганської, Херсонської та Миколаївської областей. Назва «Вольності Війська Запорозького» певною мірою відбивала історичну ситуацію, що склалася на той час. Санкціонуючи подібне визначення для володінь Запорозької Січі, царський уряд визнавав тим самим своєрідність, самостійність її адміністративно-політичного та соціально-економічного ладу, а також її автономію.

Історія Підпільненської Січі бере початок у 1734 р., коли помер гетьман Данило Апостол, і цариця Анна Іоаннівна знову заборонила гетьманські вибори. Тимчасове відновлення гетьманства в 1750 р. імператрицею Єлизаветою Петрівною, яка ставилася прихильно до України, було остаточно скасоване Катериною II, за часів царювання якої феодально-кріпосницькі відносини в Російській імперії досягли найвищого ступеня розвитку. Насамперед, це виявилось в подальшому зростанні дворянського землеволодіння, посиленні процесу закріпачення селян.

Запорозька Січ залишалася своєрідним острівцем в океані феодально-кріпосницького й національного гноблення Російської імперії, останнім оплотом демократизму й національної незалежності. Нові, прогресивні для того часу, буржуазні відносини, які розвивалися на Запорозькій Січі, в Російській імперії пробивали собі шлях із величезними труднощами й перешкодами. Їм активно протидіяли соціально-економічні та політичні сили, які на Лівобережній та Слобідській Україні репрезентувалися російськими та українськими феодалами, зокрема значною частиною козацьких старшин, що вже не виступали, як раніше, за збереження автономії України, а вимагали надання їм прав та привілеїв російського дворянства.

Зрозуміло, що саме державне буття Січі з притаганими їй вольностями, демократизмом та антикріпосницькою суттю суперечило основним напрямам колоніальної феодально-кріпосницької внутрішньої й зовнішньої політики абсолютистського уряду Катерини II.

У XVIII ст. Запорозька Січ зберігала автономію й українську державність, які великою мірою базувалися на давніх традиціях і мали коріння в історичному минулому українського народу. Політична автономія, самобутній республіканський лад Січі з його демократичними порядками — частим проведенням рад, на яких вирішувалися найголовніші козацькі справи, виборністю старшини, місцевим самоврядуванням, своїм судом, — усе це було історичною антитезою російському самодержавству, абсолютній монархії. Проводячи політику ліквідації автономії України, імперський уряд, зрозуміло, не міг обминути й Запорозжя. Проте зовнішньополітичні та військові інтереси царизму протягом деякого часу не дозволяли йому здійснити цей вирок.

Царизм скасував Січ через 15 років після ліквідації Гетьманщини в 1764 р., хоча ще раніше розгорнув наступ

на її землі, права та особливий устрій. Саме в таких історичних умовах запорозька рада на Січі вручила булаву Петру Калнишевському, обравши його кошовим отаманом. Посівши місце голови уряду запорозької республіки, Калнишевський виявив талант державного діяча й адміністратора, дипломата й воєначальника.

В економічній політиці кошовий атаман дбав про розвиток сільського господарства в Запорозькій Січі, поширення торгівлі, енергійно займався колонізацією Запорозжя. На рахунок прогресивної, плідної економічної діяльності Калнишевського слід віднести той факт, що останній період в історії Запорозжя позначився помітним економічним піднесенням. Значно зросла кількість запорозьких зимівників — багатогалузевих господарств фермерського типу, що базувалися на власній і найманій праці.

Зростання землеробства й розвиток скотарства на Запорозькій Січі поєднувалися з поширенням там різних промислів (мисливства, рибальства, млинарства, рудництва тощо), а також удосконаленням ремесел. Запорозька Січ завжди провадила активну й жваву внутрішню і міжнародну торгівлю. Підпільненська Січ зберігала високий рівень розвитку торгівлі.

На ремісничо-торговельному передмісті Січі — Гасан-Баші серед численних лавок, яток, шинків можна було побачити багато іноземних купців. У зовнішній торгівлі переважали зв'язки з Лівобережною і Правобережною Україною, російськими містами. У міжнародній торгівлі передусім — із Кримським ханством і султанською Туреччиною. Традиційним був торговий шлях Стамбул — Очаків — Січ. Чимало запорожців чумакувало. До складу архіву Коша Запорозької Січі входять документи торговельних компаній, копії купчих, векселів, листування з питань торгівлі з гетьманським урядом, українськими слобідськими полковниками, російськими генерал-губернаторами, польсько-шляхетською адміністрацією, царськими властями, ханським урядом, ногайськими ордами. Ці документи свідчать про широкі торговельні зв'язки Запорозької Січі, її значну роль у транзитній торгівлі. Адже Запорозжя лежало на торгових шляхах, де перехрещувалися інтереси сусідніх держав — Польщі, Росії — з Гетьманщиною, а Криму — з Туреччиною.

На Запорозжжі існувала розвинута статистична служба, що була для того часу досить винятковим явищем і свідчила про певну досконалість системи управління. Статистичні відомості фіксувалися в численних «перепи-

сах», «реестрах», «відомостях», «описах», «компутах», «списках», «екстрактах», якими рясніє запорозький архів. У них є зведені дані про населення, кількість дворів, хат, худоби, майна в селах, слободах, селищах, зимівниках кожної з дев'яти паланок — тобто адміністративно-територіальних областей, де жили сімейні запорожці з родинами та селяни, так звані «військові посполиті» або, як їх ще називали, «піддані Війська Запорозького».

Володіючи узагальнюючою, всебічною інформацією, в якій, ніби у фокусі, були сконцентровані дані про різноманітні явища та події, що відбувалися на запорозьких землях, кошовий отаман Калнишевський мав змогу певною мірою коригувати й спрямовувати процеси їхнього розвитку. Наприклад, у 1768 р. були зібрані статистичні відомості по паланках про кількість загиблих під час лютої зими 1767—1768 років, коли не вистачало коней, рогатої худоби, овець, із переліком сіл, хуторів, зимівників, господарів. Виявивши тяжкий стан у скотарстві, запорозький уряд ужив заходів до його поліпшення.

Свою колонізаційну діяльність, зокрема заселення Запорожжя, Іван Калнишевський примушений був поєднувати з боротьбою проти наступу царизму на «Вольності Війська Запорозького», захоплення ним запорозьких земель. Обравши курс на поступове скасування Січі, імперський уряд активізував спорудження фортець і впровадження поселень на запорозькій території, прагнучи таким чином відмежовувати Запорожжя від Лівобережної та Правобережної України. Ці поселення залюднювалися здебільшого іноземцями.

Ще 1687 року за рахунок запорозьких рибництв, пасік та мисливських угідь на р. Самарі було збудовано Богородицьку фортецю. Запорожці протестували, відчуваючи, що фортеця може стати прецедентом для майбутньої окупації Запорожжя царськими військами. Москва відговорювалася, що фортеця — тимчасова, існуватиме, поки триває кримський похід царських військ і козацьких полків. Однак фортеця так і залишилася стояти на запорозькій землі.

Згодом на лівому березі Дніпра, в Кам'яному Затоні, було зведено нову фортецю, на яку покладалася функція контролю над Січчю. 1735 року за два кілометри від Січі для утримання козаків «в надлежащем порядке» було збудовано Новосіченський ретраншемент, комендант якого підлягав київському генерал-губернатору. Частина запорозьких земель увійшла до складу створеної в 1754 р. Єлизаветградської провінції. Що ж до збудова-

ної фортеці св. Єлизавети, то на неї покладалось завдання на річках Самоткань та Верблюжій перехоплювати селян-утікачів та гайдамаків.

1767 року Січ у своєму Наказі до Комісії по складанню нового Уложенія викладала своєрідну історію наступу на запорозькі володіння. У ньому говорилося про «розорення, образи, смертоубивства», що їх чинили загони царських військ, а також про поселення Новослобідського полку при фортеці св. Єлизавети та про створення слободи Нової Сербії, під які «вширину і вдовж немало землі, з лісами і рибними ловлями зайнято». Козаків Бугогардійської та Кодацької паланок, що господарювали на цих землях, із зимівників вигнали. Великих збитків зазнали запорожці й під час розмежування російсько-турецьких кордонів, коли в 1746 р. від їхніх володінь відрізали понад 300 верстов степу і Приазовського узбережжя. Тоді ж частину запорозьких земель віддали Донському війську.

Із створенням у 1754 р. між Запорожжям і укріпленою Українською лінією нової системи військових поселень, так званої Слов'яносербії, Військо Запорозьке, за образним висловом Мазепиних сподвижників Федора Мировича і Федора Нахимовського, переказаним на Січі військовим писарем Романовським, було «все в мішок убрато». Романовський спеціально їздив до Криму, щоб побачитися з Мировичем і Нахимовським. Спостерігаючи наступ царизму на запорозькі землі, вони зробили прозорливий висновок: «росіяни... нині вже Військо Запорозьке дорешти вигубити хотять, для чого знову на сьому боці Дніпра фортеці, як ось Єлісавет і прочія, пороблені, і уж Військо Запорозьке в мішок убрато, і тільки ж ще щоб як то мішок зав'язати, росіяни способу не обрали».

Утверджуючи свої позиції в українських південних степах, царський уряд заснував у 1767 р. Новоросійську губернію на базі Нової Сербії, Слов'яносербії, поселень Слобідського та півтора десятка сотень Миргородського, Полтавського та інших лівобережних полків і запорозьких земель по річці Інгул.

Царський уряд наклав свою руку і на Прогної з соляними озерами, якими користувалися запорожці, а також на перевози, що лежали на волних шляхах до Чорного моря й належали Січі. Спершу царські власті віддали їх під нагляд своїх урядовців, а згодом почали відбирати у Коша всі прибутки, що надходили з перевозів.

1770 року розпочалося будівництво Дніпровської укріпленої смуги, що починалася біля острова Хортиця,

йшла вздовж кордону Запорозжя і Кримського ханства до гирла річки Берда біля Азовського моря. Військові інженери-фортифікатори й коменданти гарнізонів по-хижацькому знищували ліси, байраки, розбирали в зимівниках будівлі. На форт-штадтах нових фортець поселяли однодворців, пікінерів, зайд. Крім військових поселень, царські офіцери засновували на запорозьких землях свої власні слободи з селянами, перетворюючись таким чином на поміщиків-кріпосників. Отже, імперський урядовий наступ на Вольності Війська Запорозького супроводжувався загарбанням козацьких земель українськими та російськими поміщиками, представниками лівобережної та слобідської старшини, монастирями.

Боротьба запорожців проти кріпосницького колоніального наступу царизму, українських та російських феодалів, за збереження своїх прав і володінь досягла апогею в останнє десятиріччя існування Січі. Один із істориків — Шиманов — у 1888 р. назвав її «передсмертною поземельною боротьбою Запорозжя», яка спрямовувалася проти кріпосництва, оскільки запорозьке козацтво мало, за твердженням цього дослідника, «більш справедливий суспільний... лад, ніж самодержавна монархія».

Опір козаків наступу царизму на їхні права та землі відбувався в різних формах. Часто за негласними розпорядженнями Коша й особисто Калнишевського, а інколи й відкритих рішень запорозької січової Ради заселялися зимівниками кордони; військові запорозькі команди, окремі запорожці вступали в сутички з гарнізонами фортець, розкидали будівлі, розганяли пости, спалювали оселі. Збройний характер мали також сутички між запорозькими козаками й слобідськими та лівобережними поміщиками, котрі намагалися засновувати маєтки на землях Січі.

Запорозькі козаки не тільки вдавалися до зброї, але й прагнули здебільшого розв'язувати спірні питання мирним шляхом, політичними засобами. Неодноразово кошовий уряд звертався зі скаргами й протестами до царських властей. Писали козаки й малоросійському генерал-губернатору, військовому командуванню під час війни. Безпосередньо зверталися до імператриці Єлизавети Петрівни, до Катерини II. Депутати з Запорозжя, що їхали за традиційним регулярним щорічним «жалуванням» Війську Запорозькому до столиці імперії (грошове та хлібне утримання, порох та олово для виробництва куль, гармати), під час аудієнцій у цариці та вищих сановників завжди скаржилися на захоплення їхніх воло-

дінь. Споряджалися й спеціальні посольства для розв'язання земельної проблеми.

За царювання Єлизавети Петрівни задовольнялися деякі прохання запорозького козацтва щодо його прав на безмитну торгівлю, володіння перевозами, промислами тощо. Водночас земельні претензії Запорозької Січі царським урядом ніколи не задовольнялися. Калнишевський брав участь у трьох таких депутаціях: у першій — як військовий осавул, у другій — як військовий суддя, у третій — як кошовий отаман.

У 1755—1756 роках у Петербурзі перебувала запорозька депутація в складі військового осавула Петра Калнишевського, Данила Гладкого та Івана Чугуївця, яких обрали на загальновійськовій Раді на Січі після одержання дозволу від гетьманської Генеральної військової канцелярії на відправку депутатів. Запорозький уряд — Кіш забезпечив їх докладною інструкцією й доручив передати царському уряду петицію з повідомленням про захоплення запорозьких земель Ново-Сербією, Слобідським полком і Донським військом. У петиції також викладалося прохання скасувати встановлене у 1755 р. мито на сіль, яку вивозила Запорозька Січ. Узагалі просили дозволити без мита везти із Запорозжя коней, худобу, звіра, хутра, а на Запорозжя ввозити харчі.

Царським сановникам, вельможам, сенаторам Січ, сподіваючись на їхню підтримку, направляла дарунки — горілку, вино, рибу, коштовні речі. Коли судити з реєстрів, що зберігаються в архіві, посилалися навіть такі екзотичні тварини, як верблюди. Приїхавши, депутати встановили тісні контакти з гетьманом України Кирилом Разумовським, який того часу був у Петербурзі, та канцлером Безбородьком, українцем за походженням. Потім Кіш в особливому посланні дякував їм за підтримку.

Наслідком дипломатичної діяльності Калнишевського та інших депутатів була грамота імператриці Єлизавети від 10 червня 1756 р. з указом задовольнити прохання Запорозької Січі щодо мита, однак відмовити в претензіях на землі. Щоправда, в цій імператорській грамоті було наказано створити змішану комісію для опису запорозьких земель і розмежування їх із Ново-Сербією та Ново-слобідським полком. Така комісія була створена в 1756 р. з депутатами від Запорозжя, Гетьманщини, фортеці святої Єлизавети. Комісія діяла протягом 1756—1762 років. Однак і під час діяльності Комісії частини запорозькі землі тривали.

Комісія п'ять разів збиралася на з'їзди. Існувала спе-

ціальна грамота імператриці Єлизавети від 10 січня 1760 р. з наказом продовжити опис запорозьких кордонів. Останній з'їзд відбувся в 1762 р. Запорозька Січ вирядила туди й своїх депутатів — осавула Петра Калнишевського, суддю Павла Кириловича (Козелецького), писаря Артема Кумпана. З'їзд провели після указу Сенату від 7 січня 1762 р., за яким на кордоні утверджувався Status Quo.

1759 року на Січі знову зібралася Рада, яка постановила відрядити нову депутацію — військового суддю Петра Калнишевського, військового писаря Артема Кумпана і колишнього кошового отамана Павла Кириловича — до імператорського двору клопотатися про грамоту на землі Війська Запорозького. Перед депутатами ставилося завдання, крім земельної проблеми, домогтися також скасування мита з хліба та краму, що ввозиться з Гетьманщини на Січ, а також відправки «жалування» та гармат на Запорожжя. Як завжди, запорозькі депутати везли листи й дарунки від Коша Запорозької Січі до царських придворних вельмож. І як завжди, в Петербурзі задовольнили тільки частину претензій.

Указ Сенату від 10 травня 1759 р. й царська грамота від 25 січня 1760 р. дозволяли без мита переправляти на Запорожжя з Гетьманщини хліб та харчові продукти для власного споживання. Однак і на цей раз запорозькі депутати були неспроможні добитися імператорської грамоти на захист запорозьких земель від захоплення їх Новослобідським полком та іншими царськими військами й установами.

Наступ царизму на земельні володіння Запорозької Січі, як і взагалі на її автономію, набув особливої сили після вступу Катерини II на престол у 1762 р. Після безрезультатної 1763 року запорозької депутації в 1765 р. до імператорського двору прибуло нове запорозьке посольство в складі кошового отамана Петра Калнишевського, військового писаря Івана Глоби, військового старшини Василя Пишмича з чолобитною Війська Запорозького щодо земель, а також із проханням вилучити Запорозьку Січ зі сфери управління Малоросійської колегії.

Друга Малоросійська колегія була створена царизмом як центральний орган управління Лівобережною Україною після ліквідації тут гетьманського уряду. Січ просила, щоб її питання розглядалися в Колегії іноземних справ. Автори запорозької чолобитної посилалися на грамоту польського короля Стефана Баторія від 1575 р. та

універсал Богдана Хмельницького від 1655 р. Щодо земельних претензій, то тут запорозька депутація конкретно ставила питання про знесення з території Запорожжя поселень Ново-Сербії та фортеці святої Єлизавети. Ці побажання були висловлені й на аудієнції у Катерини II. Депутати відвідали й Олександра Румянцева, призначеного генерал-губернатором України після скасування там влади гетьмана.

За указом Катерини II була створена урядова комісія з числа державних керівних осіб (сенаторів П. Паніна, З. Чернишова, князя О. Вяземського, О. Румянцева, К. Глебова, М. Герандта), яка вивчила «ландкарти» й начебто визначила, що новосербські поселення справді розташовані на запорозьких землях. Крім того, розглядався й проект переселення Нової Сербії. Катерина II теж ознайомила з «ландкартами». Від неї на Січ надійшла грамота, в якій цариця не дуже виразно обіцяла запорожцям вирішити справу відповідно до їхнього прохання. Проте Калнишевський у своїх листах на Січ висловлював дуже великі сумніви щодо успіху клопотань запорозьких депутатів.

Через два роки в Наказі Запорозької Січі до Комісії зі складання Нового Уложення 1767 р. зазначалося, що обіцянки Катерини не були здійснені, із запорозьких земель не були зведені чужі поселення та слободи, залишалися на місці царські війська. Взагалі, земельні претензії були однією з головних тем Наказу Січі до згаданої Комісії. Вимога про повернення захоплених володінь аргументувалася тим, що вони — «іздревле» запорозькі й із ними Запорозька Січ увійшла до складу Російської держави. Посилалися також на історичні документи — «Пункти Богдана Хмельницького», державні договірні умови, про які згадувалося вище.

Прохання про вивід царських військ обгрунтувалося таким чином. Ці війська розташовані не на кордоні, а «всередині Запорозької землі», що ж до захисту південного порубіжжя від нападів з боку кримського хана й Туреччини, то запорожці «по присяжній своїй должности» як охороняли, так і далі охоронятимуть це порубіжжя.

Під час російсько-турецької війни 1768—1774 років Запорозьке Військо неодноразово відзначалося героїчними подвигами і військовою майстерністю, а його землі в цей час продовжували захоплюватися. Запорозькі козаки намагалися протистояти цьому, витіснивши зі своїх земель іноземні й військові поселення. Петро Калнишевський продовжував керувати боротьбою за збереження

земель, поєднуючи це з командуванням Запорозьким Військом на театрі військових дій. Він не тільки відстоював кордони Запорозької Січі, а й організував і стимулював швидке заселення її просторів селянами з Лівобережної та Правобережної України й Слобожанщини. Звільняючи під час боїв бранців, полонеників, що конали в тяжкій турецько-татарській неволі, запорозькі козаки привозили їх на Січ, допомагали їм оселитися й улаштуватися на запорозьких землях. Отже, в 1770 р. на території «Вольностей Війська Запорозького» вже налічувалося 45 сіл, близько чотирьох тисяч хуторів-зимівників.

У 1771, 1773, 1774 роках Запорозька Січ продовжувала відправляти депутації до імператорського двору, але з тим же негативним результатом. Катерина II «радикально» вирішила земельні суперечки Запорожжя. «З матернію ніжністю і щедротою», подаючи надію запорожцям і присипляючи їхню пильність, вона доручила водночас своєму офіційному «російському історіографу» німцю Герарду Міллеру «науково» довести, що Січ, узагалі, не має ніяких прав на володіння своїми землями. Про це стало відомо запорожцям, остання депутація котрих повідомляла на початку 1775 р. у Кіш, що Міллер за завданням Колегії іноземних справ робить виписки з архівних документів про Запорожжя: «Тепер ми сього дійшли, що доручено в Іноземній колегії історіку німцю, полковнику Мійнеру, виписку чинити, з якої вже частина скопійована і посилається».

Дві статті Міллера — «Міркування про запорожців» і «Коротка виписка про малоросійський народ і запорожців» були подані уряду як доповідні записки напередодні зруйнування Січі — 10 травня 1775 р. Оцінки Міллера виражали офіційні імперські погляди на запорозьке козацтво. Деякі висунуті ним положення («Січ не має права на існування», «несамовите управління», «злочинський умисел», «політична потвора») були згодом використані в маніфесті Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі.

Задовго до зруйнування Січі царський уряд, намагаючись поступово звужувати її автономію, не тільки відбирав землі, а й втручався в самостійний внутрішній лад Січі, галузі управління, самоврядування, судочинства, церковні справи. Спочатку дуже обережно, але послідовно обмежувалися демократичні порядки запорозького козацтва. Готувалися проекти реформ, що передбачали насамперед ліквідацію виборності старшини, зокрема й урядової — кошової, а також заборону рядовим козакам

брати участь у радах. Крім того, при кошовому отаманові запроваджувався спеціальний пристав — царський штаб-офіцер.

Ліквідації самоврядування у сфері виборності старшини домагалася й частина запорозької верхівки. Проект скасування виборів і принцип призначення старшини урядом розробив військовий писар Павло Чернявський. Окремі представники запорозької верхівки, догоджаючи царським властям, воліли це робити таємно. Чернявський, зокрема, побоюючись розправи з боку козаків, просив не вказувати його прізвище в офіційних документах.

Зі вступом Катерини II на престол втручання царизму в демократичний лад Запорозької Січі, її управління набрало безцеремонного, брутального характеру. 9 вересня 1762 р. на коронацію Катерини приїхала запорозька депутація у складі щойно обраного кошового отамана Петра Калнишевського і військового кошового писаря Івана Глоби. Оскільки Калнишевський не сподобався імператриці, на Січ надійшов наказ відсунути його від кошового отаманства. У грудні 1762 р. рішення про вибори лише на старшинських нарадах ухвалила сходка куріних отаманів. Відтоді на посади подекуди обирали не на загальновійськовій раді, а на старшинських сходках і саме тих кандидатів, яких воліли самодержиця або її оточення.

Однак через опір козацьких мас і незгоди в середовищі самої старшини нововведення, яких вимагав царський уряд, тривалий час (по суті, до кінця існування Січі) не були реалізовані. Демократичні традиції продовжували жити на Запорожжі й запорозькі козаки на загальновійськових радах обирали кошову та іншу старшину серед тих, кого вони вважали найбільш достойними. Отже, й обрали вони в січні 1765 р. у другий раз кошовим отаманом Петра Калнишевського.

Таке нехтування волею самодержиці в Петербурзі розцінили як «зухвалу непокору і свавілля». Швиденько спорядили комісію, котра протягом лютого-березня провадила слідство, яке, щоправда, не дало ніяких результатів. Водночас не на таких далеких об'їздах вимальовувалася неминучість війни з Туреччиною, протистояти якій без Запорозького Війська російській армії було дуже важко, особливо на такому театрі військових дій, як південні степи. Ось чому Петро Калнишевський, який мав величезний авторитет на Запорожжі, десять років залишався кошовим отаманом і протягом семи років війни командував Запорозьким Військом.

Обмежування царизмом самоврядування запорожців у сфері адміністрації, суду і безпосереднього управління Запорозькою Січчю з боку царської державної структури, знайшло свій вияв у передачі Запорозької Січі в підпорядкування київського генерал-губернатора, а також у переведенні Січі з відомства Колегії іноземних справ до Сенату, а з 1764 р., коли була знищена Українська держава — Гетьманщина — до Малоросійської колегії.

Це відповідало імперському русифікаторському напрямку політики Катерини II, яка, визначаючи шляхи й мету русифікації України, Лівонії, Фінляндії, писала в секретній інструкції генерал-прокуророві О. Вяземському: «Надлежит легчайшим способом привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избрани будут начальниками в тех провинциях».

Наступав царизм і на автономність запорозької церкви, яка була незалежна від київської митрополії, а підлеглість цієї церкви патріарху була номінальною. Запорозька церква вважалася парафією Межигірського монастиря, який мав право ставропігії, тобто безпосередньо залежав від патріарха й був вилучений із відомства Синоду та київського митрополита. Оскільки ж патріарх був далеко, то Межигірський монастир і його парафія — Запорозька Січ — були взагалі незалежними.

Підлягаючи московському патріарху номінально, запорозька церква була в безумовному віданні Запорозького Коша, уряду Січі, котрий поставив на її чолі «начальника запорозьких храмів» Володимира Сокальського.

Останнє слово у вирішенні церковних справ було за Кошем, а найважливіші справи вирішувалися на Раді. Рішення Коша і Ради вважалося вищим за розпорядження київського митрополита й межигірського архимандрита. Зрозуміло, що голос кошового отамана Петра Калнишевського мав пріоритетне значення. На Раді обирали й священників від запорозьких громад, а також затверджували священників, надісланих із монастиря. Питання про будівництво церкви на Запорозжжі розв'язувалося також на загальновійській Раді.

На Січі була ще одна особливість — похідні церкви, які робилися з грубого полотна та церати й нагадували намети. Запорозжці возили їх із собою в походи, встановлювали також поблизу сторожових постів — «бекетів». Калнишевський прагнув протидіяти тиску царських урядовців на незалежність запорозької церкви, зокрема під час російсько-турецької війни 1768—1774 років. 1769 ро-

ку на противагу наказу Румянцева Калнишевський не погодився поставити запорозьких ієромонахів, що були в поході, в залежність від російських оберсвятеників усієї діючої армії.

На Запорозькій Січі, як і в усій Україні, вирішальне місце в розвитку культури, передусім духовної, належало церкві. Тому будівництво храмів вважалося дуже шанованою діяльністю й справді мало велике значення в громадському і моральному житті українського суспільства. Однак за всю історію Запорозької Січі ніхто не міг зрівнятися в цьому з Петром Калнишевським, який із щирою душею, зі знанням справи, не шкодуючи величезних коштів, віддався спорудженню і оздобленню храмів. Він побудував їх п'ять.

У коло обов'язків кошового отамана входило й забезпечення освіти в Запорозькій Січі. Тут існувало три спеціальних і 16 загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрах паланок, слободах, селах. У школах при Святопокровській січовій церкві діти від 12 до 17 років навчалися письму, «цифірі», закону Божому, українській та старослов'янській мові, іншим наукам. Юнаки джури, яких запорозькі козаки брали в походи, засвоювали в цій школі суворий курс фізичного й військового виховання. У 1754 р. на Січі з ініціативи кошового отамана Якіма Гнатовича була утворена школа, яка випускала паланкових старшин, писарів полкових канцелярій. Існувала на Запорозжжі також школа «вокальної музики й церковного співу». Тут навчали партесного співу, готували читців і співаків для церков.

Загальне управління всіма школами зосереджувалося у руках кошового отамана, отже, в останнє десятиріччя існування Запорозької Січі — у кошового отамана Петра Калнишевського. Безпосереднє управління належало начальнику «світської освіти дітей», тобто вибраному на цю посаду запорозькому старшині, якому надавалося звання «військового служителя».

Калнишевський дбав, щоб ті демократичні й гуманні принципи, які склалися в системі освіти на Запорозжжі, не порушувалися, оберігав національний характер школи, дух глибокої любові до рідного народу, його культури, віри, звичаїв. Навчання велося на Запорозжжі рідною тогочасною українською мовою.

Покарання різками заведувалося, існувало умовляння, роз'яснення, «самовільне каяття», «словесне каяття». У школі існувало «курінне управління», тобто учнівське самоврядування, причому набагато раніше,

ніж його запроваджено у Швейцарії, Англії, Індії, США. Запорозькі козаки з любов'ю ставилися до дітей, особливо січовики, значна частина яких не мала власних родин.

Кошовий отаман Калнишевський дбав, аби школи мали відповідні умови для навчання й життя, своєчасно забезпечувалися приміщенням, харчами, книгами. Вся справа освіти була взята «на кошти війська». За традицією при розподілі платні, провіанту, прибутків із торгівлі, промислів, воєнної здобичі видавали «звичаєм узаконену» частину на школу. Доброю справою вважалися пожертви на школи.

Військова діяльність Петра Калнишевського найбільше пов'язана з російсько-турецькою війною 1768—1774 років. На театрах війни запорозькі козаки були ударною, досвідченою, майстерною й мужньою силою іррегулярних військ російської армії. Запорожці, які здавна знали тактику турецько-татарських військ в умовах причорноморських степів, добре ними вивчених, найкраще могли протидіяти рухливій, легкій азіатській кінноті, що складала основну силу військ противника. Запорозькі козаки особливо майстерно виконували авангардну, розвідувальну службу і не мали собі рівних у переслідуванні розбитого ворога.

Росія в той час не мала виходу до Чорного моря, тому важливу роль у ході війни відігравали козацькі флотилії. Залучаючи запорожців до участі у війні, царський уряд не тільки намагався використати високі бойові якості їхнього війська, але й мав намір таким чином відвернути запорозьке козацтво від боротьби за права і вольності Запорозької Січі, участі в антифеодальних рухах. Катерина II писала Румянцеву: «Мы заблагоразсудили для удержания оных запорожских казаков от разных предрозстей сим вам предписать всех их, собрав, употребить против неприятеля за вашим россудом».

З другої половини XVIII ст., зокрема й у роки російсько-турецької війни 1768—1774 років, у Запорозькому Війську домінуюче місце займала кіннота. Відомість, складена Кошем 23 березня 1769 р., наводить дані про загальну кількість кінних і піших козаків у Запорозькому Війську на той час: перших тоді налічувалося 7474, других — 5773 чоловік.

Кожен «справний козак» служив «о дву конь», тобто мав по двоє коней. Командний (старшинський) склад мав їх ще більше. Військовий старшина виступав у похід із 16 кіньми, полковник — із вісьмома, а полковий

старшина — з трьома. У запорожців були чи не найкращі для того часу коні, які вирізнялися незвичайною силою, витривалістю і швидкістю.

Кошовий отаман Калнишевський, безпосередньо очолюючи кінне з'єднання Запорозького Війська, водночас був командуючим усієї запорозької армії. Крім того, він зберігав і вище адміністративно-господарське і військово-організаційне керівництво на Запорожжі, залишаючи в Січі для вирішення нагальних справ тимчасового заступника — військового суддю.

Протягом усієї війни за кожної кампанії невтомний Петро Калнишевський, якому тоді вже було за 80 років, очолював Запорозьке Військо, виявляючи неабиякий хист воєначальника і військового організатора, талант полководця й особисту хоробрість, а також уміння орієнтуватися у політичній обстановці, надзвичайну дипломатичну гнучкість.

У кампанію 1769 р., крім «маскування» турецької фортеці Очаків, решта запорозьких команд виконувала окремі завдання загального стратегічного плану 2-ї російської армії — оборону України з боку Очакова, Бендер і Дністра. Головною метою кампанії 1770 р. була облога фортеці Бендери. Запорозьке Військо у складі двох корпусів 2-ї російської армії забезпечувало з боку Криму і Очакова її тили й комунікації. У цьому ж році запорозькі козаки розвідкою й агітацією в Криму і в ногайських ордах, а також транспортуванням цих орд через Дніпро сприяли відокремленню їх від Кримського ханства й переходу під російську протекцію.

Починаючи з кампанії 1771 р., запорозьке військо вже діє в складі не тільки 2-ї, а й 1-ї російської армії. На Дунайському театрі війни запорожці брали участь у боях, які мали вирішальне значення.

Запорозька піхота в цій війні виконувала спеціальні завдання царського уряду і російського командування. Особливо уславилася тоді Дунайська експедиція запорозького флоту, проведена двічі — в 1771 і 1772 роках. Запорозький флот у складі 19 «чайок» («дубів») з тисячною командою козаків-піхотинців, які були водночас і екіпажем суден, пройшов Дніпром повз ворожі фортеці Очаків і Кінбурн у Чорне море: перетнувши північно-західну його частину, вступаючи в бій з зустрічними турецькими кораблями, увійшов у гирло Дунаю й пришвартувався в Кілійському порту.

Запорозька Дунайська експедиція мала не тільки воєнне, а й наукове значення. Під час походу запорожці

проводили дослідницько-навігаційні роботи — вивчення дунайських чорноморських шляхів, складання їх перших лоцій. Через те, що царський уряд ставив неодмінною умовою закінчення російсько-турецької війни 1768—1774 років одержання від Туреччини права на вільне плавання російських торгових суден по Чорному морю, запорозька Дунайська експедиція мала значення не тільки для розвитку воєнних дій, але й для розширення в майбутньому чорноморської торгівлі. Після прибуття на Дунай запорозька флотилія увійшла до складу створеної Румянцевим Дунайської флотилії й брала участь у її активних діях.

У складі авангардних військ 2-ї російської армії запорозькі козаки відзначилися при виконанні головного стратегічного завдання кампанії 1771 р. — захопленні Криму. 1771 р. запорозька п'ятисотенна команда на чолі з полковником Опанасом Ковпаком сприяла успішному закінченню Кримської експедиції не тільки своїми бойовими виправами, а й насамперед знанням шляхів, що вели до Криму, і в самому Криму. Вирішальну роль в оволодінні Кримом російською армією і козацькими військами в 1771 р. мав подвиг запорожців, які під час штурму перекопських укріплень форсували Сиваш і через його обмілини, в обхід валу, пройшли в Кримський півострів, а за ними рушили російські кавалерійські частини.

У ході бойових дій запорозькі козаки переслідуванням противника сприяли повному розгрому 30-тисячної татарської армії корпусом Прозоровського.

У кампанії 1772—1773 років січовики брали участь у «малій війні» — диверсіях на правому березі Дунаю, а також у штурмі турецької фортеці Сілістрії.

У кампанії 1774 р., яка закінчилась у середині цього року, запорозькі козаки були призначені Суворовим у резерв біля річки Яломиці. Тут вони здійснювали оборону окремого району лівого берега Дунаю.

Кучук-Кайнарджійська угода Росії з Туреччиною 1774 р., що завершила війну, стала поштовхом для царизму в практичній реалізації смертного вироку Запорозькій Січі. У результаті переможної війни, в чому далеко не остання роль належала Запорозькому Війську, остаточно був покладений край татарським нападам на українські землі. Нові придбання Російської імперії на Півдні, в причорноморських степах, зміцнили владу царизму в Україні. У вищих урядових колах вважали, що Запорозжя вже втратило своє значення форпоста в бо-

ротьбі з турецько-татарською агресією, а запорозькі козаки не становлять цінності як військова сила. Подальші події показали, що це твердження було великою помилкою.

Доля Запорозької Січі остаточно вирішилася 23 квітня 1775 р. на так званій раді при височайшому Дворі. На ній з розробленим планом знищення Січі за допомогою збройних сил виступив новоросійський генерал-губернатор Потьомкін. Всесильний володар Південної України, фаворит Катерини II відіграв зрадницьку, підступну роль. Деякий час він загравав із козаками, навіть уписався до Кушівського куреня, одержавши прізвисько Грицька Нечеси, але саме він став виконавцем «монаршої волі» й особливо жорстоко розправився із запорозькою вольницею.

Для операції проти Запорозької Січі було використане військо, що поверталось з російсько-турецької війни, загальною кількістю понад 100 тисяч чоловік. Командував цими численними силами генерал-поручик Петро Текелі. Царські війська швидко зайняли Запорозжя — певною мірою завдяки раптовості нападу, а також нечисленності січової залози. Більша частина козаків на той час розійшлася по домівках або подалася на промисли. Січ охоронялася тритисячним гарнізоном із 20 невеликими гарматами. Залози в паланках були ще слабкішими.

4 червня, ніде не зустрічаючи опору, піхотно-кінне з'єднання царських військ, ніким не помічене, підійшло до стін січової фортеці. Вартових було знято, артилерію захоплено, на вулицях передмістя поставлено охдрону. Після блокування січової гавані на річці Підпільній і захоплення суден, що стояли там, Текелі послав полковника Місюрева до кошового отамана з вимогою, щоб той прибув до нього.

Старшинська рада з участю духовенства після тривалого обговорення вирішила здати Січ без найменшого опору. Проте переважна частина рядового козацтва мала намір вступити в боротьбу з царськими військами. Багато зусиль доклали кошовий отаман Петро Калнишевський і запорозький архімандрит Володимир Сокальський, щоб переконати козаків скоритися імператорській волі. Небажанням проливати християнську кров пояснили вони свою позицію.

Старшина виїхала до Текелі. Наступного дня, 5 червня, за наказом Текелі, з січових сховищ забрали й везли в поле боеприпаси, клейноди, прапори, матеріальні

цінності й архів запорозької військової канцелярії. Гармати, військовий скарб, клейноди й частина архіву пізніше були відправлені до Петербурга. За розпорядженням військових властей всі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували, пушкарню засипали. Вища січова старшина була репресована.

Найбільше усіх постраждав кошовий отаман Петро Калнишевський, якого разом із двома кошовими старшинами без суду й слідства відправили в довічне заслання й ув'язнення.

Про сумну долю колишніх запорозьких керівників не могли довідатися навіть найближчі родичі. Лише майже через століття дослідники за архівними документами встановили, що кошового Петра Калнишевського заслали в Соловецький, військового писаря Івана Глобу — в Турханський, а військового суддю Павла Головатого — в Тобольський монастирі. Останній кошовий отаман запорозьких козаків провів чверть століття в нелюдських умовах. Ув'язнення було жахливим: його по суті живцем замурували в кам'яному мішку.

Помер П. Калнишевський 1803 р., 112 літ від роду в цьому ж монастирі, де він добровільно залишився й після «помилювання» його Олександром I у 1801 р.

Петро Калнишевський — жертва національно-колоніальної політики Катерини II, був патріотом України, стійким, невтомним, мужнім оборонцем Запорозької Січі — останнього вогнища волі, незалежності й демократизму.

ДОДАТКИ

ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК «ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ»

По довгій й кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з-під польської корони пригнічену козацьку націю. Він-то утворив з України незалежне князівство і вдоволься титулом гетьмана війська Запорозького і син його переняв це по нім у спадку й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських.

Не розводитимуся далі про історію України: моя ціль лише показати, що вона є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Цей факт установлений і правда загальноюповідомою, що козацька нація і Україна були вільними. Яко така Україна увійшла з своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Ілуту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; яко така увійшла вона в договір з ханом татарським і в договір, який заключив гетьман Хмельницький зі шведським королем Карлом X і який можна бачити в архівах Корони Шведської.

Але найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого. Трактат цей уложений 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, в цілій країні.

Однак козаки залишили тинь суверенності і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України. Гетьман Брюховецький, удавшись в подорож до Москви під покривкою добра для України, учинив так, що признано царя за протектора козаків. Це була основа всіх нещастій України. Україну примушено зректися прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами. Але річ відомою, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржилися козаки у царя, і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування.

Те, що я оце щойно сказав, показує кожній неупередженій людині безперечно право Станів України й воліючу несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покришкою святого союзу і урочистого договору, котрий забезпечив їм уживання цих прав і вольностей. Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого е: Народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час.

Такий слушний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні; козаки набрали відваги й думали тільки про те, як би використати цю нагоду, щоб визволитися з неволі. Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало. Аби краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо. Ось деякі точки договору, що відносяться до мого предмету:

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну й прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли поміч цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірять керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховують всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його Величества Царя зазначають:

1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

2. Що коли б змінилась щось, то цим би порушилися умови Карловицького договору*.

* Карловицький договір (26.01.1699) поклав кінець війні між Туреччиною, з одного боку, і Польщею, Цісарем, Московщиною, Венецією — з іншого. Польща дістала знову Поділля й Правобережжя, яке втратила раніше. У 1712 р. на Правобережжі, над котрим зверхність належала нібито Польщі, стояли московські війська — союзники Августа. Орлик на підставі свого договору з Туреччиною жадав

Щодо першого пункту, то що з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо, що від 1649 р.* до наших днів її визнала як князівство ціла Європа і навіть сам Цісар. В ім'я якого принципу релігії й побожності Московський Двір, визволивши козаків з-під так би мовити польської опіки, накинув їм — як показав це досвід — ярмо безконечно жорстокіше, ніж те, яке невірні накидають завойованим народам?

Вкінці, коли, як то дехто твердить — хоч таке твердження зовсім фальшиве, — що Його Царське Величество придбав від поляків якесь право на Україну, то це право не може бути нічим іншим, як правом опіки, бо поляки ніколи не мали іншого, тож і не могли передати більших прав, ніж самі мали, і — більше навіть — на які ніколи не претендували. Ось чому Й. Ц. В. не має жодної підстави відбирати Україні її вольності та привілеї.

Отже з цього зовсім законно й природно виходить, що Карловицького трактату ні в чому не порушиться, коли оголоситься Україна вільною, якою вона була колись, з тими границями й межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена. Я питаю, які мала вона перед тим, як була підступом щодо миру, котрий маєтнашо цар включив Україну в інструкції щодо миру, котрий маєтнашо цар заключити за посередництвом Англії та Генеральних Штатів (Голландії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?

Отже з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський Двір належить уважати за узурпатора України і що е причинна покладатися на зрозуміння права природного й людського тицини, що читатимуть це писання, що вони переконаються в безперечності праві Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьманом і що цей гетьман може допоминатися посідання цієї країни і сподіватися повернення цього посідання від справедливості європейських держав, які е в силі наказати, щоб їй йому звернено назад.

Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали й проголосили Стани України. Їх бо власний інтерес — кажу я — обов'язує їх не санкціонувати і не давати спочиняти небезпечних для себе самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди. Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудовання держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз**.

Стародавня історія завела б мене занадто далеко, якби я хотів наводити з неї приклади на доказ, що держави в тих часах завжди брали сторону пригнічених князів чи республік. Не брак нам і вітніх прикладів і за останнє століття можна було бачити, як у цілім Цісарстві. Італії, Лотарингії, Померанії, Швеції і в багатьох інших місцях визнали мирові трактати повну суверенність князівств.

для себе Правобережжя і тому Москва вказувала європейським дипломатам, що Орликові домагання порушують Карловицький трактат, тобто зачіпають також інтереси Цісаря і Венеції, загрожують політичній рівновазі в Єропі. Проти цього аргументу й виступає «Вид від прав».

* Зборівський договір.
** У XVII—XVIII ст. міжнародне право допускало «інтервенції» і тільки після Віденського конгресу (1815) «право невтручання» став постулатом міжнародного права.

бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом за добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги і воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке Низове військо викоренити і імення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки. Тоді вищезгаданий, славної пам'яті, гетьман ясновельможний Іоанн Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни, прав та вольностей військових, а бажаючи щирим жаданням бачити в дні свого гетьманського володіння і залишити квітучою й наповненою ту ж таки Вітчизну, милу матір нашу, та військо Запорозьке городове й низове після смерті своєї для вікопомної пам'яті імені свого не лише в непорушних, а й у розширених і розмножених вольностях, віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого, який за своїми вольностями усемогутнього Бога вступив на Україну зі своїми військами, тим послідуючи й наслідуючи попередника свого, славної пам'яті, звияжнього гетьмана Богдана Хмельницького, який з найяснішим шведським королем, його королівської величності однойменним дідом Каролем Десятим, погоджуючись однодумністю та промислами військовими на визволення Вітчизни своєї від польського тодішнього підданства, не меншу мав поміч у своїй замислах, прагнути розірвати польські сили. І хоч невідомі долі Божі такі ревні наміри небіжчиків, за приводом звісної відміни воєнної фортуни, не лише не здійснили, а й самого тут, у Бендері, прикрили смертельним декретом, однак осиротіле після смерті свого найпершого рейментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського, і в праведній нашій справі, яка мала звичай триумфувати, постановило на підпертя її і для ліпших військових порядків та проводу, на спільну раду генеральної старшини, наслідуючи і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, обрати собі нотевого гетьмана, на обрання якого призначити термін, як і належне тому елекційному актові місце під Бендером, з'єдналося на загальну Раду з керівником своїм паном Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом. Тоді всі загалом із генеральною старшиною та послами від війська Запорозького та Низового, що лишається біля Дніпра, знісшись, за давніми звичаями і за військовими правами обрали собі вільними одностолосними голосами гетьманом його милість пана Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій допомозі і при протекції найяснішої королівської величності під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі, над слухність і право, самодержавну владу, якою були значно надвердили давні порядки, права та вольності військові не без всенародного утяження, отож ми, генеральна старшина тут присутня, і ми, отаман кошовий із Запорозьким військом, запобігаючи падалі такому безправству, найбільше під сей для того діла вигідний час, коли Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її кріпко й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впадлих своїх прав та вольностей військових, домовилися й постановили з ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, нововибраним гетьманом, аби не тільки його вельможність при щасливому своєму гетьманському володінні, непорушно дотримував усіх тих, що тут ідуть на-

писані, пунктів, договорів та постанов, собою поприсяжених, а також щоб вони були дотримані й збережені неодмінно і за інших, що будуть потім, гетьманів. Вони мають у собі таке.

1

Оскільки між трьома богословськими добродійностями перша є віра, тож у першому сьому пункті належить почати діло про святу православну віру східного сповідання, якою раз звияжний козацький народ був просвічений у столиці апостольській константинопольській ще за володіння козацьких каганів, так і тепер, триваючи в ній непорушно, не хитався ніколи жодним іншовір'ям. І не таємниця се, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Запорозьким військом ні за що інше, а тільки за військові права й вольності піднявся й підняв праведну війну супроти Річі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яка всілякими утяженнями була прислужана від польської влади до унії з римським костелом, і ні задля чого іншого добровільно піддався із тим Запорозьким військом та народом малоросійським у протекцію Московської держави, а тільки задля православної одновірності. Через се тепер рішній новообраний гетьман, коли Господь Бог, кріпкий та сильний у бранях, пособить щасливою зброєю найяснішому королеві, його милості, шведському визволити Вітчизну нашу Малу Росію від невільничого московського ярма, має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іншовір'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено, а коли десь чи таємно, а чи явно могли виявитися, тоді владою своєю має його викоринювати, не допустить проповідуватися і розширюватися йому, іншовірцям співжиття на Україні, а найбільше лиховірності жидівській, не давати дозволу і на те класти все дбання, щоб була утверджена вічно єдиної віра православна східного сповідання під послушеством святого апостольського трону константинопольського з примноженіями хвали Божої, святих церков, а із навчанням у вільних науках малоросійських синів розширялася і, наче крини у терні, процвітала для кращого управління духовних справ, має той-таки ясновельможний гетьман після визволення ним Вітчизни від московського ігара, справити в апостольській константинопольській столиці первісну екзаршу владу, щоб через те поновилися подання і синівське послушество згаданому апостольському константинопольському трону, від якого євангельською проповіддю має бути просвічена і зміцнена у святій католицькій вірі.

2

Як кожна держава складається і стверджується непорушною системою кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Річі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому, які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького, були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Річі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені — має про те ясновельможний гетьман старатися при трактатах найяснішого короля, його милості, шведського і кріпко, скільки Бог сили пошле, поставати, де належатиме, а передусім писати про се до найяснішого маєстату, його королівської величності, шведського, як оборонця і протектора нашого, щоб його величність не допустав

звикли пріч їти в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання. Через те, щоб пани полковники, сотники, отамани і всілякі військові й посполиті урядники не важилися панцизи та роботизи своїх приватних господарських козаками і посполитими людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою, брати до кошення сіна, збирання з піль жнива і гачення гребель примусом, чинити насилля, віднімаючи й гвалтовно купуючи ґрунти, за будь-яку вину з усього майна лежачого й рухомого оголяти, приневолювати до діл своїх домових безплатно ремісників та козаків — має те ясновельможний гетьман своєю владою заборонити, чого й сам для доброго іншим, підручним собі, прикладу має вистерігатися і так не чинити. А оскільки всілякі утяження та здирства вірним людям походять найшвидше від владолюбних накупнів, які не покладаються на свої заслуги, прагнучи неситою пожадливістю для свого приватного пожитку військових та посполитих урядів, зваблюють гетьманське серце корупціями і завдяки ньому втискуються без вільного обрання понад слушність і право чи на полковничі уряди, чи на інші посади — щодо того конечно постановляється, щоб ясновельможний гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими датками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових і посполитих начальств не давав і насильно на них нікого не встановлював, але завжди як військові, так і посполиті урядники мають бути вибрані вільними голосами, особливо ж полковники, а після вибрання potwierджені гетьманською владою, однак елекції таких урядників мають відправлятися не без гетьманської волі. Те ж таки право мають і полковники зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти.

11

Козачі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі вдови і жінки без присутності самих козаків, коли в походах, або на будь-яких будуть перебувати службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утяжувалися вимаганням датків — домовлено й постановлено.

12

Не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто з жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили в посесію, а їхні посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегшті ті ж таки двигати тяжарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл. Через це після задоволення від воєнної колотнечі Вітчизни і після визволення, дай Боже, її від московського підданства, має бути встановлена через вибрання на те комісарів генеральна ревізія всіх маєтностей, які залишаються під державцями, й подана до уваги генеральної Ради при гетьмані, за якою розсудиться і постановиться, кому гідно належить, а кому не належить тримати військові добра й маєтності, і які повинності та послушення підданські має поспільством державцям віддавати. Також і від того убогим людям поспільством примножується утяження, що численні козаки інших людей посполитих, приймаючи собі в підсусідді, охороняють так від належних їм повинностей, які кладуться на загальну тяглість городову та сільську, а маєтні купці, захищаючись чи гетьманськими універсалами чи пол-

ковничою та сотницькою протекцією, ухиляються від несення спільних посполитих тяжарів і не хочуть допомагати відбувати її людям убогим. Хай через те ясновельможний гетьман не забуде своїми універсалами привернути як підсусідків козацьких, так і купців до посполитих повинностей і заборонити їм протекції.

13

Столичне місто Київ та інші українські городи з маїстратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були заховані непорушно, повагою сього акта елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі.

14

А що найбільше приносили утяження посполитим людям на Україні передусім наїзди і підводи, а козакам провідництво, через які люди приходили до крайнього в майні своєму знищення, то тепер аби ті підводи й провідництва зовсім були залишені і щоб ніхто з переїжджих аж ніяк не важився ніде жодної підводи брати, напоїв, кормів і датків найменших вимагати, хіба хто в публічних справах і то за подорожною ясновельможного гетьмана їхатиме, але й тому без жодних поклонних датків, а дати лише підвід, скільки в подорожній буде написано. Особливо, щоб жодні особи військові та слуги переїжджі їхні, ясновельможного гетьмана, не вимагали за приватними ділами, а не військовими, підвід, кормів, напоїв, поклонів та провідників, бо через те городовим розорення, а бідним людям наноситься знищення. Однак усяка особа, великий, дрібний і найменший, за приватним своїм ділом, а не військовим, коли переїжджає без рейментарської подорожньої, має своїм коштом усюди по городах та селах послугуватися, а не вимагати і силою ніколи не брати підвід та провідників.

15

А що оренди, установлені для річної плати компаній та сердюкам і для наших військових витрат, вважаються за тяготу посполиту від усіх малоросійських обивателів, військових та посполитих, так само за прикрість і утяження у поспільства є компанійська та сердючка станція. Тому як оренди, так і згадана станція має бути залишена і цілком знесена. Відтак хай військовий занепалий скарб реставрується та постановиться на відбування і задоволення всіляких публічних військових-таки витрат. А як багато після закінчення війни ясновельможний гетьман має тримати платних компаній та піхотниць при своєму боці на послугах військових, про те на генеральній Раді буде увага й постанова.

16

Окрім того, як і скривджені, що як індуктарі та їхні фактори, так і вїзні ярмаркові чинять численні понад звичай і незчисленні їм здирства, через які неможливо взагалі убогим людям вільно з'явитися на ярмарок продати якусь малу річ для подорожнього убожества свого або на домову потребу купити без ярмаркового платежу, а, не дай Боже, у провину якусь, хоч малу, втрапити, то випаде бути обідраному з ніг до голови від вїзних ярмаркових. Через що хай індуктарі та їхні фактори від них стільки відбирають до військового скарбу, скільки заварів, і такі ексакції, ефекти та індукти, які буде вчислено в інтерцигах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям вірним убогим не чинячи найменшо-

го здирства. Так само й виїзні ярмаркові аби вибирали повнність у кого належить, а не в убогих людей, прибулих на ярмарок з ма-лою домовою продажею або для купівлі чогось на домашню потре-бу, жодних справ, не тільки кримінальних, а й поточних, не судили і здирства понад звичай не чинили людям та городовим — сприяти тому буде ясновельможний гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого справлення, права та вольності військової для непорушного збере-ження та оборони, договори сі та постанови для конечного виконан-ня, які його вельможність зволить потвердити не тільки приписом своєї руки, а й формальною присягою і тисненням військової печат-ки. А присяга та в собі має таке:

ПРИСЯГА ГЕТЬМАНА ОРЛИКА

Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького війська гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в святій Тройці, на тому, що, будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд геть-манський вільними голосами, за давніми правами та звичаями вій-ськовими, за званням найяснішої королівської величності швед-ської, протектора нашого, від генеральної старшини і всього Запо-розького війська тут, при боці його королівської величності, і яке обіля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці до-говори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозь-ким військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті те-перішньої елекції, по всіх пунктах, комматах та періодах незмінно виконувати: милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічні ці-лість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати; жодних фактів не ладнати зі сто-ронніми державами та народами, а всередині у Вітчизні на зруй-нування і хоч яке пошкодження; оголошувати усякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній стар-шині, полковникам і кому належить. Обіцяю і повинність беру збе-рігати до вищих і заслужених у Запорозькому війську осіб пошану-вання й любов до всього старшого і меншого товариства, а до пере-ступників, згідно з артикулами правними, справедливість. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочне се Євангеліє та невинна страсть Христова. А те все підписом руки моєї власної і печаткою військо-вою стверджую. Діялось у Бендері, року 1710, квітня 5 дня. Пилип Орлик, гетьман Запорозького війська рукою власною.

ЗМІСТ

Передне слово	5
Українець з доби Відродження	9
Світова велит і фатальна помилка Богдана Хмельницького	38
Наступник Богдана Хмельницького — Іван Виговський	69
Найтрагічніший гетьман України	97
Славетний кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко	134
Велика ідея гетьмана Івана Мазепи	149
Гетьман України — емігрант Пилип Орлик	209
Останній кошовий отаман Запорозької Січі	254
Додатки. Гетьман Пилип Орлик. «Вивід прав України»	273
Угода та Конституція Пилипа Орлика	277

ГО
У
ЛО
БУ
І
З
ТО
ВЛ
СП
Ж
НЯ
СВ
КІ

П
О
С
Т
А
В
Л
Е
Н
И
Й

Наукове видання

Апанович Олена Михайлівна

**ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ
І КОШОВІ ОТАМАНИ
ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ**

Обкладинка художника *Є. І. Муштенка*
Художній редактор *О. Г. Григiр*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректори *Л. Ф. Іванова, А. В. Дрожжина, А. І. Бараз*

Здано до складання 17.09.92. Підп. до друку 17.08.93. Формат 84×
×108/32. Папір друк. № 2. Гарн. літ. Вис. друк. Ум. друк. арк. 15,12.
Ум. фарбовідб. 15,44. Обл.-вид. арк. 17,24.
Вид. № 3346. Зам. № 74.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Білоцерківська книжкова фабрика,
256400 Біла Церква, Леся Курбаса, 4